

SZIGETVÁRI

A KOMIKUM

ELMÉLETE

1911. ÉVI KÖNYVTÁRSZTÁRSÁG

A KOMIKUM ELMÉLETE

ÍRTA

SZIGETVÁRI IVÁN

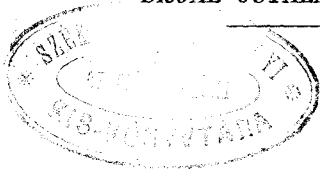
A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVKIADÓ VÁLLALATA

ÚJ FOLYAM
1911—1913. CYCLUS

A KOMIKUM ELMÉLETE

ÍRTA
SZIGETVÁRI IVÁN

A M. TUD. AKADÉMIÁTÓL GOROVE-
DÍJJAL JUTALMAZOTT PÁLYAMUNKA

AZ 1911-DIK ÉVI ILLETMÉNY MÁSODIK KÖTETE

A
KOMIKUM ELMÉLETE

ÍRTA
SZIGETVÁRI IVÁN

A M. TUD. AKADÉMIÁTÓL GOROVE-
DÍJJAL JUTALMAZOTT PÁLYAMUNKA

BUDAPEST,
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KIADÁSA
1911.

04372

BEVEZETÉS.

a) A komikum nevééről.

E könyv czímében egy idegen szót talál az olvasó. Joga van mindennek előtt erről kérni felvilágosítást.

A *komikum* szót minden nyelv használhatja nemzeti sérelem nélkül, mivel nem a ma élő nyelvek valamelyikéből vétetett, hanem a régi görög nyelvből, mint általában azok a cultur-szavak, a melyek az egész világon ismeretesek. Ilyen ismert szó a komikum is.

Alapja *kómos* görög szó, a melynek több jelentése van: dór ünnep tánczczal és énekkel Dionysos isten tiszteletére; lakoma, tivornya; általában ünnep. E szóból származott *kómódia*: vigjáték, valamint *kómikos*: a komikus költőhöz vagy költészethez tartozó valami (pl. chorus, maszk). E melléknév latinus alakja a *komikus* és *komikum*.

Ez utóbbi szó ma már főnév és jelentése: a mi megnevettet; nevetséges szó, mondás vagy cselekedet.

A mai népeknél e szó csak lassankint vette föl mostani jelentését. A németeknél kezdetben *lächerlich* volt a neve (pl. Sulzernél¹), Hegel és mások ellenben

¹ A hol a szövegben csak a szerző neve olvasható, munkájának címe nélkül, a könyvünk végén található bibliographia útbaigazít.

különbséget próbáltak tenni a *komisch* és *lächerlich* között, de siker nélkül. (Éppen így nálunk Kölcsey.)

Még nehezebben fogadták el a francziák. Náluk ugyan a *comique* szó megvan már *Boileau*-nál is, de a komikus költészetet, főkép a vigjátékot jelenti. *Anatole France*, az ismert író, még a XX. században is ilyenféle értelemben használja *Histoire comique* című munkájában, mely sokkal inkább szomorú, mint víg történet és *comique* jelzője szerintem nem jelenthet mást, minthogy színészekről, *comédie*-hez tartozókról van benne szó. A komikum tárgyalását *ridicule*, *risible*, leginkább pedig *rire* szó alatt kell náluk keresni. Csak legújabban kezdik ilyen értelemben a *comique* szót is használni, de nem kizárólag. A legújabb monographus (Dugas) használja e jelentésben is, de könyvének címében nem fordul elő.

Alighanem a szóval függ össze az, hogy a fogalom tekintetében is még mindig némi zavar tapasztalható náluk. Így *Chaignet* azt állítja, hogy semmi komikai alkotás nem fogja túlszárnyalni *Tartufe*-öt és a *Misanthrope*-ot (Molière darabjai.).

Ez állításban a tévedés nagyon jelentékeny; a *Misanthrope* csak a francia nyelvhasználat szerint komikus, t. i. *comique* annyiban, mert szerzője *comédie*-nek nevezte, valóságban nem vigjáték, nem komikus, e tekintetben tehát könnyű túlszárnyalni.

A mint a legújabb francia szerző (Dugas), úgy a legújabb angol monographia írója is (Sully) *nevetésről* szól könyve címében, nem pedig *komikumról*.

Nyelvünkön megpróbálták *furcsának* nevezni. Elég jó elnevezés, de nem lett általános. Nincs is rá szükség a komikum mellett, a mi helyett mink néha csak változatosság kedvéért használjuk a *nevetséges* elnevezést.

b) Valami a nevetésről.

E fejezettől ne várja az olvasó a nevetés beható és kimerítő tárgyalását. Ez nem a mi feladatunk, nincs is rá szükségünk. Másrészről azonban úgy tapasztaltuk, hogy a ki a komikum elméletével foglalkozik, a nevetést nem ignorálhatja teljesen. Nem egy szerzőt ismerünk, a ki e hibába esvén, a komikumot nem bírja kellően elhatárolni, ebből akar megmagyarázni olyan nevetést is, a mely más okból származik (La Chambre, Sulzer, Keppler, Voituren, Lipps, stb.). Lipps például azt állítja, hogy a vadember azért nevet legyőzött ellensége teste felett, mert a legyőzetés folytán megszűnik ennek igénye erőre, ügyességre, sőt talán bátorságra is, pedig mindezeket várta tőle az ellenfele. A komikumot tehát itt is a várakozás semmibe oszlása okozza.

Nyilvánvaló, hogy ennek a nevetésnek semmi köze sincs a komikumhoz és talán szerzőnk se sorozta volna oda, ha kifejezetten azt nem vallja, hogy a komikum megértésére a nevetés teljesen jelentőség nélküli. Ez okból szükségesnek tartjuk legalább a nevetés főbb fajainak felsorolását.

Legfőbb és reánk nézve is legfontosabb az öröm nevetése. Származhatik physikai és moralis okokból. Physikai okok: egészség, jó lakoma, szép idő, kellemes fürdő stb. *Homeros* istenei lakoma után nevetnek a sánta Hephaistoson. (Ez az a bizonyos homéri kacaj.) Moralis okok: jó hír, szerelmi boldogság, kivívott siker, nagy nyereség, kiszabadulás valamely veszélyből, stb.

Gyermekek játék közben, különösen szép időben folyton nevetnek, sokat nevetnek a fiatalok is főkép

társaságban. Felnőtt ember is, ha az utcán jó barátjával, kedves ismerősével találkozik, mosolyog, a mi nevetésbe is átmehet. Darwin említi, hogy egy fiatal ember, a kivel tudatták, hogy nagy örökséghez jutott, hosszú ideig kaczagott. Szóval ez a fajta a nevetésnek mindennapos és az élet nevetésének jelentékeny részét teszi.

Ide tartozik a komikum nevetése is, mely szintén örömből származik. Vagyis ha egy jó viczczen nevetünk, az érzés ugyanaz, mint a váratlan örökség keltette nevetésben.

A nevetés ragadós, mint pl. az ásítás, tehát társaságban inkább virágzik, mint magányban. Ragadós még utánzásban is. Constatálták ezt az amerikai kísérleteknél is, a mikor tréfás képeket mutogatva, tanulmányozták a komikai hatást. A képen ábrázolt mosolygás vagy nevetés fokozta a hatást, utánzásra csábított, a mint ezt a nézők meg is mondták. (Martin.)

Darwin azt állítja, hogy eredetileg a nevetés valószínűleg tisztán csak az öröm kifejezése volt. Föl-említi, hogy egy négyéves gyerektől kérdezték, tudja-e, mit tesz az jó kedvűnek lenni. Az annyi, volt a felelet, mint nevetni, fecsegni és csókolni. Nem kutatjuk, hogy igaz-e Darwin állítása, azonban kétségtelen, hogy ma már ismerünk másféle nevetést is, a mely nem tiszta, zavartalan örömből, vagy egyáltalán nem is örömből származik. Ilyen a csiklandozás; a gúnyos kinevetés, a melyet Homeros óta (Odyssea XX. 302.) *sardonikus*-nak szoktak nevezni; a némely betegségekkel (hysteria, meningitis, stb.) járó nevetés; a bizonyos szerektől (nevetőgáz, opium, hasis) származó nevetés.

Szóljunk egy szót a mosolygásról is. Ez is legtöbbször örömből származik. Kísérletileg igazolták, hogy már a mosolygásnál is, még inkább pedig a nevetésnél a száj ugyanazt a kifejezést mutatja, mint egy édes isnél. (Wundt.) A mosolygás legtöbb esetben csak gyöngébb nevetés. A komikum is néha csak mosolyt kelt, pl. egy csekély visszasság valakinek öltözetében nem elég erős arra, hogy megnevetessen.

Okunk van különösnek találni, hogy ugyanazt a jelenséget, a nevetést előidézik egymástól annyira különböző okok, mint hónaljunk csiklandozása, egy jó hír hallása, kéjgáz belélegzése, vagy egy novella olvasása. Nem egyedül a nevetés ilyen. Egy francia író rámutat többek között a következő példákra: A pupilla kitágul ijedtségtől és atropin-befecskendéstől; az izzadás oka lehet hőség, kínos izgalom, bizonyos orvosszerek bevétele; ásítást okoz álmoság éhség, unalom; a veszély érzete olyan borzongás: okoz, mint a láz stb. Ezekben is együtt találhatók physisikai és psychikai okok. (Griveau.)

Nekünk ennyi elég a nevetésről. Részletesebb tárgyalása azoknál található, a kik nem a komikum vagy legalább nem egyedül a komikum szempontjából foglalkoznak vele; az alább tárgyalandó szerzők között ilyen pl. *Sully* és *Dugas*.

akkor találja meg teljesen, ha barátainkon nevetünk. Elmélete szerint tehát azt kellene mondanunk, hogy Aristophanes vígjátékaiban Platóra nézve nevetségesebb volt mestere és barátja Sokrates, mint pl. Kleon, a kit aligha számíthatunk barátai közé. Hogyan jutott e tévútra, bajos volna megmondani. Legelőször arra gondolunk, hogy talán az ellenségben mindig van valami félelmes, a mi megrontja a nevetségest, csak-hogy Plato nem ezt, hanem határozottan az írgységet jelöli meg a különbség okának, ezt t. i. barátaink iránt érezzük, ellenségeink iránt nem.

Plato követőkre alig talált. Az elméletirők közt mindössze egyet ismerek (Dubos), a ki határozottan az ő hívének vallja magát, az ő tanát ismétli. A komikum egyes érzelméről szóló (Lust-Unlust) elmélet elég jelentékeny szerepet játszik, különösen a német irodalomban, csak-hogy nem Platón alapszik, hirdetői közül senki se hivatkozik ő reá. Az ő munkája csak az evolutio értelmében hatott: az utódok az elődök vállán állanak, azok munkáját folytatják. Aristoteles tanában kell Plato hatását keresni. Elmélete egészben véve azt a benyomást teszi reánk, a mit egy szép szobor, a melyben a művészi alkotást hozzá nem illő sallangok, esetlen ruházat stb. torzítják el. E torzító feleslegtől megszabadítani a mester nagy tanítványának, a nagy Stagiritának volt fenntartva.

Aristoteles (384—322 Kr. e.) definitiója így hangzik: A nevetséges valamely hiba vagy rütség, mely fájdalmat és bajt nem okoz; pl. mindjárt a komikus álarcz rút valami és eltorzult a nélkül, hogy fájdalmat fejezne ki.

Ezen definitio lényegileg benne van Plato elméletében, csak-hogy azért ez éppen úgy Aristotelesé,

mint a hogy Coriolanus tragédiája a Shakespeareé és nem Plutarchosé, Arany Toldija az Aranyé és nem Ilosvaié.

Tudjuk azt, hogy Aristoteles poetikája hiányosan maradt reánk, a tragédia után következő rész elveszett és éppen ebben volt a komédia tárgyalása. Ő maga mondja ezt több helyen; így a Poetika 6. fejezetében ezt olvassuk: „A komédiáról később fogunk beszélni“. A Rhetorika is tartalmaz két idevágó utalást. Az egyik szerint a Poetikában részletesen tárgyalta a nevetségest (I. 11.), a másik közelebbről meghatározza a dolgot, mondván, hogy a nevetséges különböző fajait tárgyalta. (III. 18.) Kétségtelen tehát, hogy a míg a tragédia tárgyalása egész terjedelmében, vagy legfőlebb csekély hiánynyal maradt reánk, a komikumra nézve a Poetikából mindössze egy rövid definitiót mentett meg az idő. Igaza van azonban Überwegnek, hogy az, a mi megmaradt, megbecsülhetlen értékű.

Aristoteles egyéb munkáiban szól a nevetésről és tréfáról is, mindez azonban szorosan véve nem tartozik tárgyunkra és ismereteinket nem bővíti, mellőzzük tehát. Ellenben foglalkozni kell a neki tulajdonított töredékekkel. Úgy látjuk, föltevésnél nem több, hogy e töredékek a Poetika elveszett felének egyes részeit őrizték meg. Azonban másnak tulajdonítani szintén csak föltevés volna s ez esetben a két ismert görög szerző (Plato és Aristoteles) mellé föl kellene venni egy harmadik, egy ismeretlen szerzőt. Bizzuk tehát a szerzőség kérdését a philologusokra és tárgyaljuk mi is Aristoteles neve alatt azt, a mi a töredékekben tárgyunkra vonatkozik, t. i. a szó-játék és tárgyi komikum osztályozását. (Cramer-kiadás.)

A szójáték következő fajait sorolják föl a töredékek:

1. ha pl. egy szónak többféle értelme van, vagy
2. ha több szónak ugyanaz az értelme;
3. tautologikus ismétlése hangzás és értelem szerint ugyanazon szónak;

4. a szavak meghosszabbítása vagy megrövidítése;
(A franczia kiadásban ez a pont így hangzik: A gúny-név, mintha egy szokott névhez egy szokatlan csatol-tatik.)

5. a szavak kicsinyítése. (Példák Aristophanes Babyloniak című darabjában: aranyacska, köpenegecske, gúnyversecske, betegségecske. Aristoteles Rhetorika III. c. 2. 15.);

6. eltérés a közönséges nyelvtől úgy a szó alakjában, mint a szóválasztásban (a franczia kiadásban: 6. eltérés a közönséges nyelvtől, pl. Obden despota, e. h. O. Zen.);

7. synonymok fölcserélése (kérni-koldulni). (A franczia kiadásban: 7., eltérés a beszéd módtól akár a hang megváltoztatása, akár a hang utánzása által.)

A tárgyi komikumnak 8 faja van. 1. Átöltözés jobbnak vagy rosszabbnak (Xanthiasból Herakles, Zeusból Amphitryon). 2. A csalás, akár az egész darabon végigvezetett intriga, akár rövid megcsalása az okosnak, vagy ugratása az ostobának. 3. Lehetetlenség (Felhő-kakukvár Aristophanesnél). 4. Olyan eljárás, ha a lehetséges célzott alkalmatlan eszközzel akarjuk elérni. 5. A váratlan, mely különösen a katasztróphára terjed ki. 6. Valakit állandóan komikus alakká tenni testmozgásokkal, gestusokkal. 7. Finoman választott egyes komikus cselekvény, ha valakinek hatalma van a legnagyobbat választani és a leg-

kisebbet választja. 8. Az össze nem függő, következetlen beszéd.

Ez a komikum első osztályozása, a melyről tudomásunk van, ezért itéltük arra méltónak, hogy egész terjedelmében ideiktassuk.

Ennyi az, a mit tárgyunkra nézve a görög irodalomból bemutathatunk. Hogy mennyi veszett el, azt ma már nem tudhatjuk, de hogy nem maradt meg minden, azt Cicero alább idézett helye is bizonyítja. Görög írók Aristotelesnek egy *Komikoi* című munkát is tulajdonítanak, a melyről ma semmit sem tudunk. Theophrastos (374—287 Kr. e.) elveszett munkái közt is egy a nevetségességről szolt. Bizonyos tehát, hogy sok veszett el, de bizonyos az is, hogy a görög irodalom még így is gazdag örökséget hagyott reánk. Ki merem mondani, hogy mindenek közt, egész tudományunkat összevéve, ma is az a legfontosabb, a mit Aristotelestől tanultunk.

Római irodalom

A rómaiaknál is csak két író ismerünk, a ki tárgyunkkal foglalkozik, még pedig mind a kettő saját foglalkozásának megfelelően a szónoklat szempontjából.

Cicero (106—43 Kr. e.). *A szónokról* (De oratore) szoló munkájában mindenekelőtt azon panaszkodik, hogy míg a szónoklat többi részeit elméletbe lehet foglalni, addig a tréfa tárgyalása kisiklik a kézből és a nevetés szabályait nem lehet megállapítani. Ez a panasz ő utána szinte szabálylyá lett egy vagy más formában, szinte kötelező azzal kezdeni, hogy milyen nehéz a komikumot meghatározni. Hogy ennél többet Cicero se akart mondani, bizonyítja a panasz után

következő tárgyalás. Ebben a két legnagyobb ókori philosophust követi, Aristoteles eszméit hirdeti Plato dialog formájában. Saját barátait beszélteti benne s a nevetségesről szóló fejtegetést Julius Caesarral adatja elő, mint a ki ismeretes arról, hogy szónoklataiban kiválóan tudja alkalmazni a neveltető elemet.

Caesar azon kezdi, hogy a mikor néhány görög könyv a nevetségesről kezébe akadt, azt hitte, tanui belőlük. Azonban csalódott; talált ugyan bennük elmés, tréfás szavakat, a miben a görögök annyira bővelkednek, de a mikor a nevetséges theoriáját akarták adni, akkor már csak a laposságuk, ostobaságuk volt nevetséges. (Hogy milyen munkákra vonatkozik e szigorú ítélet, ma már nem tudjuk.) Most a tárgyalásra tér át Caesar. A nevetségesnél öt dolgot kell tudni: 1. Miben áll? 2. Miből származik? 3. Szüksége van-e reá a szónoknak? 4. Ha igen, milyen fokig viheti? 5. Melyek a nevetséges különböző fajtái?

Az 1. kérdéssel Caesar nem akar foglalkozni, átengedi Demokritosnak, bár definitióját itt adhatta volna. Ezt a 2. pont alatt találjuk: A nevetséges valami rütség, vagy hiba (*turpitude*, *deformitas*), mert a nevetség-keltésnek az egyetlen vagy legalább legjobb eszköze észrevenni vagy észrevétetni egy meglepő hibát, vagy rütséget, a melyben a szónok maga nem szenved.

E definitio első része teljesen Aristotelesből van véve, ezt azonban Cicero szükségesnek látta megtoldani. E megtoldás értelme nem egészen világos. Az eredetiben ezt a mondatot találjuk: *Notant turpitudinem aliquam non turpiter*. Ha ez a *non turpiter* (nem rútul) csakugyan azt jelenti, hogy a szónok maga nem szenved az illető hibában, akkor alig-

hanem megtaláljuk az okát annak, hogy miért tartotta szükségesnek Cicero kibővíteni Aristoteles elméletét. Megtaláljuk abban, hogy a szónoklat szempontjából tárgyalja a kérdést. Ha a szónok kigúnyolja a nagyon apró, nagyon kövér vagy kopasz ellenfelét, csak úgy ér el hatást, ha ő maga nem szenved abban a hibában. Hogy Aristoteles elméletének második részét nem azért hagyta el, mert nem tartja szükségesnek, további fejtegetései és példái bizonyítják. A 3. kérdésre röviden igennel felel, minthogy a vigság kedvezően hangol annak javára, a ki előidézi.

A 4. pontra áttérve azon tárgyakat tartja legjobbaknak, a melyek sem a legnagyobb bosszúságot, sem a legnagyobb részvétet nem keltik. A testi fogyatkozások bőséges tárgyat nyújtanak, ámde kigúnyolásukban van határ. Általában a szónoknak mérsékelni kell magát; legyen képes arra is, hogy egy jó mondást elhallgasson, ez különbözteti meg a komédiástól. (Ezt Quintilianus ismétli.)

Végre az 5. pont alatt Cicero úgy mint Quintilianus megkülönbözteti a szó és tett komikumát, továbbá a durva és finom nevetséget; ez utóbbi példái nála Plautus, a régi attikai komédia és Sokrates könyvei; a szónoknak különösen a szójátékot és utánzást ajánlja, ellenben a grimace-t nem tartja méltónak hozzá. Minél komolyabban adja elő a nevetséges dolgot, annál nagyobb a hatás. Szintügy tilalom alá veti az obscoenitást is, a mely még a lakoma szabadságához sem illik tisztességes emberek közt. (Mindezeket Quintilianus ismétli.) Cicero példáinak egy része szójáték, a mit már a rómaiak nagyon kedveltek.

Quintilianus (valószínűleg 42—120. Kr. u.), a szónoklat tanítója, elég terjedelmes fejezetben foglal-

kozik a nevetéssel a szónoklatról írt munkájában. Hogy nem igen törekszik eredeti lenni, azt már Cicero főntebbi tárgyalása is mutatja. Mindjárt a bevezetés már Ciceróra emlékeztet, a mennyiben ő is azzal a panaszszal kezdi, hogy senki se tudja kellőképen megállapítani, honnan származik a nevetés, noha sokan megkísérlették. Mert az ember nemcsak az elmés, hanem az ostoba beszéden vagy cselekedeten is nevet, tehát a kinevetéstől nincs messze a nevetés. Ő maga nem is ad definitiót, hanem idézi a Ciceróét (turpitude, deformitas.) Jóllehet az egész dolog nem látszik fontosnak, úgymond, a nevetésnek valami ellenállhatatlan hatalma van, legyőz haragot, gyűlöletet. Így a tarentumi ifjak, midőn Pyrrhus megsértése miatt kérdőre vonattak, egy tréfával fegyverezték le a király haragját: Igen, ha a palaczkok ki nem ürültek volna, megöltünk volna téged. A nevetségesnek a szónoklatban az a főadata, hogy a bírót fölvidítsa, szomorúságát elűzze, fáradságát elfelejtesse. Ehhez képest főleg azokat a módokat sorolja föl, a melyekkel a szónok ellenfelét nevetségessé teheti. Ezt nagy fontosságúnak tartja és panaszkodik, hogy szónoklatukban hiányzik az elmésség, tisztán csak azért, mert nem szokásos, holott lakomáikon bőségesen fölталálható. Kívánja, hogy az ifjúságot az iskolában erre is tanítsák és gyakorolják.

Már Cicerónál láttuk, hogy szerzőnk is megkülönbözteti a szó és tett komikumát, valamint a finom (urbanitas) és a durva (rusticitas) komikumot; az előbbi a városi ízlést és a tudósok társaságában nyert műveltséget mutatja, az utóbbi az ellenkezőjét. A nevetiséget vagy magunkból, vagy másokból, vagy a dolgokból vesszük. Óvakodni kell attól a gondolattól,

hogy inkább egy jó barátot veszítsünk el, mint egy jó ötletet.

Legyen elég ennyi, hiszen Quintilianust jó részben már Cicerónál is tárgyaltuk, ő tőle veszi át csaknem egészen azt, a mi tárgyalásában elméleti. Az ő sajátja inkább az elmélet illusztrálása. Fejtegetését bőséges példákkal kíséri, a melyek közt annyi találó elmésség van, hogy könyvének ez a fejezete egy kedvelt adomagyűjtemény hatásával is bírhatott, különösen, a mikor szereplői még közelebbi emlékezetben éltek. Nála ugyanis, valamint Cicerónál is, még minden szellemes mondásnak, adomának megvan a maga gazdája. Ennek egy része azóta közkinccsé vált, a minek elmondásánál nem gondolunk Caesarra, vagy Ciceróra, a kik főhelyet foglalnak el példáiban.

Francia irodalom.

A jelenkori népek közt a francziáknál találjuk először a nevetséges tárgyalását, még pedig egyszerre egy terjedelmes monographiában, mely a nevetés különböző fajait fejtegeti: *Joubert: Traité du ris*. Paris 1579. E munka eredetileg latin és részben görög nyelven íratott 1560-ban. Francziára a szerző egyik tanítványa fordította, híven, mint ő maga mondja. Margitnak, Navarra királynéjának van ajánlva.

Szerzője *Laurent Joubert* (1529—83), a navarrai király udvari orvosa, korában érdemes tudós, több tudományos munka szerzője. Hogy ehhez a könyvéhez se fogott készületlenül, bizonyítja először az a bibliographia, a melyet összeállított és a mely megérdemli, hogy legalább számokban bemutassuk.

Az általa felsorolt szerzők közt, a kik tudomása szerint a nevetésről írtak, van 25 görög, 37 latin

(6- és középkori), 5 arab, 2 héber és 3 *vulgaire* nyelvű. (*Vulgaire*: modern, élő nyelv, itt valószínűleg francia.)

E bibliographia nagy számait nehéz volna összeegyeztetni azzal, a mit mi tudunk tárgyunknak görög és latin nyelvű irodalmáról, ha csakugyan erről volna szó. Joubert azonban a nevetésről szól és minden valószínűség szerint jórészt orvosi munkákról, a melyeket ma nem tartunk számon a komikum irodalmában. Azt is bizonyosnak vehetjük, hogy a görög szerzők tekintélyes számában legnagyobbbrészt nem classikus, hanem későbbi görög írókat kell keresni, a mint a latin írókról ezt ő maga megmondja. Szerzőnk készülttségét bizonyítja aztán könyvének tartalma, mely sokszor annyira modern benyomást tesz reánk, mintha napjainkban készült volna a legjobb források alapján. A következőkben ismertetjük a komikumra vonatkozó fejtegetését, mellőzve a nevetésnek egyéb tárgyalását.

Szerzőnk is azzal a szinte obligat nyilatkozattal kezdi, hogy nehéz a kérdés megfejtése. Moyse zsidó orvos mondja, hogy nem tudjuk megmagyarázni a nevetést. A kérdés megfejtése tehát nehéznek, vagy éppen lehetetlennek látszott a régieknek. Szerzőnk azonban nem csügged; kijelenti, hogy bár ismeri az előzőket, semmit se kölcsönzött másoktól, hanem iparkodott önmagától jobban megcsinálni. Ezzel áttér a tárgyalásra.

Ha azt mondják, hogy Demokritos bolond volt, a miért a szemét kiszúrta, erre többféleképen lehet felelni. Aulus Gellius szerint azért tette, hogy jobban átadhassa magát az elmélkedésnek; Tertullianus szerint azért, hogy ne lássa az asszonyokat és így

megmeneküljön a testi kívánságoktól; szerintem — mondja Joubert — az volt az oka, hogy meg akart hizni, a mint a hizó kappanoknak is bekötik vagy kiszúrják a szemét. Hizni pedig azért akart, mert a kövérség kedvezőbb állapot a nevetésnek.

Íme, e bevezetéssel valóban a XVI. században vagyunk, de ne következtessünk belőle az egész munkára; egészen másképp hangzik mindjárt a következő felosztás: van látott és hallott nevetség és a következő definitió: nevetséges az, a mi rút, helytelen, illetlen, meg nem felelő, de csak akkor, ha nem részvétet keltő.

Ha valaki sárba esik, ezen nevetünk, de gyerekek-nél és részegeknél ez nagyon közönséges, ezért kevésbé nevetséges. Jobban nevetünk, ha egy nagy személyiség kőbe botlik és sárba esik, mert ez rút és nem részvétet keltő, kivéve, ha rokonunk vagy jó barátunk, mert ez esetben sajnáljuk. Fokozza a nevetségest, ha az illető rangjára érdemtelen és büszkeségeért gyűlöletes. Ha azonban magasról esik valaki sárba, ezen alig nevetünk, mert a veszélytől félünk. A nevetségesben ugyanis szükségképen együtt jár a rút és a részvét hiánya.

A nevetségeshez az is kell, hogy szándéktalan legyen, mert ha valaki önként belemegy a sárba, az nem nevetséges. Ezt a szabályt azonban maga szerzőnk meggyöngíti, midőn alább már szándékos nevetségest is ismer. Ilyen például, ha egy aggastyán úgy játszik az utcán, mint egy gyerek.

Vannak a nevetségesnek más fajtái is, pl. egy csekély veszteség (egy veréb, dió, gombostű stb.) ostobaság vagy vigyázatlanság folytán. Ehhez hasonló az, ha valakinek csekély kárt okozunk, pl. leöntjük vízzel,

vagy elrejtjük egy tárgyát, a melyet keres, de az már nem nevetséges, ha valaki elad rezes arany helyett. Nevetséges a csalódás is, pl. ha valakinek azt ígérjük, hogy mutatunk egy szép leányt s a valóságban mutatunk neki egy ránczos, szakállas, félszemű, taknyos, nyálas, bűdös, piszkos stb. vén asszonyt. (A stb. itt azt jelenti, hogy nem irtuk ki Joubert összes jelzőit, a melyeknek száma — kíváncsiságból megolvastuk — összesen 19.) Ilyen csalódás az is, ha valaki méz helyett kap más valamit. (Ez a *más valami* itt a mi kifejezésünk, mert Joubert megmondja — francziául ugyan, de magyarul — annak a más valaminek a nevét, a mely némileg talán hasonlít a mézhez, de ma nem szoktuk kimondani a nevét.)

Gyakran az ember nem tudja megkülönböztetni, hogy egyszerűen vigságtól nevet-e vagy gunyolódik. A nevetséges tettek és szavak nem nevetetnek mindig, így, ha az idő és hely nem megfelelő; ha annyszor ismétlik, hogy unalmassá válik; ha nem hirtelen. Mert a nevetségesben kell, hogy legyen valami váratlan és új.

Szintügy hiába van a tréfa szomorú és szigorú Catóknak és síró Herakliteknek; ha nem nyilvánvaló, nem értjük meg, mintha halkan vagy idegen nyelven mondanák. Németek, baszkok, bretonok közt, nyelvüket nem értvén, nem nevetünk. Legfőlebb utánzásból. Mert a nevetés ragadós, mint az ásitás vagy vizezési inger. A nevetés önkénytelen, mert nem bírjuk visszatartani, ha nevetséges dolgot látunk; sem megakasztani, ha folyamatban van, legfőlebb nagyon nehezen.

Az öröm és nevetés viszonyáról a következőket olvassuk: öröm lehet nevetés nélkül, nevetés azonban nincs öröm nélkül. Az öröm tehát nagyobb kiterje-

désű, mint a nevetés, mert ez utóbbit magában foglalja. De a nevetésben az öröm mellett van szomorúság is, mely a rútból származik, az öröm pedig, a mi túlnyomó benne, abból származik, hogy ez a rút nem ártalmas.

Ime tehát itt is megtaláljuk Plato tételét, a melyet 300 évvel Joubert után Hecker fejtegetett részletesen; Joubert azonban éppen úgy nem hivatkozik a görög bölcsészre, mint Hecker.

Sokat lehetne még idézni szerzőnk munkájából, különösen ha a komikumon kívül álló nevetésre is ki akarnánk terjeszkedni. De talán így is fogalmat nyújtottunk már gazdagságáról és összefoglalhatjuk ítéletünket a Joubert könyvéről. Úgy hisszük, benne van minden, a mit az ő korában a nevetésről tudtak. Ha azt állítja, hogy senkit se követ, önmagától akarja előzőinél jobban megfejtetni a kérdést, magát ámitja, mert definitiója tisztán az Aristotelesé. De a ki tárgyunk irodalmát ismeri, álmélkodva kérdi: ilyen kitűnő kezdet után hogyan keletkezhettek 2—300 év múlva olyan értéktelen, ostoba fejtegetések, a melyeneket német és franczia nyelven ismerünk. Ki merjük mondani, hogy a Joubert könyve absolute, tehát mai mértékkel mérve is sokkal, de sokkal értékesebb, mint a mit három század múlva irtak ugyan e tárgyról pl. *Philbert* franczia ügyvéd, vagy *Ueberhorst* német egyetemi tanár. Inkább megtanulhatjuk ő tőle, mint ezektől, hogy mi a komikum.

Néhány évtizedig tartó szünet után a nagy *Descartes* egyik munkájában találkozunk újra problémánkkal (1649), de rávonatkozó néhány szava nem bír fontossággal. Ellenben kevéssel ő utána megint egy udvari orvos, a milyen volt Joubert, látja szükséges-

nek elég részletesen tárgyalni a nevetés és komikum kérdését.

Les caractères des passions par le Sr. de La Chambre conseiller du Roy en ses conseils et son premier Médecin ordinaire. A Paris, 1662, 2 kötet.

Szerzünk azt az eljárást követi, hogy felsorolja a különböző definitiókat a tehető ellenvetésekkel együtt s csak ezek után fejt ki saját elméletét.

Első definitio: a nevetés a sírás ellenkezője lévén, azt kell föltenni, hogy oka is ellenkező, vagyis a mint a sírás szomorúságból, úgy a nevetés örömből származik. Úgy is van; még azok is, a kik erőltetve nevetnek, iparkodnak vólnak látszani.

Azonban nem minden kellemes dolog kelt nevetést, éppen a legnagyobb öröm se, a fő motívum tehát nem ez és csak annyit mondhatni, hogy a nevetséges dolgoknak kellemeseknek kell lenni. Áll ez még a harag és megvetés nevetésére is; ilyenkor t. i. az okozza a kellemes érzetet, hogy mi nem vagyunk képesek olyan rossz tetre, a milyen a haragunkat okozza.

Második definitio: Vannak, a kik szerint a nevetés oka a csodálat. Ezt is kapcsolatba hozzák azzal, hogy csak az ember tud nevetni, azért t. i. mert csak ő képes valamin csodálkozni. A tréfás tettek és szavak azért is nevetségesek, mert újak, a mi pedig új, az csodálkozást kelt; az ostobák és bolondok is azért nevetnek többet, mint az okosak, mert több dolgot találnak csodálatosnak.

Azonban vannak csodálatos dolgok, a melyek nem nevetségesek és éppen úgy, mint a legnagyobb öröm, a legnagyobb csodálat se kelt nevetést. Egy elmés vicces ember ügyességét és egy festő tehetségét egy-

formán csodáljuk, de csak az előbbi neveltet, az utóbbi nem. Ellenkezőleg is igaz, hogy sok nevetséges dolog nem új és nem csodálatos; pl. a ki egy mulatságos történetet elbeszél, ő maga is nevet, pedig az már ő rá nézve nem új. Itt se lehet tehát keresni az igazi okot.

Harmadik elmélet szerint az nevetséges, a miben egyesül a kellemes és csodálatos. Azonban a ragyogó nap, a virágok, a művészet alkotásai kellemesek és csodálatosak a nélkül, hogy nevetetnének. Ebből következik a negyedik elmélet: a csodálatos és kellemes csak akkor neveltet, ha nem komoly, csak játék.

De itt is ellenvetéseket kell tenni; van játék, a mely nem neveltet, azonkívül ez elmélet szerint nem magyarázható meg a csiklandozás, bosszúság, csodálat nevetése. Szóval minden elméletet meggyöngítene az ellenvetések. Melyik tehát a helyes? Az Aristotelesé, de a mint Cicero csak a szónoklatra, úgy ő csak a költészetre gondolt.

Ez a *csak* semmivel sincs ugyan bizonyítva, de szerzünk kész igazságnak veszi, a miből következik, hogy az Aristoteles definitiója se kielégítő, tovább kell keresni. El is fogja a kétség egy pillanatra: ha még Aristoteles elmélete se kielégítő, vajjon lehet-e egyáltalában illet találni? Talán az egész természetben semmi se nehezebb ennél. Azonban újra neki bátorodik és így keletkezik az ötödik elmélet: a nevetséges tárgyakban általában van valami meglepő, úgy a mint a csiklandozásban is; ezért nem tudja az ember magát megcsiklandozni. De a meglepetés ne legyen túlságosan erős, azonkívül kellemes legyen, bizonyos örömet okozzon. Még ezeknél is jellemzőbb a nevetés természetére az, hogy a társaságban nevetünk azon,

a mi a magányban nem neveltet, valószínű tehát, hogy előidézésében része van a társaságnak.

Ez a definitió, ha nem is teljesen kimerítő, ma is csaknem egészen elfogadható. Szerzőnk azonban itt nem áll meg, hajszolja tovább a dolgot. Miért kedvez a társaság a nevetésnek? Mert a lélek ki akarja fejezni a meglepetést, a mit az új dologon érez, még pedig társaságban akarja kifejezni, mert magukban csak a bolondok nevetnek. De az állat nem nevet, pedig az is érezheti a dolog újságát s azt a vágyat, hogy meglepetését kifejezze. A definitio tehát még mindig nem teljes, még ez kell hozzá: az ember két okból nevet, egyik saját kitűnőségének érzete, másik a polgári társaság. De hát a gyerek? Az is nevet már 40 napos korában. Ez az ellenvetés, a mit önmagának tesz, nem hozza zavarba szerzőnket. Igenis a gyerek is nevet, mert már ösztönszerűleg érzi saját kiválóságát és a társas életre való rendeltetését (40 napos korában!)

Igy mászik bele szerzőnk mindinkább a hinárba, így jut el a tökéletes absurdumra. Ha a nevetés fajait megkülönbözteti egymástól, hogy ne kelljen egyetlen definitiót adni az öröm, csiklandozás és komikum nevetésére, tévedései egy részét kikerülte volna.

Névtelen: Lettre sur la comédie de l'imposteur.
1667 augusztus 20.

Tartufe címe eredetileg L'imposteur volt, hőse neve pedig Panulphe; teljes alakjában először magán körben 1664 november 29-én, a nagy közönség előtt pedig 1667 augusztus 5-én adták elő. A szóban forgó levél tehát ez utóbbi után 15 nappal keletkezett. Sokáig Molière-nek magának tulajdonították, ma csak annyit mondanak, hogy része lehetett benne. A mi egyéni véleményünk szerint mint írásmű nem vall

nagy íróra, bőbeszédű, sokat ismételt. Első fele a dráma tartalmát beszéli el, a másik fele elég részletesen tárgyalja a nevetséges fogalmát.

A nevetséges a külső és észrevehető forma, a melyet a természet mind ahhoz, a mi az értelemmel ellenkezik (dérasonnable), hozzácsatolt, hogy észrevegyük és kerüljük. Értelmes az összeillő. harmonikus (convenance), az ellenkezője (dissonance) nevetséges. Ebből következik, hogy nevetséges minden hazugság, színlelés, képmutatás, csalás, minden látszat, a mi a lényeggel ellenkezik; végre minden ellenmondás azon cselekedetek közt, a melyek ugyanazon okból származnak.

A természet gondviselése azt akarta, hogy mind az, a mi gonosz, bizonyos mértékben nevetséges is legyen és ebből származik a nevetséges rendkívüli ereje az emberi szellemen. Ha egy nevetséges dolgot látunk, azt következtetjük, hogy az illető nem tudja, mi a helyes, mert hiszen szándékosan senki sem követ el helytelen. Minthogy pedig mi észreveszszük, következik, hogy attól a hibától mentek, tehát jobbak, tökéletesebbek vagyunk. Ennek az érzése igen kellemes, ezért okoz a nevetés mindig örömet. Az öröm alapja az emberi nem két legrégibb betegsége: a büszkeség és káröröm.

Hobbes tehát itt már követőre talált, csak hogy tana itt más elemmel van vegyülve.

Réflexions critiques sur la poésie et sur la peinture par l'abbé Dubos 1719.

Dubos (1670—1742) korában nagynevű érdemes tudós, könyve címének megfelelően részletesen tárgyalja a komédiát, de a komikummal csak keveset foglalkozik. Mindamellet nem akarjuk mellőzni a hozzáfűződő történelmi érdeknél fogva. Ugyanis tár-

gyunkra vonatkozólag, jöllehet Aristoteles Poétikáját is ismeri, határozottan Plato követőjének vallja magát, egyetlen példa több mint 2000 év alatt.

A komikus költő barátainkat rajzolja és azokat, a kikkel naponkint együtt élünk. A színház, Plato véleménye szerint, csak azon ostobaságokkal foglalkozik, a melyekbe az emberek beleesnek, mivel nem ismerik magukat. Némelyek hatalmasabbnak, mások felvilágosultabbnak, ismét mások szeretetreméltóbbnak képzelik magukat, mint a milyenek valóban. Az önismeret hiányát a tragikus költő fejedelmeken és más független személyeken mutatja be, a komikus költő pedig az emberek közönséges tömegében, a kiknek szenvedélyei csak közönséges véletleneket hozhatnak létre, szóval a nézőteret viszi színpadra. Ha nem is javítja meg a hibákat, legalább arra tanít, hogyan kell azokkal élni, a kik ilyen hibákban szenvednek.

A mit Dubos itt a vígjátékról hirdet, az, eltekintve Plato tanától, meglehetősen megegyezik Lessing felfogásával (l. alább). Tudva azt, hogy Dubos munkája kétségen kívül hatott Lessingre, ez már be van bizonyítva, nem vétünk a köteles tisztelet ellen, ha itt is e hatás nyomát látjuk.

Amusement philosophique sur le langage des bestes par G. H. Boujeant, de la Compagnie de Jésus. Amsterdam, 1750. (Első kiadás 1739.)

Boujeant (Bougeant) (1670—1743) e munkája, mely az állatok nyelvéről szól, korában bizonyos tekintélyben állott, lefordították németre és angolra is. A nevetésről szóló rész megérdemli a főlemlítést. Itt adjuk.

A régi bölcsészek szerint az állatok nem nevetnek; ez tévedés. Ha két fiatal kutya játszik egymással, ez nem lehet meg nevetés nélkül, csak hogy ők

nem az ajk mozgásával, hanem a fül és fark mozgásával nevetnek. A nevetés nem más, mint az öröm kifejezése, ez pedig szükségképen különbözik a különböző állatoknál. Azonban nem minden öröm okoz nevetést, hanem csak az, a melyet meglepetés kísér és a mely akkor keletkezik bennünk, ha hirtelen észreveszszük két összeférhetlen eszme vagy tárgy bizarr összekapcsolását. Azonban ugyanaz a dolog nem neveltet meg mindig; az pl. nevetséges, ha valaki hiúságból vagy játékból át akarván ugrani egy árkot, a mely tele van vízzel. beleesik. de ha ugyanez történik olyan emberrel, a kit fegyveres ellenség üldöz, ezen már nem nevetünk. Hogy tehát nevetessünk, szükséges, hogy képesek legyünk összehasonlítani két eszmét és észrevenni, hogy nem összeillők; minthogy pedig az állatok erre nem képesek, nem is tudnak nevetni, úgy hogy a régi bölcsészeknek csakugyan igazuk van.

„Két összeférhetetlen eszme vagy tárgy bizarr összekapcsolása“ — e fogalmazásában az aristotelesi hiba vagy vétségnek mintha megkezdődött volna már a contrast-elmélet kialakulása. De mert közelebbi meghatározás akár elméletben, akár példán hiányzik, nem akarjuk már határozottan annak tekinteni. A felhozott két példa valódi különbsége pedig abban áll, hogy az egyik ártalmas, a másik nem.

Batteux (1713—1780). Les beaux-arts réduits à un même principe. Paris 1746. — Cours de belles lettres. Francfort 1755 (nouvelle édition).

Batteux abbé e két munkája közül az első aestetikának tekinthető, a másik a költői és prózai műfajok elmélete és stylistika; a komikummal mindkettő csak röviden foglalkozik. Tartalmát a következőkben ismertetjük.

A nevetséges azon hibákban van, a melyek szégyent okoznak, de nem fájdalmat, lényege pedig valami ellenmondás az ember gondolkodása, erkölce, szelleme stb. és a természet és bevett szokás közt. Ilyen pl. stoikus méltóság egy gyerekben, gyerekség egy főtisztviselőben, ilyen, ha valaki Párisban chinai módon öltözik, ha tele van adóssággal és arra akar megtanítani, hogyan kell meggazdagodni. Mindez azért nevetséges, mert össze nem egyezése az állapotnak az erkölcsökkel. Az ilyen hiba fájdalmat nem okoz; ha okozna, nem lenne nevetséges a jószívű emberekre, hanem ezek akkor a részvétben találnának gyönyört. Nem nevetünk akkor se, ha a durva nevetséges boszszant, vagy megsérti önérzetünket, mert csak az nevetet, a mi kellemesen hat ránk. Egy Harpagon, Jourdain, Tartufe stb. láttára az önszeretet kettős gyönyört érez: látja mások hibáit és nem látja a sajátját. Komikum van mindenütt; nincs gondolat, cselekedet, a melyben nem volna lehetséges.

Hogyan idézhető elő a komikum? Különösen két módon: túlzás és ellentét által. Az első eljárás a következő: egy fősvény az életben csak néha-néha adja jelét fősvénységének és ez a vonás egyéb vonásokkal vegyülve, nem ad határozott jellemet. Ellenben a színpadon nincsen egyetlen szava, mozdulata, mely nem a fősvényt mutatja. A költő mindezt túlozza, hogy nevetést keltsen. Az ellentét abban áll, hogy együtt szerepel a házias és a tudós nő, a nagyvilági finom ember és a misanthrop, a fősvény apa és a tékozló fiú. (Molière-ből vett példák).

Észrevehetni, hogy bár szerzőnk a komikumról szól, e két pont inkább a komédiára vonatkozik s az első éles megfigyeléssel fejezi ki a tipikus jellemzés módját.

A mit a voltaképi komikumról mond, az Aristoteles tanának világos, példákkal is illusztrált visszaadása.

Egy időben a nagynevű Batteux-vel, a ki szintűgy törvényhozói tekintélyben állott, mint előtte Boileau, a kevésbé ismert Duclos moralista is irt tárgyunkról, de mindössze néhány szót. Nyugodtan mellőzhetjük. Ugyanezt tehetnők a Montesquieu néhány soraival is, ha nem volna szükséges reá hivatkozni a következő szerzőnél.

Montesquieu: *Essai sur le gout*. Megjelent a Diderot D'Alembert-féle nagy encyclopédiában *gout* szó alatt. 1757. Montesquieu (1689—1755) szóban levő munkáját 1748—1755 közt irta.

Ha egy arcban nagy hibát látunk, pl. igen nagy orrot, nevetünk a contraston, a melyben ez az arcz többi részével van. Ha azt látjuk, hogy a contrast értelem nélküli, vagy feltüntet egy másik hibát, ez esetben a rútság eszköze, a mely ha váratlanul lep meg, örömet kelthet lelkünkben és nevetésre izgathat; ha úgy tekintjük mint csapást, részvétet szül; ha pedig ártalmas lehet ránk nézve, ellenszenvet kelt.

Poinsinet de Sivry: *Traité des causes physiques et morales du rire, relativement à l'art de l'exciter*. 1768. Amsterdam.

A forma Platónra emlékeztet, párbeszédese, három francia író: Destouches, Fontenelle és Montesquieu fejtük ki egymás után nézeteiket.

Destouches foglalkozik a legelterjedtebb elméletekkel is. Aristotelesé szerinte néha megfelel, de nem mindig, mert ráillik a sphynxre, pedig ez nem nevetséges. Nem jó a csodálat elmélete sem, mert mi egyaránt csodáljuk Molière-t és Corneille-t, pedig csak az előbbi nevetet. Szintűgy nem kielégítő a megle-

petés theoriája se, mert a meglepetés hiányzik akkor, ha már előre tudjuk, mi következik és mégis nevetünk. További argumentum gyanánt szolgálnak az állatok; csodálat és meglepetés ezekre nézve is létezik, még sem nevetnek. Éppen ez okból az öröm se lehet a nevetés oka. Miben kell tehát az okot keresni? Nem lehet másban, mint abban, a miben az ember különbözik az állattól; ez pedig az értelem. A nevetés oka tehát az értelmes öröm (joie raisonnée). Igen, de erre azt lehet mondani, hogy éppen akkor nevetünk legtöbbször, a mikor értelmünk még gyöngye: a gyermekkorban. Ez igaz, mondja Destouches, de tudni kell, hogy a gyermek legelőször utánzásból nevet és tudni kell azt is, hogy az értelem valamennyire mindig működik a gyermekekben is. Ez az ellenvetés tehát meg van czáfolva, mindamellett Destouches elismeri, hogy van olyan nevetés is, a mely nem örömből származik; ilyen a sardonikus és ilyen az a nevetés, a mit a tarantella csipése, vagy a diaphragma megsebesülése idéz elő. Mindez a nem valódi nevetés. Destouches végeredményképen a következő definitiót adja: 1. a valódi nevetés oka az értelmes öröm, 2. a nem valódi nevetése valami gépies művelet (opération machinale).

Fontenelle-t ez nem elégtí ki. Igaz — mondja, — hogy az értelem többé-kevésbé befolyást gyakorol minden cselekedetünkre, tehát a nevetésben is kell részének lenni, sőt igaz az is, hogy sose nevetünk itélet nélkül. Azonban mit szól Ön ahhoz, hogy nevetünk akkor is, ha értelmünk nem helyesli, sőt el akarja nyomni, hogy botrány ne legyen a helyén kívüli nevetésből? Itt az értelemnek nincs része a nevetésben. De nincs mindig az örömmel se; részegség, süketség, formátlanság, baleset nem okoz örö-

met, de nevetést igen. Nem lehet tehát az a nevetés oka, a mit Ön mond. Az igazi ok az esztetenség (folie).

Most következik a Fontenelle bizonyítása. Ez azonban nagyon gyöngye lábon áll; míg Destouches igen értelmesen védi a maga igazát, addig Fontenelle nem tud mást fölhozni, mint néhány közmondást, vagy szólásmódot, (nevet, mint a bolond; bolond nevetés, stb.) és egy csomó — főképp latin — verset meg történelmi anecdotát.

Montesquieu természetesen szintén más elméletet fejt ki; szerinte a nevetés forrása a büszkeség, a mit később egyenlőnek vesz e két fogalommal: hiúság, önszeretet. A gyermek csak 40 napos korában kezd nevetni, mert büszkesége ekkor kezd kifejlődni. Ha a dajka rosszul bánik vele, büszkesége meg van sértve és sir. Hogyan kell kiengesztelni? Az ember látszólag megszidja és megveri a dajkát, a gyermek büszkesége ezzel ki van elégítve és mosolyog, mert a kielégített önszeretet legfőbb vágya a nevetés.

Ha ezek után azt kérdezzük, melyik szerzőnk saját véleménye, nem felelhetünk reá. Legfőlebb azt mondhatjuk, talán a harmadik, mivelhogy ez czáfolatlanul marad. Ez esetben szerzőnket Hobbes hívének kell tekinteni, a Destouches és Fontenelle nevében felhozottak pedig arra való, hogy czáfoljon bizonyos elterjedt nézeteket. Hogy a dialog személyei, ez ismert francia írók, csak a forma kedvéért vannak felléptetve és nem saját nézetüket adják elő, ezt bizonyítja, bár talán nincs is szükség bizonyításra, *Montesquieu*. A mit föntebb mint saját véleményét ismertettünk, teljesen különbözik attól a büszkeség-elmélettől, a melyet *Poinsinet* tulajdonít neki.

Végre nem árt megjegyezni, hogy szerzőnk valamennyire Jean Paul elődjének is tekinthető. Az ő tana a szemlélt esztelenségről bizonyos népszerűsége tett szert és ime itt Fontenelle szintén az esztelenséget tekinti a nevetés okának. Újabb bizonyítéka annak, milyen nehéz egy annyiszor tárgyalt kérdésben újat mondani.

A XVIII. századból hátra van még *Domairon*, (1784) a ki Aristoteles elméletét néhány példával magyarázza s a komikum fajait társadalmi osztályok szerint különbözteti meg: nemesi, polgári, alsó komikum.

Ezek után kimondhatjuk, hogy a XVIII. század francia műelmélete nem nevezhető meddőnek tárgyunkra nézve. Bölcsész, orvosi, poétikai, stb. munkákban elég számos és terjedelmes fejtegetését találjuk, némelykor azonban éppen ott hiányzik, a hol mai felfogásunk szerint leginkább keresnénk. Ugyanis a XVIII. században, még mielőtt Baumgarten megalkotja az *aesthetika* nevét, a francziáknál már önálló munkák tárgyalják a szépet, ugyanolyan címmel, mint XIX. századbeli *aesthetikáik* (*Crousaz* 1715. *André* 1741.). E primitív *aesthetikák*, a melyek nemcsak címben különböznek Baumgarten munkájától, a komikumról hallgatnak, csak *Batteux* első helyen említett munkája, szintén *aesthetika*, tesz kivételt.

A XIX. század számra nézve egymaga jóval többet nyújt, mint a megelőző három század együttvéve, a mi persze nem jelent egyszersmind folytonos haladást is. Mindjárt a század elején mellőzünk két jelentéktelen adalékot (az egyik névtelenül a *Mercure de France*-ban, a másik *Lemercier* terjedelmes munkájában). Elég annyit mondani, hogy ez utóbbi a szokatlanban keresi a nevetségést.

Figyelemre méltóbb már a következő munka:

Philosophie du rire par P. Scudo. Paris 1840.

Ez a kis könyvecske sok élénkséggel, de meglehetősen fölületességgel van írva, inkább szellemes olvasmány, mint alapos tudományos munka. Szerzőnk is azzal kezdi, hogy a nevetés elmélete egyike az emberi szellem legnehezebb kérdéseinek. Ezután áttér a tárgyalásra. Hogy mások hibáin nevethezzünk, ahhoz két feltétel szükséges: 1. hogy mi magunk mentek legyünk attól a hibától, vagy legalább azt higgyük, (ez némileg már Cicerónál megtalálható); 2. hogy az, a kiben látjuk a hibát, ne birjon tudomással saját hibájáról, vagy legalább próbálja elrejteni. Ha egy püpos érzi saját fogyatkozását, lefegyverez bennünket és inkább sajnáljuk, mint gúnyolódunk fölötte.

A nevetségés dolgokban mindig logikai hiba van az eszmék kapcsolatában, pl. nő férfiruhában, vagy fordítva, kis leány felnőtt személynek öltözve, gyermek ősz szakállal, stb. Éppen úgy nevetségés a rendellenes, a mi az erkölcsünket sérti, a mi nem felel meg a rangnak, társadalmi állapotnak, szóval, a mi a társaság logikáját sérti: pap, a ki tánczleczkéket ad, katona, a ki miséz, apácza színésznő magaviselettel. A püpos sem más, mint a teremtés logikai hibája. Szóval, a fő mindig a logikai kapcsolat hibája.

Bármennyire erősködik is szerzőnk, megtevéen a száanalomra méltó püpost mintaszerű komikumnak (l. könyvünkben: Mi árt a komikumnak?), sem ezt, sem az erkölcselent nem fogadhatjuk el logikai hibának. A maga helyén kifejtjük, hogy van másféle hiba is. Különböen e pontban szerzőnk erős ellentétbe jut önmagával is. Hiszen ha férfi női ruhába öltözik, gyermeket látunk ősz szakállal, stb., az illetők

nemcsak tudják „logikai hibájukat“, hanem nem is akarják azt elrejtteni, ellenkezőleg, éppen ezzel akarnak megnevetetni.

A nevetés fölosztható általános és egyéni nevetésre. Általános az, a mi az embert méltóságában le szállítja s az állathoz közelíti: részegség, gyávaság, butaság, ügyetlenség, görbe orr, túlságos kövérség, vastag láb örökös tréfa tárgya. Ha azonban az egész világ púpos és ügyetlen volna, senki se nevetne rajta. Az általános nevetésen kívül van egyes körök, népek nevetése az uralkodó szabályok megsértése folytán. A német máson nevet, mint a francia, az angol máson, mint az olasz, egy párisi máson, mint a vidéki, a festő, színész, pap, stb., mind saját nevetéssel bír.

A nevetés függ a műveltségtől is; legdurvább a gyermekek, parasztok, barbárok nevetése, vagyis azoké, a kik egyforma alacsony műveltséggel bírnak, ilyen volt a nevetés kezdetben a görögöknél is. Igaz az: mondd meg, min nevelsz és megmondom, ki vagy. Ellenben a sírás mindig egyforma, a min a görögök sírtak, azon sírnak ma a párisiak is, éppen azért a tragédia is mindig ugyanaz.

Ezután ismét az egyéni nevetéssel foglalkozik, azt állítván, hogy az egyes európai nemzeteket jellemezni lehet a nevetésmóddal. Ha mindig bizonyos gyanakodással fogadjuk egész nemzetek jellemzését, teljesen értéktelennek kell tartanunk azt, a mit itt találunk; pl. a német nehézkes, lassú fölfogású, nevetése elkésve érkezik meg, ez a középkor nevetése. A spanyol nevetése méltóságos, mint jelleme. Az olasz nevetése nagyon vig, hasból jön és az egész testet elárasztja melegével. A francia gúnyosan nevet, megöl egyetlen szóval, stb.

Főlemlíti ezután Aristotelesnek azt a tételét, hogy egyedül az ember tud nevetni és hozzáteszi, hogy a vígság tárgya is egyedül az ember; ha a medve tánczol, a majom föl van öltöztetve, a kutya dominót játszik, stb., ez csak azért nevetséges, mert az ember utánzását látjuk benne. (Ezt a tételt később Lévêque is magáénak vallja.)

Van sympathikus nevetés is (rire sympathique). Ennek tulajdonítandó az, hogy ha már sokszor láttunk egy vigjátékot, még nevetni tudunk, ha mellettünk olyanok ülnek, a kik először látják. Más szóval, a nevetéshez társaság kell. Ez igaz, de már legalább is kérdéses az, a mit szerzőnk hozzáad, hogy ez okból a vad emberek alig nevetnek.

Befejezés gyanánt a következőket olvassuk: Ha az ember mindent tudna, semmi se lepné meg s ha tökéletes volna, elnézéssel bírna mások hibái iránt, tehát egyik esetben se nevetne, a mint pl. Jézus sóhase nevetett. Valóban a kereszténységet a pogány kortól a nevetés választja el; a pogány istenek nevettek, a keresztény isten nem; a nevetés a felsőbbség jele, ezért szeretünk társaságban nevetni.

Általános ítéletkép csak annyit mondunk, hogy jóval szerzőnk kora előtt már értékesebb komikumelméleteket találunk.

Esquisse d'une philosophie par F. Lamennais. Paris 1840. A nevetés tárgyalása III k. 396. l. (Lamennais 1782—1854.)

Mi a nevetés? E kérdésre a philosophia eddig kevés világosságot derített. Azt tudjuk, hogy csak az ember nevet, e szerint tehát ez az értelem jele. A mikor azonban a gyermeknél jelentkezik, tisztán csak az életöröm, a megelégedés kifejezése.

Minden megsértése a rendnek, a természet, sőt a conventio törvényeinek bántja értelmünket és súlyossága vagy következményei szerint vagy nevetünk vagy bosszankodunk. Egy visszásság, egy contrast a között, a mi van és a minek lenni kellene, különös ellentét vagy összehasonlítás — nevetést okoz. Azonban, ha a nevetés alapját keressük, az mindig az önszeretetnek valami titkos elégtétele. A ki máson nevet, abban a pillanatban és arról az oldalról felsőbb-ségét érzi.

Befejezésül ismét a nevetésről szól. Ez — úgy mond — soha se adja az arcnak a rokonszenv és jóakarát kifejezését, ellenben a legharmonikusabb arcot is eltorzítja és szépségét lerontja. Nem is fér össze a legtökéletesebb erkölcsi nagyság fogalmával. Ki tudna képzelni egy nevető Krisztust? A mosoly néha csak a nevetés kezdete, van azonban más jellege is: a jóság, gyöngédség és ez nem torzítja el az arcot, sőt mennyei kellemet ad neki, ilyen pl. Szűz Mária az isteni gyermekre mosolyogva.

Du beau dans la nature, l'art et la poésie. Études esthétiques par Adolphe Pictet. Paris et Genève 1856.

Pictet (1799—1875) a genfi akadémián tartott előadásait foglalta össze e kötetbe, mely tartalmilag teljes aesthetika. Lássuk, mit tartalmaz tárgyunkra vonatkozólag.

A nevetségés még összetettebb, mint a fenséges, vagy szép fogalma; bolygó tűz ez, a mely a komoly philosophus előtt lebeg, majd elfut és tőle távol jelenik meg abban a pillanatban, a mikor azt hiszi, hogy megfogta. A legelső, a mit a nevetségessel szemben érezünk az, hogy nem szabad bennünk gyűlöletet, megvetést, vagy szálnalmat keltenie. A nevetségés

igazi tárgya az ember; a szervetlen és a növényvilág semmi példáját sem nyújtja, az állatok közül csak a legértelmesebbek, leginkább a majom, a melynek már láttára is nevetünk, kétségkívül azért, mert ösztönszerűleg az emberrel hasonlítjuk össze és érezzük a visszásságot, a mely ebből származik.

A nevetségésnek két főfaja van: az egyszerű és összetett contrast. Az elsőhöz tartozik a testi fogatkozás, bizonyos eltérés a közönségestől modorban, öltözetben, nyelvben; apró balesetek, a melyek a pillanatnyi helyzetet ellenkezésbe hozzák az ember jellemével; összeférhetetlen eszmék hirtelen kapcsolata pl. a szójátékban. Gyermek, bár nagyon könnyen nevetnek, csak ezt a komikumot értik meg.

Szükséges azonban, hogy egy pillanatig higgyünk az összetartozásban; így Hogarth egyik képén egy vándor komédiás színpadi felhőn szarítja harisnyáját; ezt egy pillanatig valódi felhőnek hisszük, tehát a mi felvidít bennünket, az az össze nem egyezés cél és eszköz között. (Ez a példa megvan Greguss Ágostnál is.)

Az összetett contrastnak két eleme van: a) egy személy összeütközésbe jön társadalmi helyzetével, osztályának normalis típusával; b) a második összeütközés van ezen személy valódi helyzete és cselekedetei, célja és eszközei közt, a között, a mi a valóságban és a között, a minek hiszi magát.

Ezek után szerzőnk átveszi Jean Paul osztályozását is és egészben is az ő követőjének vallja magát.

Megpróbálja azt is megmagyarázni, hogy miért kíséri a komikum nevetését „vígtság és meglegedés eleven érzete”, ezt a magyarázatot azonban ő maga is túlságos complicálnak tartja, mi pedig mellőzzük.

Legsikerültebbnek a Kant elméletére tett megjegyzését tartjuk; e szerint az elmélet csak egy bizonyos, meglehetősen szűk fajára az epigrammatikus tréfáknak és pointe-ben végződő szellemességeknek illik.

Szerzőnk, a mint látjuk, főképp a contrastban keresi a komikumot, de ez nem az a contrast-elmélet, a melyet mi hirdettünk és a mely a német és angol irodalomban keletkezett, jóval Pictet előtt.

La science du beau, ses principes, ses applications et son histoire par Charles Lévêque. 2. kiadás 1872, első kiadás 1861.

E munka története a következő:

A francia *Institut* egyik osztálya (Académie des sciences morales et politiques) 1857 február 7-én a következő pályakérdést tűzte ki: „A szép tudományának alapelvei és ezeknek alkalmazása a természetben, költészetben és művészetekben, valamint kritikai vizsgálata a szép tudományáról szóló leghíresebb rendszereknek a régieknél is, de leginkább pedig az újabb korban.” A pályázat határideje 1858 december 31. Öt pályamunka érkezett be, az előadó, Barthélemy Saint Hilaire szerint közöttük több jutalomra méltó. A pályadíjat *Charles Lévêque* (1818—1900) nyerte meg nagy dicséretekkel, a melyeket aztán megtetézett még az *Institut* másik két osztálya (Acad. française, Acad. des Beaux-Arts), a maga részéről szintén megkoszorúzva a Lévêque munkáját, melynek már czíme is mutatja, hogy teljes aesthetika, habár nem viseli ezt a címet és nem is egészen a német aesthetikák rendszerében az. Ilyen módon tehát ez szokatlan nagy kitüntetéssel lépett a közönség elé, nemsokára második kiadást ért és némileg forrásmunkává vált. Részünk-

ról azt az igényt, a melyet tárgyunkra vonatkozólag hozzáfűztünk, éppen nem találtuk kielégítővé. Íme.

A rút az életben ritka, csak az a közforgalomban levő rút gyakori, a melynek nevetséges a neve. A rút és nevetséges azonban nem egyet jelent; a rút undorít, elszomorít, visszaszít, a nevetséges vonz és felvidít. Fizetünk a nevetséges látványért és fizetnénk azért, hogy a rútat ne lássuk. Azonban van rokonság köztük, pl. egy kissé hosszú orron mosolygunk, de már a túlságosan hosszú orr rútává teszi az arcot. Más szóval: a nevetséges teljesen kifejtve rútság, a rútság megkicsinyítve nevetséges. Ezt az elméletet szerzőnk néhány példán így magyarázza: ha egy kissé sánta ember tánczol, ez nevetséges, mert hiányzik benne a lábak aránya és a mozdulatok harmoniája; ha egy ostoba magát szellemesnek hiszi és annak is akar látszani, azért nevetséges, mert láthatóvá teszi az aránytalanságot, a mely önhittsége és tehetsége közt van; az a matematikus, a ki azt kérdezi, hogy ugyan mit bizonyít Racine *Athalie*-ja, — elárulja azt, hogy benne a lélek harmoniáját megrontja az aesthetikai képesség hiánya.

Igaza van tehát azoknak, a kik a nevetségest úgy definiálják, hogy az valami contrast, vagy visszáság (disparate). Ez a contrast vagy visszáság három okra vihető vissza: vagy a harmonia, vagy az arányosság, vagy az illendőség hiányzik, még pedig vagy külön-külön, vagy mind együttvéve. A fentebbi definiíciót nem azért tartjuk jónak, mert a mienk; ez az egész világé s a ki önmagát nevetségessé akarja tenni, e szabály szerint jár el.

A komédia tárgyalásában definiícióját kissé másképp fogalmazza. A nevetséges a nagy, középserű, vagy

csekély erő, a mely a rendet megsérti, gyöngén ugyan, de azért érezhetően. A ki tanuk nélkül nevetséges, az ugyan szintén nevetséges, de büntetlenül; a vigjáték feladata az, hogy a nevetségeshez nézőket szolgáltasson és ez által büntessen. Nem javít ugyan mindig, de legalább tiltakozik az értelem és rend megsértése ellen.

Az állat ritkán nevetséges, mert nem birván szabadsággal, nem sértheti meg a rendet, többnyire az ember teszi őket nevetségessé, pl. ha kalapot tesz a kutya fejére, szalvétát köt a lóra s ebédet szolgál neki; a majom is azért nevetséges, mert mozdulataival elhibázott embernek látszik.

Végre a komikum hatását így fejezi ki: Mihelyt az értelem fölismeri a nevetséges tárgyat, beáll a nevetés, mely kellemes gyönyör a léleknek.

Szerzőnk valamivel később Dumont (l. ezt) munkája alapján visszatér a tárgyra:

Charles Lévêque: Le rire, le comique et le risible dans l'esprit et dans l'art. Revue des deux Mondes 1 Septembre 1863.

Míg előbbi munkájában a történeti részt teljesen mellőzte, addig itt foglalkozik valamennyire az elméleti írókkal és úgy találja, hogy „legfontosabb és legteljesebb, a mit ismerünk”, a Jean Paul elmélete. Azonban nem ért vele egészen egyet; nem bizonyos — mondja — hogy a nevetséges végtelen kicsiny, de az bizonyos, hogy nem ellentéte a fenség. A nevetséges ellentéte nem lehet más, mint a mi sírást okoz, olyan szomorú. Definíciója ez esetben így hangzik: nevetséges a szabálytalan (irrégulier). Magyarázza pedig e szavakkal: sohase nevetünk olyanon, a mi szabályos, megszokott, nem váratlan, harmonikus.

A váratlan, a mi hirtelen contrastot alkot az értelemmel és valósággal, szintén egy formája a kivételesnek, szabálytalannak.

Az értekezés egy része, a mint a czim is mutatja, a komikum és művészetek viszonyával foglalkozik, itt se valami nagy szerencsével. Az építészet szerinte csak akkor kelt nevetést vagy mosolygást, ha el van hibázva, tehát a komikum csak szándéktalan lehet. A szobrászat vagy festészet kifejezheti a mosolyt, vagy nevetést, mondja szerzőnk, itt tehát másról beszél, mint kellene.

Ha szerzőnk két munkája alapján még nem alkottunk volna róla véleményt, ha talán nem akarnánk elhinni, hogy az akadémiától annyira kitüntetett munkában tárgyunknak csak igen csekély értékű tárgyalása található, — győzzön meg az, hogy a Philbert silány könyvét méltónak ítélte arra, hogy az akadémiában magasztalásokkal bemutassa, e szavakkal concluding: Philbert könyve kétségtelenül megérdemli, hogy az első helyek egyikét foglalja el.

Recherches philosophiques sur les principes de la science du beau par Paul Voituron, avocat à la Cour d'appel de Gand. 2 vol. Paris, Bruxelles 1861.

Ez a munka Lévêque könyvével együtt pályázott és dícséretben részesült. Előszavában a szerző azt fejtegeti, hogy küzdeni kell a német aesthetika ellen, a mely hypothesisokkal és tisztán logikai következtetésekkel dolgozik; ő ragaszkodik Descartes-hoz és a többi francia tudósokhoz a német aesthetika invasiója előtti időből. A mit tárgyunkra vonatkozólag nála találunk, röviden itt adjuk.

A nevetséges fogalmának tárgyalása inkább a művészetek philosophiájába tartozik; hogy a modern

aesthetikák bőven tárgyalják, annak oka az a fogalmi zavar, a melyet a német pantheista systemák, különösen Hegel idéztek elő. Most közli szerzőnk Plato definitióját a nevetséges jellemekről. Miért éppen Platót? Talán csak ezt találta Dubosnál, tehát egy „a német invasio előtti“ aesthetikusnál?

Platóval azonban nem elégszik meg, szükségesnek tartja sajátjából megpótolni. Nevetséges a bántó aránytalanság cél és eszközök között; a hegy, mely egeret szül; a polgár, a ki főúrnak akar látszani; a ki dicsekszik, hogy a széles árkot átugorja s belesik. A túlságos nagy orr azért nevetséges, mert azt érezzük, mintha az eszköz, melyet a természet alkalmaz, aránytalan volna a célhoz.

A jólétből, a boldogságból mosoly támad. Ha azt látjuk, hogy valaki célját aránytalan eszközzel akarja elérni, ez is kellemes reánk nézve, de ez kevésbé csendes érzelem az előbbinél, azért nevetésben nyilvánul. Minél nagyobb az aránytalanság cél és eszköz között, annál nagyobb a vigság és nevetés. Azonban nevetés támad más okból is, ilyen pl. a váratlan siker, valami nagy jónak elérése, sőt Kant szerint ilyen a feszült várakozásnak hirtelen semmibe oszlása is; ez a definitio azonban nagyon szűk, nem elegendő.

Hogy a fenséges és nevetséges hogyan függ össze, azt szerzőnk így magyarázza: valaki nagy erőt fejt ki egy fenséges cél elérésére, azonban nem éri el s ez által nevetséges lesz. Minthogy azonban nevetés más okból is támad, nem lehet úgy definiálni a nevetségest, hogy az a fenséges ellentéte, de nem lehet úgy sem, a hogy Lessing és mások hitték, hogy a nevetséges az a nem ártalmas rút, a mely hiába erőlködik, hogy a szépséggel egyenlővé legyen.

Most szerzőnk ismétli, hogy a nevetséges fejtegetése voltaképp nem ide tartozik, azért nem is akar vele tovább foglalkozni. Némi meglepetéssel látjuk azonban, hogy ott sem foglalkozik vele, a hová ő szerinte tartozik, t. i. a művészetben, sőt mintha csak szándékosan mellőzné, a költészetben fejtegeti a tragédiát, de teljesen hallgat a komédiáról. Mindezekből egész határozottan csak az az egy tűnik ki, hogy a komikum tárgyalása voltaképp sehova se tartozik, szerzőnk tehát csak úgy mellékesen, úgy kegyelemből foglalkozik vele.

Hanem aztán annyit is ér a fejtegetése. Plato elméletét összeházasítja a cél és eszköz aránytalanságával, összezavarja a másféle öröm és komikum nevetését (váratlan siker, valami nagy jónak elérése — ez öröm; a feszült várakozásnak hirtelen semmibe oszlása — ez komikum). Értéktelen a fenséges és nevetséges kapcsolata, mert szerinte Brutus, a ki Caesart megöli a római nép szabadsága nevében, ezt a fenséges célját azonban el nem éri, nevetséges volna. Végre szeretnénk tudni, hol van az a Lessing és hol vannak azok a mások, a kik azt a nekik tulajdonított elméletet hirdették? Mi semmit sem tudunk róluk.

Les principes de la science du Beau par Chaignet. Paris 1860. (Ouvrage honoré d'une mention par l'Institut) 680 l.

Ez a munka is dicséretben részesült azon a pályázaton, a melyen Lévêque nyerte el a díjat; a komikummal ez foglalkozik legkevesebbet. A mit mond, annak lényege mindössze ennyi: Csak az ember tud nevetni. A nevetés valami nagy öröm, boldogság, élvezet kifejezése. A komikumban nem a felsőbbség érzete szerepel, hanem valami aránytalanság, visszas-

ság, harmonia hiánya. Végzi pedig ezzel: semmi komikus alkotás túl nem fogja szárnyalni Tartuffe és Alceste jellemét. Nem szerzünk az egyetlen francia, a ki nagy komikus alkotás gyanánt magasztalja a Misanthrope szomorú történetét.

Ilyen módon a szóban lévő pályázatnak a mi problémánk igen kevés hasznát látta. Szerencsére ugyanabban az időben a pályázaton kívül megjelent egy érdemes munka: *Des causes du rire par Léon Dumont*. Paris 1862.

Dumont ügyvéd (1837–1876) könyve három fő-részre oszlik: a nevetés, a komikum elméletének története és a komikum tárgyalása.

Az elméletek közül az Aristotelesét tartja legrégibbnek, de nem fogadja el, mert tágnak tartja, nemcsak arra illőnek, a mit definiál. A rúttság ugyanis nem mindig nevetséges, hanem lehet közönyös, lehet kellemtelen és lehet részvétet keltő látvány.

Következnek azután a rómaiak (Cicero és Quintilianus), majd az angolok és németek, ez utóbbiaknál találja a legszabatosabb definitiót, a Sulzerét. Ennek megfelel saját definitiója is, mely így hangzik: Komikus az, a minél a szellem egyszerre állítja is, tagadja is ugyanazt. Pl. egy kis ember átmegy egy kapu alatt és hirtelen lekapja a fejét. Magyarázat: az első pillanatra azt hiszszük, hogy ez egy nagy ember, mert azok szoktak lehajolni, de rögtön észreveszszük, hogy ez nem igaz, nem nagy az illető.

Az osztályozásban legjobbnak tartja az okot venni alapul, és így szándékos és szándéktalan komikumról beszélni. Tárgyalja a komikumot a művészetekben is, általában helyesen; a zenénél kiemeli, hogy főképp saját törvényeinek megszegése teszi nevetségesé.

Mindent összevéve Dumont könyve érdemes munka, tudás itélettel párosul benne. A ki 25 éves korában ilyent írt, ahhoz szép reményeket lehetett fűzni. Sajnos, e remények nagy részét sirba vitte magával 39 éves korában. Későbbi munkái között van még egy, a mely a nevetéssel is foglalkozik (*Théorie scientifique de la sensibilité*. Paris 1875.), de főképp physiologiai szempontból (csiklandozás, a nevetés contagiója, stb.); ezt mellőzzük.

Szintűgy mellőzzük a *Garnier* rövid tárgyalását (1865), mely leginkább a szokatlanban keresi a nevetésgést és bemutatjuk röviden azt a munkát, mely leginkább Dumont hatását mutatja: *Le rire dans la vie et dans l'art par Victor Courdaveaux*, professeur à la Faculté des Lettres de Douai. Paris 1875.

Ez ugyanis tőle vesz át némelyeket a történelmi és a nevetésről szóló részben, szintűgy a komikum felosztását szándékosra és szándéktalanra, stb. Nem mondhatni azonban pusztá utánzónak önállóság nélkül. Mindjárt a nevetésről neki is van néhány helyes megjegyzése. Ilyenek a következők: A természetes nevetést az jellemzi, hogy mindig élvezet előzi meg. Nem nevetjük azokat, a kiket szeretünk, valamint nem nevetünk azon se, a mi saját eszméinket sérti. A nevetés nemcsak a tárgytól, hanem a nevető személyétől is függ.

Érdekes szerzőknél az, hogy egységes definitiót nem ad, hanem a helyett osztályozza a komikum fajait így: 1. hibák, fogyatkozások; 2. kis bajok; 3. valami váratlan, meglepő, rendkívüli; 4. obscoenitas. Mindezek — mondja szerzőnk — nem merítik ki a komikum egész birodalmát, de mindenesetre a nagy részét. Adjuk hozzá azt, hogy ki van zárva belőle a

borzalom és részvét, hogy igazságérzetünket se szabad megsértenie, hogy mértéket kell tartani, mert bizonyos fokon túl a komikum megszűnik. E tételek azok, a melyeknek a definitio hiányát kell pótolniok.

A könyv végén azt tudjuk meg, hogy töredékkel van dolgunk. Ez első rész t. i. philosophiát tartalmaz, a következő részek történelmet és irodalmat fognak tartalmazni. Csak hogy a következő részek soha sem jelentek meg.

Le rire. Essai littéraire, morale et psychologique par Louis Phalbert, avocat à la Cour d'Appel de Paris 1883, Paris 479 l. (Első kiadás 1876, de mi a másodikat tárgyaljuk, mert ez tartalmazza a teljes munkát, mely kétszáz lappal nagyobb az első kiadásnál.)

Ha a francia irodalomból kellene példát mutatni fel arra, hogyan lehet botrányosan rosszul megcsinálni egy könyvet, nem jönne zavarba az, a ki ezt ismeri. Alig kezdjük olvasni, már találunk valamit, a mi azt látszik mondani: Vigyázz, baj lesz! Olvassuk ugyanis a következő nyilatkozatot: Előbb megalkottam egészen a munkámat, azután ismerni akartam a tárgyra vonatkozó irodalmat. Értsük meg jól: a munka egészen meg volt már alkotva, tehát az irodalom ismerete nem változtatott rajta semmit. Ez csak egy kis kíváncsiság volt minden hatás nélkül.

Azonban lássuk röviden, mit találtunk. Hogy a francziában nevetés czíme alatt nem kell éppen physiologiát keresnünk, azt már tudjuk, itt a további cím is mondja, hogy mást találunk. Valóban a nevetés physiologiai részével keveset foglalkozik szerzőnk, mert a komikumot tárgyalja. Azaz voltaképen többet; van ugyanis egy nem-fogalom, a melynek a

komikum fajként alá van rendelve. Ez a magasabb fogalom, a *plaisant* (mulatságos), már megvan Marmontelnél. Mit kell ez alatt értetünk?

A mulatságos egy nem fájdalmas rendetlenségnek észrevehetően csak látszólagos jellemében áll. Bizonyos, hogy ennek a definíciónak nincs mit irigyelni a németektől.

A *plaisant*nak 3 faja van: 1. az *esprit*, ez az eszmei; 2. a komikum, ez a *moralis*; 3. a *bouffonnerie* (bohózatnak fordíthatjuk) — az anyagi. A 2. ponthoz megjegyzi szerzőnk: Minden, a mit a komikumról mondtunk, e definícióba vonható össze. Egy definíciója tehát már van a komikumnak. Van még több is. Pl. a komikum hiba, véttség, goromba tévedés. A komikum lényege a tévedés, az *esprit*-é a csalás; amaz tett, emez eszme. A komikum mindig tévedés. A komikumhoz *moralis* elem és szenvedély kell. A komikumnak öt eleme van: 1. *moralis* ok; 2. rendkívüli nagyság; 3. értelmi élvezet; 4. a *malitia* élvezete; 5. a vigság élvezete.

Talán ennyi elég is lesz már; ha ebből nem tudjuk meg mi a komikum, hiába is idéznénk még többet. Mert még lehetne idézni; majdnem azt mondhatjuk, hogy valahányszor csak definiálja szerzőnk a komikumot, mindig más lesz belőle. Leginkább mégis ahhoz ragaszkodik, hogy a komikum tévedés (*erreur*). Az *esprit* viszont, annyi, mint ügyes csalás (*supercherie*). Egyik példája így hangzik: Az üldözések, a melyeknek Galilei tárgya volt, nem akadályozták meg a föld forgását még Rómában sem — mondja Rossi. Mi nem tudjuk fölfedezni, mi ebben a csalás.

És ennyit ér minden tétele; ha azt állítja, hogy Kant a jelenségnek csak testét látta, lelkét nem és

elmélete igazabb volna így : a feszült várakozás ellenkezőre változik; ha a komikumot így osztályozza : comique naïf és comique d'impoture; ha a nevetést a kellemes és kellemetlen érzet küzdelméből származtatja; ha megkülönbözteti a férfiak nevetését a nőkéétől, lévén az előbbi hahaha vagy hohoho, az utóbbi hehehe vagy hihihí és ezt bizonyítja Molière-ből és Mme de Sévigné-ből vett példákkal, stb.

Hogy mennyire nem tudja definiálni a komikumot, azt már láttuk; éppen így jár a *plaisant* fogalmával is. Idéztük egy felosztását, a mely szerint ennek fajtái az *esprit*, *comique* és *bouffonnerie*, más helyen azonban már jóval többet találunk; az *esprit* szomszédságában van ugyanis a *bon mot*, azonkívül a gyermekek szerencsés szavai, a mikben ha szenvedély volna, a naiv komikumhoz tartoznának. A komikum alatt, a nélkül, hogy hozzá fölemelkednének, vannak különös combinatiók és véletlen találkozások, pl. ha egy igen nagy és egy igen kis személyt látunk egyszerre. (Ez az egyetlen példa.)

Csupa fogalomzavar. Hogy csak a példáról szójunk, ha egy igen nagy és igen kis személyt látva együtt nevetünk, mert pl. házastársak, ezt eddig még mindenki a komikumhoz sorozta.

A bevezetésben azon panaszkodik, hogy az elmélet-írók, a kiket „munkája bevégezése után“ elolvasott (a kikről azonban nem számol be), általában kevés és gyöngé példával dolgoznak; ő ezt a hibát el akarja kerülni, kereste tehát és megfigyelte a komikumot mindenütt. Ebből is csakhamar kiábrándít azonban az a vallomása, hogy példái legnagyobb részét Molière-ből vette, mert a vígjátékírók közül ezt ismeri legjobban. Ez az ismeret jó szolgálatot tett neki; víg-

játékainak, nem a komikumnak fejtegetése jelentékeny helyet foglal el könyvében.

Nem folytatjuk tovább Philbert könyvének, mint tudományos munkának ismertetését. Éppen így el van hibázva irodalmi szempontból is. Nem is szólva a szerkezet fogyatkozásairól, a teljes rendszertelenség és örökös ismétlésekről, csak azt akarjuk kiemelni, hogy könyvét olvashatatlaná teszik a soha meg nem szűnő jegyzetek. Voltakép két könyvet kell egyszerre olvasni: egyet fönt, egyet lent s ez utóbbi aligha kisebb amannál. Hogy mennyire nem író munkájával van dolgunk, mutatja az is, hogy könyvét alig tudja befejezni; miután megcsinálta a conclusiót, 3—4 új fejezet következik, azután megint egy *épilogue* és végre egy *appendice*. Mindmegannyi új befejezés. Ezek egyike azzal a vallomással végződik, hogy e könyv nem eléggé tudományos és nem eléggé irodalmi, egy igazi író másképp írta volna meg. Elismerjük, hogy ez a vallomás némi elégtétel az olvasónak, de semmiesetre sem elegendő.

És erről a munkáról mondta Lévêque, hogy tárgyunk irodalmában az első helyek egyikét foglalja el és ezt tüntette ki az Académie française 1500 franc jutalommal!

L'idée du beau dans la philosophie de saint Thomas d'Aquin par P. Vallet, prêtre de Saint-Sulpice, professeur au séminaire d'Issy. Paris 1883.

A könyv végén levő függelékek szerző saját tanait tartalmazzák, közülök egy a nevetségest is tárgyalja. Lényege a következő:

A nevetséges különböző formákban jelenik meg, de lényege mindig valami aránytalan vagy össze nem illő. Ilyenek: csekély célra nagy eszköz, vagy meg-

fordítva; a hiú olyan szépséget tulajdonít magának, a milyennel nem bír és iparkodik szépségét gyermekes pompával emelni; az ostoba szellemesnek hiszi és akarja magát mutatni; kitünő költő államférfinak képzei magát és bocsánatot kér istentől és emberek-től, hogy verseket irt; az ügyvéd leczkéket ad a hadvezérnek és irodájából igazgatja a hadjáratot; a matematikus azt kérdezi, hogy mit bizonyít az Ilias és Aeneis. (Lévêquenél Racine Athalie-ja.) Általában a nevetségesben valami rendellenes (désordre) van, a mely csak kevésbé fontos. A rút és nevetséges viszonya a következő: kisebbitsd meg a rútat, nevetséges lesz, nagyobbítsd meg a nevetségest és rút lesz. Az állat rút lehet, de nem lehet nevetséges, mert gondolkodás és szabadság hiányában nem sért-heti meg a rendet, legfőlebb az ember teheti nevet-ségessé, ha pl. kalapot tesz a kutya fejére, szalvétát köt a nyakára és ebédet szolgál neki.

A nevetés főhaszna valószínűleg a lélek pihen-tetése, a mint az íj sem lehet folytonosan megfeszítve. (Ez kétségtelenül arra céloz, a mit Kirstein idéz Aquinói Tamásból.) Azonban a komikum nem áll valami nagy magasságban, mert többen azok közül, a kik művelték, nem egyszer nevetségessé tették az erényt és fölvirágozták a bűnt. Azt is mondhatjuk, hogy a kik sokat nevetnek, rendesen keveset gon-dolkoznak, azonban némely nagy és nemes jellemek nem nevetnek, mint a hogy pl. Plutarchos beszéli Periklesről.

Szerzőnk tehát meglehetősen szigorú a komikummal szemben, némileg Lamennaisre emlékeztet, de mégis enyhébb nála, ezt mutatják a következő sorok is: A nevetséges hatása más, mint a rúté, nem vissza-

taszító, hanem vonzó, finom csemege és szívesen fizetünk annak, a ki szolgál vele.

A már említett neveken kívül (Aquinói Tamás, Lamennais) szerzőnk főforrása, ha nem az egyetlen, a Lévêque könyve. Ezt a mi olvasónk is megállapíthatja.

Mellőzve Gaborit könyvét, mely semmi figyelemre méltót nem tartalmaz, áttérünk egy inkább érdekes, mint értékes munkára, noha ez utóbbit se lehet tőle megtagadni.

Le monde du comique et du rire par Alfred Michiels Paris 1886. 377 l. Eredetileg Regnard művei-hez szolgált bevezetésül, de az eredeti értekezés csak csekély részét képezi e könyvnek (Michiels 1813—1892).

Már első szava kihívja az ellenmondást. Ugyanis azzal kezdi, hogy a francia a legtöbb komikai tehetséggel és szellemmel bíró nemzet, de legkevesebbet tett arra, hogy ezt a két tulajdonságot elméletileg is kifejtse. Nem akarunk arról vitatkozni, hogy mennyi-ben igaz az állítás első fele, csak a másodikra jegye-zük meg, hogy annak már az a bibliographia is ellent-mond, a melyet szerzőnk maga közöl munkája végén.

E bevezetés után a következő definitiót adja: Min-den, a mi az emberi tökéletesség idealjával ellen-kezik, nevetést és komikai hatást okoz.

Látni való, hogy ez Aristoteles elmélete, még pedig a Mendelssohn fogalmazásában. Hogy félreértés ne lehessen, szerzőnk siet kijelenteni, hogy nem lehet sem fájdalmas, sem félelmes.

A komikum főosztályai szerinte: a *comique matériel*, a mi a látható szépet, *comique intellectuel*, a mi a logika törvényeit és *comique moral*, a mi a becsületes-

ség törvényeit sérti. Mindeddig tehát, van okunk azt hinni, hogy komoly tudományos munkával van dolgunk, a melynek szerzője komolyan veszi feladatát, csakhamar azonban bizonyos csalódások érnek bennünket. Kezdjük észrevenni, hogy túlságos hosszú példák következnek: terjedelmes részletek Shakespeare, Corneille, Molière műveiből, komikusak ugyan, de kielégítő magyarázat nélkül. Következnek azután olyanok, a melyek példáknak se jók: a tapintatlan ember, a ki egy fiatal özvegygyel a gyász kezdetén részletesen elbeszéli férje betegségét, halálát, a mit az folytonos zokogás közt teljesít. Azt is tapasztaljuk, hogy a komikum felosztása a magyarázatban mindinkább összezavarodik: a comique intellectuel épp úgy lehet comique moral is, stb. Közben szerzőnk szükségesnek tart egy kis etikát is adni: a bűnök és fogvatkozások mellett az erények tárgyalását is. Végre pedig minél tovább olvassuk, annál inkább meggyőződünk arról, hogy olyan szellem hatolt be a tudományba, a minővel eddig nem találkoztunk. A példák tárgya főrészt: szerelem, házasságtörés, rendezvous, cocotte, stb. Ezeket találja fel szerzőnk különös passióval, akár jó a példa, akár rossz. úgy hogy sokszor azt hisszük, nem is a komikum a fődolog, hanem az obscoenitas. Mintha csak valamelyik demimonde újságot vette volna alapul szerzőnk tudományos elméletéhez, — 73 éves korában. Hogy példái közt van olyan utálatos is, a melyik már az undor miatt se lehet komikus, arról nem is akarunk szólni.

Az elmondottak azonban ítéletünknek csak egy részét fejezik ki. Michiels könyvének elolvasása nemcsak ferde izléséről győző meg, hanem arról is, hogy uralkodik a tárgyon, ismeri az idevágó francia, német,

angol, latin irodalmat olyan terjedelmesen, mint talán senki más. Nemcsak művében bírálja az egyes elméleteket, hanem a könyvéhez csatolt bibliographia is kritikai alapon nyugszik. Ízléstelen példák és hibás fejtegetések éles megfigyelésekkel és találó észrevételekkel váltakoznak. Arról is elismeréssel szólhatunk, hogy a komikum fajainak tárgyalásában teljességre törekszik, ezért a különböző művészetekre is kiterjeszkedik.

Könyvét e szavakkal végzi: Nemcsak én gondolom, hanem a figyelmes olvasók is reménylem úgy gondolkoznak, hogy a problémát végleg megoldottam, ha pedig ez így van, akkor az emberiség számára egy oly hódítást tettem, a melynek hasznát veszi mindaddig, a míg a komikum és burlesk neki örömet okoz. A ki a nevetés jótékony hatását érzi, az nekem mind hálával tartozik.

Ilyen önérzet után már meg se lep, ha bibliographiáját e szavakkal végzi: A felsorolt irodalomnak, ha Aristotelest kiveszem, az egésznek semmi hasznát se vettem.

Coquelin Cadet könyvét mellőzhetjük, elegendő, ha az Ismétlésnél hivatkozunk a tanúbizonyságára.

Penjon: Le rire et la liberté. Revue philosophique 1893.

Penjon szerint a nevetés nem más, mint a szabadságnak vagy rokonszenvünknek kifejezése, a látható szabadság. A kis gyermek nevet, ha jóllakott, ha világos színeket vagy ismerős arczokat lát; mindez valami korlátozás megszűnését, tehát a szabadság növekedését jelenti.

Alig lehet ennél erőltetettebb magyarázatot képzelni. Hogyan növelheti az a szabadságot, hogy

gyermek világos színeket lát? És hozzá szerzőnknek nincs is szüksége ez erőltetett magyarázatra, mert határozottan vallja, hogy van egy nevetés, a melyet az öröm és szeretet okoz s a melyet meg kell különböztetni a komikum nevetésétől. Az idézett példákban erről a nevetésről van szó, nem komikumról.

De szól erről is. Valakinek az elesése, gixer a zenében (couac), szakadás valakinek a ruháján — ez komikus. Miért? Penjon szerint azért, mert mindez előre nem látott, az pedig mindig a szabadság megnyilatkozása. Épp olyan erőltetett magyarázat, mint az előbbi, pedig a komikumról is tud okosabbat mondani. Íme: nevetünk az exotikus ruházaton, szokatlan divaton. Miért? Mert eltér attól, a mit közönségesen látunk. Lényegében véve a komikumnak mindig ugyanaz az alapja: a szabálytalan, aránytalan, meg nem felelő, a mely kijátszsa a szabályt, rendet, arányt. Tehát azok érzik csak a nevetségest, a kik tudják azt, a mi helyes volna.

Befejezésül emlitsük meg, hogy a szabadság fogalma a komikummal kapcsolatban nem itt jelenik meg először. Köstlin szerint a komikum tetszését okozza a szabály abszolút megszűnése, az abszolút szabadság. Köstlin azonban komikumelmélet gyanánt Aristoteles definitióját nyújtja s ehhez ragaszkodik szigorúan.

Camille Mélinand: Pourquoi rit-on? Revue des deux Mondes 1895 február 1.

Kiinduló pontul Mélinand néhány komikum-elméletet választ. Így Darwin szerint a nevetés oka valami helytelen vagy bizarr dolog, a mi meglepetést okoz és a felsőbbségnek bizonyos érzetét kelti fel. Ebben van igazság, mondja szerzőnk, mert a *baroque* (furcsa,

szokatlan) csakugyan lehet nevetséges, pl. egy formából kiment, vidékies ruha, a formák bizarrsága, stb.; sőt tovább menve, minden nevetségesben van baroque, megfordítva azonban a baroque nem mindig nevetséges, pl. egy szegény öregasszony, a ki görnyed a nagy teher alatt.

Épp úgy nem nevetséges a bűvészet, pedig ez a baroque ideálja, ellenkező minden természeti törvénnyel; pl. egy kalitka madárral együtt eltűnik a bűvész ujjai között. A baroque tehát egymagában nem oldja meg a problémát, nézzünk más teoriákat.

Másodiknak veszi szerzőnk Penjon szabadság-elméletét, azonban nincs vele megelégedve, erőltetettnek tartja, mert a valódi szabadság megnyilatkozása éppen nem komikus.

Harmadiknak veszi most a contrast-theoriát, a melyet szerinte Kant, Hegel és Dumont vallanak. Ámde a contrast se mindig nevetséges, pl. egy formátlan test látása, fekete a fehéren — contrast, de nem nevetséges.

Végre negyediknek veszi Bain teoriáját: nevetséges a degradatio, ha t. i. egy személyben vagy dologban hirtelen valami kicsinyest vagy gyöngét veszünk észre. De ezt se fogadja el egészen. Igaz, hogy nevetséges a degradatio a parodiában, a melynek lényeges alkatrésze, nevetséges egy ünnepi szónok nyelvbottlása, hortyogás komoly férfiak fontos gyűlésében, de nem nevetséges az, ha egy tiszteletre méltó emberben kicsinyes gyöngeséget veszünk észre, — ez szomorú.

Ha tehát mindez elméletek egyike sem teljesen kielégítő, újat kell keresni, még pedig a valóság, a mindennapi élet alapján.

Olyan tényeket vizsgáljunk, a miken már mindenki nevetett. Pl. a bohóc szörnyű erőlködéssel emel fel egy nagy ágyugolyót, a melyről mi tudjuk, hogy papírból van. Mi itt a nevetséges? Mélinand így magyarázza: 1. hogy olyan szörnyű erőt fordít egy semmiségre, — az baroque; 2. azonban arra gondolkunk, hogy nehéznek tartja, ez oldalról tehát erőlködése természetes, mi is úgy tennénk. Így jut el szerzőnk a következő definitióhoz. Nevetséges az, a mi egy oldalról absurdum, más oldalról közönséges, megszokott (familier).

Ez tehát a contrast-elmélet, a melyet mi is hirdetünk. Szerzőnk másnak gondolja és a contrast-elméletet mint hiányosat czáfolja, bizonyosan azért, mert nem ismeri Schopenhauer és Kräpelin munkáját. Fejtegetésének azonban van egy nagy hiánya, a melyre a következő példával mutatunk rá: egy férfi az utcán agyon lö egy másik férfit. Ez egyrésztől absurdum, mert nem szoktak az emberek az utcán egymásra lövöldözni, de rögtön megtudjuk, hogy az illető elcsábította a másinak ártatlan leányát, tehát erről az oldalról mint jogos bosszú egészen közönséges, megszokott, annyira, hogy éppen a Mélinand hazájában valószínűleg fel is mentik az esküdtek a gyilkost. Az ő theoriája szerint ez igen komikus eset volna. Miért? Azért, mert megfeledezett az aristotelesi tétel második feléről, hogy csak az lehet komikus, a mi nem ártalmas. Ennek mellőzése mindig megbosszulja magát.

Afféle tárgyi tévedésnek, hogy Kant és Dumont ugyanazt a contrast-elméletet vallják, nem tulajdonítunk fontosságot. Ez nem rontja le szerzőnknek azt a nagy érdemét, hogy a contrast-elméletet, a melytől

honfitársai Dumont után eltértek, ismét szóhoz jutatta. A ki annyit foglalkozott tárgyunk német irodalmával, mint mi, igen-igen meg tudja becsülni azt is, hogy nem abstracte, hanem példák alapján tárgyal. Végre éppen a mi szempontunkból érdemül kell neki felróni, hogy a bűvészetet szóba hozta; a fejezetnek, a melyet mi e tárgynak szentelünk, ő az egyik értelmi szerzője.

Úgy a német Lippsnek, mint a francia Mélinandnak megvan a maga hollandusa; amazé Heymans, emezé Herckenrath. Így keletkezett a következő munka:

Problèmes d'Esthétique et de Morale par Herckenrath, professeur au lycée de Groningue. Paris 1898.

Ha Mélinand hívének neveztük szerzőnket, az nem annyit tesz, hogy tanát az utolsó betűig magáénak vallja. Úgy vélekedik, hogy a komikumnak két faja van: a nevetséges és a szellemes. Az utóbbit jól tárgyalja Mélinand, de csakis az akart komikumot; alkalmazható ugyan theoriája az akaratlan komikum több esetére is, de hogy mindent megmagyarázzon, tágabban kell formulázni, így: A komikum két olyan szemlélet összeegyeztetése, a melyek összeférhetlennek látszottak. Minthogy ez szerintünk nem más, mint Mélinand definitiója, nem kell vele tovább foglalkoznunk.

P. Lacombe: Du comique et du spirituel. Revue de Métaphysique et de Morale. 1897. (571—590.)

Ez értekezés szerzője tisztán saját elméletének kifejtésére szorítkozik, teljesen mellőzve másokat. Mindössze Bain egy tételét veszi át s így kis terjedelmű értekezésében is elég sokat tud mondani tárgyunkról, különösen a nevetés szempontjából. A komikum sze-

rinte vagy valami váratlan, vagy visszás, helytelen vagy csalódás, de mindez csak akkor, ha igazi bajt nem okoz. Legkönnyebben észrevehető faja az a meglepetés, a mely abból származik, hogy egy tárgy, cselekedet, érzelem, vagy kifejezés nincs a maga helyén, pl. női fejkötő egy palaczk szájában, stb.

Alább azonban ezt olvassuk: Az összes komikus dolgok lelkét visszásságnak (inconvenant) keresztelem, de nem mondom, hogy ez a legjobb kifejezés.

Definióján kívül az a fő tétele szerzőnknek, hogy a nevetésnek mindig értelmi (intellectuel) oka van. Nem a vétken nevetünk, hanem azokon a hibákon, a miket a vétkes elkövet célja elérésére, tehát nem a moralis, hanem az intellectualis hibán. Ha valakit megijesztenek egy nem létező veszéllyel, nem a megcsaláson, hanem az illető vakságán nevetünk, tehát ismét értelmi okból stb. Szóval a nevetésnek moralis oka nincs, hanem csakis értelmi.

Ez a kérdés sokkal fontosabb, hogysem itt döntünk el, utalunk tehát az elméleti részben vele foglalkozó fejezetünkre.

Figyelemre méltóbb és újabb a következő tétele: A nevető temperamentumú ember célja nem a vétek ostromozása, mint állítani szokták, hanem egy *svi generis*, erősen intellectualis izgalom, a mely neki élvezetet okoz, a melynek betöltését keresi tehát mindenütt s a melyet azután másokkal is iparkodik közölni. Az ilyen temperamentummal együtt jár egyszersmind az a tehetség is, hogy a nevetségest mindenütt észreveszi.

Végre a nevetés feladatáról ezt olvassuk: A nevetés és ezáltal a komikum irodalmi feladata nagyobb, mint közönségesen gondoljuk. Ez akadályoz meg abban, hogy

az ember külsejét a valódi ember helyett vegyük. Ez leghebbebb védője, őre és főképp bosszulója az értelmi és erkölcsi egyensúlynak. Ha hiányzanék az Aristophanes, Plautus, Lukianos, Rabelais, Cervantes, Molière és Voltaire nevetése, az emberiség önmaga iránt sokkal elfogultabb volna. Ha egyáltalán nem volna nevetés és komikum, tudomány és haladás volna akkor is, de hiányzanék egy: a dolgokat nem neveznék saját nevükön s a világ nagyon ostoba volna (trop sot).

Le rire. Essai sur la signification du comique par *Henri Bergson*. Paris 1900.

Bergson azzal kezdi, hogy a komikum theoriájával Aristoteles óta a legnagyobb gondolkodók foglalkoztak, de ez a kis problema mindig kicsúszik kezükből s kihívóan talpra áll. Ez az oka, hogy ő egészen új komikum-elméletet alkot, sőt elméleteket, minthogy a komikum minden fajtát egyetlen egyszerű formulával nem lehet megmagyarázni. Mi azonban úgy látjuk, hogy végeredményben mégis csak egyetlen theoriában állapodik meg s ez így hangzik: *Du mécanique plaqué sur du vivant*, valami mechanizmus az élő lényben, ez a komikus. Alább ugyan így bővíti ki: A természetbe helyezett mechanizmus, a társadalom automatikus szabályozása, — a mulattató jelenségeknek e két típusához érkezőnk. Azonban az automata maga is mechanizmus, a két típus tehát voltaképp csak a természet és a társaság. Ezek pedig legfőlebb csak fajtái lehetnek a komikumnak, de a reájuk alkalmazott definitio egy kell hogy legyen. Ezt ő maga is így fogja fel, saját szavai bizonyítják. Alább ugyanis így szól: Minden cselekedet és esemény akkor komikus, ha egyszerre az élet illúzióját és egy mechanikus rendezés érzetét nyújtja. Majd ismét:

A cél mindig ugyanaz: megtalálni azt, a mit az élet mechanisatiójának nevezünk.

Az nem változtat a dolgon, hogy a jellem-komikumnál a merevséget (raideur) tartja lényeges jegynek, mert szerinte ez a merevség nyilatkozhatik adott pillanatban egy dróton rángatott báb mozgulataiban s ezáltal okoz nevetséget, úgy hogy ez a merevség megint csak nem más, mint a mechanizmus. De hol kell ezt keresni? Valaki azt hiszi, hogy székre ül s elterül a földön. Teleszivja magát lovagregényekkel, gondolatban egészen hősei közt él s az emberek közt alvajáró gyanánt jár-kei Don Quichotte. Ez tehát az a mechanizmus. De nemcsak ez. Vannak komikus testi fogyatkozások, még pedig azok, — most egy definitio következik — a melyeket ép testű embernek sikerül utánozni. Ilyen pl. a púposság. Azt képzeljük ugyanis, hogy a púpos ember rossz testtartáshoz szokott és makacsságból mechanikus merevség (raideur) folytán megmarad a rossz szokásban.

Hirtelenében nem tudjuk, hogy min csodálkozunk jobban: azon-e, hogy valaki a nevetséges példája gyanánt a púpos embert hozza fel, a mivel különben már találkoztunk (Scudo), vagy a magyarázaton, a melylyel példáját kíséri? Vajjon mi az, a mit ilyen módon nem lehet komikusnak találni és ilyen módon magyarázni?

De vajjon a testi fogyatkozásról adott definitio, a mely olyan határozott s ennélfogva olyan tetszetős első hallásra, kiállja-e a próbát? Nem tudja-e éptestű ember utánozni a sántát, bénát, féllábút, sőt akár a vakot?

Ez Bergson elméletének egyik fele, a melyben a nevetés okát fejtegeti. A következő részben a nevetés célját akarja megmagyarázni. Ez ő szerinte társadalmi

javítás a megalázással és ezáltal nagy szerepe van az emberiség tökéletesítésében. Ez elmélettel még találkozunk, Bergsonnal egy időben hirdeti a német Ueberhorst is. Nem is tagadható, hogy a nevetésnek megvan ez a javító szerepe. Bain egyik legnagyobb szenvedésnek nevezi látni azt, hogy kinevetnek bennünket. De nemcsak az a feladata a nevetésnek, sőt talán nem is ez a legfontosabb, talán többet nevetünk káröröm nélkül, mint kárörömmel. Semmi esetre se szabad elfeledni a nevetésnek azt a feladatát, a melyet Kant megjelölt.

Bergson bírálói másképp vélekednek róla, mint mi. Az egyik szerint elmélete nem más, mint a contrast és csalódott várakozás theoriája: mechanizmust találunk ott, a hol életet reméltünk találni, dróton rángatott bábót az ember helyett, élettelen szokást vagy formulát az akarat helyett. A bírálat így végződik: Ha nem is csatlakozunk hozzá, elismerjük, hogy megvilágította a contrast egyik formáját az automata és élő közt fennállót. (Parodi, *Revue de Métaphysique et de Morale* 1901.) Azt hisszük, hogy a bíráló magyarázata épp oly erőltetett, mint a szerzőé. Mi inkább egyetértünk azzal a másik bírálójával, a ki a kifogásoknak tekintélyes tömegével ostromolja munkáját. Vádolja, hogy a definiciókban ingadozik; ezt, majd azt tekinti általános érvényűnek; hogy a nevetés elméletét megcsinálja a mosoly említése nélkül, pedig a nevetés sokszor csak a mosoly túlzása; hogy a nevetésnek csak pszichikai okát keresi, holott a nevetés maga physiologiai tünet; hogy elméletének keretébe példái gyakran csak erőltetve, sőt erőszakolva illenek. E súlyos ítéleten keveset enyhít az, hogy sokat megbocsát neki könyve szép lapjaiért:

a tragikus és komikus költő különbsége, az ironia és humor stb. (Lionel Dauriac, *Revue philosophique* 1900.)

Igazságtalanok mi sem akarunk lenni s elismerjük azt, a mi elismerésre méltó. Találtunk Bergson könyvében egy fejezetet, a melyet hajlandók vagyunk finom és eredeti megfigyelésnek nyilvánítani; szól ez a test zavaró hatásáról ott, a hol a lélek, a morál van kérdésben, minélfogva a tragikus hősök előttünk nem esznek, isznak, sőt lehetőleg nem is ülnek.

Így aztán mi is elismeréssel végezzük Bergson tárgyalását, azaz, hogy végeznénk, ha nem volna — Cherbuliez.

Az ismert regényírónak ugyanis szintén kedve jött egyszer a nevetségesről írni következő munkájában:

L'art et la nature par Victor Cherbuliez. Paris 1892.

Bemutatjuk belőle azt, a mi tárgyunkra vonatkozik.

A nevetést okozza az a meglepetés, a melyet érzünk, ha hirtelen észreveszünk egy frappáns contrastot, visszásságot, kézzel fogható ellenmondást a látszat és valóság, a külső és belső, a szándék és eredmény, az ok és okozat közt. Minél meglepőbb a contrast, érzelmünk annál hirtelenebb és vígságunk annál nagyobb. Éjjel kísértetet látunk messziről, bátran hozzámegyünk és találunk egy lepedőt, a mely ki van terítve száradni; magunk is nevetünk az aránytalanságon, mely lepedő és a félelmetes kísértet közt van. Egy hiú gavallér elesik séta közben s nevetünk rajta, mint a csillagászon, ki gödörbe esett. A természet, a mely nem szeret nevetni, rajtunk kívül legnagyobb-részt olyanokat alkotott, a mik nem nevetségesek.

A komikai képzelődés úgy tekinti az embert, mint egy automatát, a mely azt hiszi magáról, hogy alkot

és gondolkozik, holott lelkében csak egy gép működik. A szokások, előítéletek, formulák rabszolgasága, a szellem nevetséges szokásai, az érzés és magaviselet egyhangúsága, az ösztönszerű szenvedélyek ismétlése, örökös egyforma mozgás, a rosszul megkent gépkerekek csikorgása — ezekben nyilatkozik meg bennünk az automatizmus. Mindig újra kezdi, mint a gép, húszszor is ismétli ugyanazt, mint a hogy Géronte mondja: Maudite galère! Minél láthatóbb a gépezet, érzékeny képzeletünk annál inkább örül és különösen emeli örömünket, ha néha-néha valami baleset megzavarja a gép működését. A tragikus hősök a végzettel küzdenek, egy gépnek azonban méltó ellensége csak a baleset lehet és ha egy fősvény olyan jól elrejti kincsét, hogy maga se találja meg többé, ha egy gyáva henczegő igaz veszéllyel kerül szembe, akkor úgy találjuk, hogy Véletlen Ő Felsége sok szellemet vegyit a játékba. A gépember, a kin nevetünk, alábbvalónak látszik nemcsak az önmagáról alkotott fogalomnál, hanem minálunk is. Semmi sem olyan mulatságos, mint egy gép, a mely vágyik, fél, remél, gyűlöl, gyöngédséget érez és a melyet mértéktelen gögjével együtt a sors játékszerűl használ. A komikus személy egy dróton rángatott báb, de ezt csak mi látjuk, ő nem. Egyetlen hasznos functiója az, hogy szórakoztat bennünket.

Íme egy komikum-elmélet, egy regényírónak szellemes allegóriája. És ebből komoly pszichologiai rendszert, Cherbuliez néhány lapjából egész könyvet alkotott egy ex professo bölcsezt, egy párisi főiskola tanára. És ezt eddig senki se vette észre. Mi a Bergson könyvét olvastuk előbb s akkor azt mondtuk magunkban: Íme valami új, így még senki se definiálta a

komikumot. Most, hogy Cherbuliezt ismerjük, Bergsonra vonatkozólag azt kell mondanunk: semmi se új a nap alatt. Ha csak az nem, hogy ilyen módon is lehet aesthetikai rendszert alkotni.

Mellőzve *abbé Vincent* poétikáját, mely röviden a mi tárgyunkról is szól s a melyet úgy tekinthetünk, mint egy szavazatot a contrast-elmélet mellett, mivel egy példáját csaknem teljesen *Mélinand* szavaival magyarázza, — áttérünk az utolsó francia könyvre, a melyet tárgyunkról írtak.

Psychologie du rire par L. Dugas. Paris 1902.

A nevetésnek nemcsak pszichológiáját tárgyalja ez a könyv, a mint a czím igéri, hanem physiologiai szempontból is foglalkozik vele, részben Herbert Spencer nyomán. Mi főkép a komikum szempontjából ismertetjük.

Először két elmélet részletes kifejtését találjuk, az ellenmondás és a büszkeség-elméletét. Az előbbit Dumont-nak tulajdonítja, a mire meg kell jegyezni, hogy maga Dumont Sulzer követőjének vallotta magát.

Ellenmondás lehet az eszmék között, mely esetben synonymja az absurdum, illogikus, vagy pedig lehet a várakozás és eredmény között, a mely esetben nevetséges a váratlan, meglepő. A fejtegetés eredménye az, hogy e kettő nem ellenkezik egymással, lévén ugyanazon természetűek; csakis fokozati különbség van köztük, a mennyiben az ellenmondás súlyosbítja a meglepőt.

A büszkeség elméletét előbb szerzőnk csak Hobbesnak tulajdonította, itt azt olvassuk, hogy már Plato rámutatott, Aristoteles pedig világosan (avec netteté) kifejezte a Poetika 5. fejezetében. Ezt a részletet szerzőnk alább közli eredetiben is, fordításban is,

tévedése tehát teljesen érthetetlen, mert hiszen Aristoteles definitiójában egy árva szó sincs büszkeségről. Éppen úgy nincs benne a rossz indulat, érzéketlenség, sympathia hiánya, a miket alább tulajdonít neki. De ez csak mellékesen legyen mondva; a szakasz fejtegetésének eredménye az, hogy a nevetés a meglepetés és büszkeség vegyülete. Azonban olyan aránytalanul vegyülhetnek, hogy két külön formát alkotnak; egyik a büszkeség és rossz indulat nevetése, más szóval vigyorgás (ricanement, cachinnus); a másik az értelmes, az igazi nevetés, előidézve az ellenmondás és váratlan által. Hozzá kell azonban tenni, hogy egymástól tökéletesen el nem választhatók és egyik sem fordul elő vegyületlen, tiszta állapotban.

A nevetséges dolgok általános jelleme a képzelet (fiction) és e szempontból két osztály különböztethető meg: idealista és realista. Az elsőbe tartozó személyeket nem vesszük komolyan; látjuk, hogy léteznek, de nem akarjuk, nem bírjuk elhinni. A másikba azon tények tartoznak, a melyek úgy látszanak, hogy csak a conventio és előítélet erejénél fogva élnek, a melyeket társadalmi parádénak lehetne nevezni. Ezért gúnyolták és gúnyolják folyton a fennálló intézményeket, a középkorban a clerust, nemességet, királyokat, ma a politikusokat, pártokat, stb. De bármilyen fajhoz tartozik is a nevetés, semmi más, mint játék.

Minden lehet nevetséges és semmi se az; azon szögtől függ, a mely alatt a dolgokat nézzük. A szempont, a melyből nevetségesnek látszanak, a játék szempontja. Ezt a gyermek ösztönszerűleg érzi, azért a dolgokat így különbözteti meg: ez nevetni való, ez igazi. A nevetés minden tulajdonsága végső magyarázatát szellemünk azon állapotában találja, a melyet

játéknak nevezünk. Ugyanazon körülmények kedveznek is neki, így egész természetesen következik a fáradság és unalom után.

A büszkeség és az ellenmondás felfogása, e két jellemvonása a nevetésnek, valóságban nem egyéb, mint a nevetőnek dispositiója, a mely abból az általánosabb hajlamból származik, hogy mindent játék gyanánt tekintsen. De habár minden nevetésben mint lényeges és jellemző elem megvan a játék, abból nem következik, hogy a nevetés minden fajtát egy fogalomra hozzuk.

A játék megmagyarázza az egész nevetést, eredetét, jellemét, evolúcióját, átváltozásait, fajait.

Szóljunk most arról, a mit szerzőnk a nevetés funkciójáról mond. Általános felfogás, hogy az egészségre jó hatású. Szerzőnk véleménye szerint messze van attól, hogy mindig egészséges hatása legyen. Még kevésbé elismerő a moralis hatására nézve; e tekintetben a nevetés — úgymond — a legtöbbször meg nem érdemelt, igazságtalan, vagy legalább aránytalan büntetés, könyörtelen és kegyetlen, az általa okozott megalázás nem megtorlás, a melyet elfogadunk, hanem gyötrellem, a melyet kiállunk. Lehet, hogy van társadalmi haszna, de igazságszolgáltatásnak nem mondható, hanem vak bosszú, általában immoralis. Éppen ilyen káros hatásúnak tartja társadalmi tekintetben is.

A nevetést aesthetikai szempontból elég részletesen fejtegeti szerzőnk, de arra az eredményre jut, hogy nem lévén más kriterium, mint a nevetőnek szellemi állapota, a mi pedig relativ és változó, a nevetés aesthetikai értékéről általános ítélet nem mondható. Az egész könyv conclusiója a következő: A neve-

tés fajai semmiféle tekintetben sem hozhatók egy egységre, nem egy nevetés van, hanem nevetések, különféle fajok. Lényege szerint véletlen és mint ilyen tudományosan tanulmány tárgyává tehető, alkalmas lehet osztályozásokra és részletek magyarázatára, de nem alkalmas egy általános elméletre; voltaképpen nem tárgya a tudománynak. Tanulmányunk tehát negatív eredményre vezetett. Azonban tudni azt, hogy egy problema milyen értelemben megoldhatlan, szintén eredmény.

Ha szerzőnknek az volt a célja, hogy valami nagyon különös befejezéssel lepje meg az olvasót, ezt a célját elérte. Mit akar jelenteni az, hogy a nevetés problemája tanulmány tárgyává tehető, de nem tárgya a tudománynak? És főképp mit akar jelenteni ilyen valóság után maga a könyv? Miféle tudományos munka ez, a melynek tárgya nem tárgya a tudománynak?

Mi továbbra is azt tartjuk, hogy a problémával érdemes foglalkozni. Sőt érdemes volt Dugasnak is. Munkájának megvan a maga értéke a francia irodalomban, főképp az, hogy iparkodott megvizsgálni a nevetés összes fajait és hogy ismeri a főbb elméleteket. Ha tárgyalása kevésbé elvont, ha több példával dolgozik, talán rájött volna, hogy a problema megfejtésében több eredményt is el lehet érni. A játék-elméletnek a francziáknál ő az első hirdetője, mert hogy La Chambre már a XVII. században játéknak nevezi azt, a mi nevetséges, az ne téveszsen meg. Dugas forrásra nem hivatkozik, de tudjuk, hogy a német Karl Groos néhány évvel megelőzte őt.

Dugas néhány évvel később visszatért tárgyunkra, hogy elmondja újabb gondolatait: *La fonction psychologique du rire*. (Revue philosophique 1906. II.)

E rövid értekezésben azt állítja, hogy a komoly (sérieux) a komikus, pl. két fecsegő asszony, a ki szenvedélylyel tárgyalja a legújabb pletykát, egymáshoz hajolva, suttogva, kíváncsiságtól égő szemekkel. Maga ez a komolyság a komikum, nem pedig, mint gondolnánk, az ellenmondás az asszonyok nagy komolysága és beszédük semmisége közt. Már most hogyan származik ebből nevetés? Úgy hogy a nevető legalább egy pillanatig megcsalhatja magát, mert a nevetőnek naiv gyermek lelke van. Aki egyáltalán nem hagyja magát megcsalni (être dupe), abban hiányzik a komikai érzék. Váratlan nélkül nincs nevetés, azért a nevetőnek szüksége van társaságra, mert ez adja meg neki a váratlant. De nem minden ember képes egyaránt nevetni, mert a nevetés subjectiv és egyéni. Az tud nevetni, a ki szereti az eszmék, vélemények megváltozását, a ki hinni tud. Mert nevetni annyi, mint elhagyni egy hitet (croyance) és újat fogadni el. Így pl. hiszszük, hogy a hála természetes érzelem és Perrichon úr (Labiche vígjátékiró egyik személye) lelkében fölfedezzük az ellenkezőt; ez bukás. Hinni és nem hinni többféleképp lehet, a nevetés tehát keresztül megy minden fokozaton a bizonyosságtól a teljes kételkedésig. Van dogmatikus és skeptikus, ezeken kívül van a természetes, őszinte nevetés, pl. a parodiáé. Más szempontból tekintve annyiféle nevetés van, mint egyén: szemtelen, szűzies stb. Ismerni, min nevet valaki, annyi mint ismerni őt magát, minthogy ez által megismerjük, mit hisz, mennyire ragaszkodik eszméihez, mennyire tud tőlük megválni.

Mit mondjunk erről az elképzelt, levegőben lógó elméletről? Mi köze a hitnek, hit megváltozásának ahhoz, ha szójátékot, nyelverfordítést olvasunk, a bohó-

czok grimace-ait, bukfenczeit nézzük? Azért nevetünk társaságban, mert ez adja meg a váratlant? Eddig úgy tudtuk, hogy azért, mert a nevetés ragadós, a váratlannak pedig semmi köze a társasághoz. Valóban szerzőnk alig különbözik a Hegelistáktól, a kiknek elméleteit pedig metaphysikai rebusoknak, akaratlan bohózatoknak nevezi. Ez újabb munkájában ő se tett egyebet, mint eggyel szaporította azon elméletek számát, a melyekre semmi szükség sincs.

*

Tárgyunk francia nyelvű irodalmának körülbelül teljes bibliographiája áll előttünk a fentebbiekben. Éppen a teljesség kedvéért említettem meg azoknak a szerzőknek is legalább a nevét, a kiket ismertetni szükségesnek nem tartottam. Úgy gondolom, igen kevés lehet az, a mi figyelmemet elkerülte, legfőlebb talán olyan munka, a mi Franciaországon kívül nyomtatott (Belgium, Schweiz, Canada stb.). Annyival inkább merem ezt hinni, mert míg a német bibliographiát tankönyvek, főképp poétikák jelentékeny száma duzzasztja, addig itt e nehezebben fölmutatható fajjal nincs dolgunk, francia költészettanok nincsenek, csaknem teljesen hiányzanak.

Ha most röviden osztályozni akarjuk a francia irodalmat, a következőket mondhatjuk:

1. Van egy határozott híve, *Dubos*, a legelső komikum-elméletnek, t. i. a Platoénak. Én erre nem is tudok több példát másutt se. Igaz ugyan, hogy *Voituron* is fölemlíti, de nem elégszik meg vele, nem vallja magáénak, valamint a német *Wolf* is más megítélés alá esik.

2. A szerzők nagy része Aristoteles követőjének tekintendő. Természetesen ez nem annyit tesz, hogy

minden változtatás, kibővítés nélkül egyszerűen ismétlik az ő elméletét.

3. Hobbes elmélete (büszkeség, felsőbbtség) szintén talál híveket. (*Lettre sur la comédie de l'Imposteur, Poinsinet de Sivry, Lamennais*).

4. Szintúgy Kant (*Pictet, Voituren*).

5. A contrast-elmélet is megtalálható több-kevesebb határozottsággal (*Dumont, Mélinand, Herckenrath, Vincent*).

6. A játék-elméletnek is van már egy hive (*Dugas*).

7. Végre találunk két oly theoriát, a mely a francia irodalom saját alkotásának tekintendő: a szabadság (*Penjon*) és a mechanizmus (*Cherbuliez és Bergson*) elméletét. Az előbbi követőkre egyáltalán nem talált, az utóbbit egy pontban magáévá tette az angol *Sully* (1. Ismétlés).

Német irodalom.

Az aesthetika neve tudvalevőleg német földön születik és *Baumgarten* latin könyvének címében jelenik meg először (1750—58). Nemcsak a cím új, maga a tudomány is valamennyire mást jelent nála, mint előzőinél. A komikummal azonban épp úgy nem foglalkozik, mint francia előzői (*Crousaz, André*), az igaz, hogy az ő aesthetikája töredék maradt, nem bírta befejezni.

Az első munkák, a melyek a német irodalomban tárgyunkról szólnak, *Baumgarten* kortársaitól származnak, még pedig részben latin nyelven, a mint az első francia szerző (*Joubert*) latinul és részben görögül írta meg a munkáját s a mint saját irodalmunkban még a XIX. században is fogunk találkozni latin nyelvű munkákkal. Ez első munkák a XVIII. századból valók, még annak se a legelejéről, időre nézve tehát

nagyon megelőzi őket a francia irodalom kezdete (1560), valamint megelőzi, de már kevésbé, az angolé is. A XIX. században azonban annyira felülkerekedik a német irodalom, hogy én magam is több német, mint francia nyelvű szerzőt ismerek, noha munkáinak történelmi részét legnagyobb részt Párisban írtam.

A legelső német munka, a melyről tudomásunk van:

Gottsched: Versuch einer kritischen Dichtkunst. 1730.

Gottsched (1700—1766) a maga korában olyanforma törvényhozói szerepet játszott, mint a francziák-nál *Boileau* és *Batteaux*. Tárgyunkról csak röviden szól.

A komikai eposban a cselekvény legyen nevetéses, vagyis össze nem illő, visszás (ungereimt) a nélkül, hogy nagyon ártalmas legyen. Ezt tréfásan úgy kell előadni, hogy az olvasók vigadjanak és tanuljanak belőle, tehát jókedv és haszon származzék, a mint általában véve ez a célja az igazi költőnek. A komédia tárgyalásában pedig helyeslőleg idézi szerzőnk *Aristoteles* definitióját a vígjátékról és nevetéséről.

Nyilvánvaló, hogy itt a forrás *Aristoteles*, a kire szerzőnk hivatkozik is.

Wolf Christian: Psychologia empirica. Frankfurt und Leipzig 1738.

Wolf (1679—1754) latin nyelvű munkájában *irridere* és *irrisio* cím alatt hosszan fejtegeti, hogy azt nevetjük ki, a kít irigyelünk, még pedig akkor, ha valami hibát veszünk benne észre.

A nevetés abból származik, a mi a véleményünk szerint abszurdum. Ha azt tartjuk abszurdumnak, a mi másnak a hírnevét megtámadja, akkor a nevetés a kinevetéssel egyesül.

Példái közül, melyeknek személyei mindig Titius és Mevius, az egyik így szól: Tegyük fel, hogy Titius magas egyházi méltóságban, nagy tekintélyben áll, egy lakomán megrészezszik és egy szüzet megszokol. Mevius ezen nevet s ha okát kérdik, azt feleli, hogy Titius cselekedete ellenkezik az egyházi méltósággal.

A kinevetés legfőbb foka, ha más baján örülünk; latin nevét ennek nem találom, németül Schadenfrohe.

Szerzőnk forrásra nem hivatkozik, ha magunktól kell meghatározni, első sorban a legrégibb elméletre gondolunk. Ha ellenségeink baján örülünk, — ha barátainkon nevetünk irigységből — ezek Plato tételei és csaknem szó szerint megvannak szerzőnknel is. De valószínűleg nem ez volt egyetlen forrása.

Gellert: *Pro comoedia commovente*. 1751.

Gellert (1715—1769) tanári székfoglalójában, a melyet Lessing latinból németre lefordított, a komédiáról szól, de röviden a komikumot is fejtegeti. Íme: A mint Aristotelesből kitűnik, a komédiának olyan hibákkal kell foglalkozni, a melyek az illetőnek szégyent, de kárt nem okoznak senkinek, a melyek tehát nevetést és satirát érdemelnek, de nem dorgálást és nyilvános büntetést. A komédia legfőbb feladata tehát a hibák és visszasságok (Ungereimtheit) kigúnyolása.

Ha szerzőnk maga nem mondaná is, nyilvánvaló, hogy teljesen Aristoteles alapján áll.

Lessing: *Laokoon*, 23. 1766. *Hamburgische Dramaturgie*, 28. 29. 1767—8. (Lessing 1729—1781.)

A Hamb. Dram. egyik célja volt a francziáktól félreértett Aristoteles valódi értelmének helyreállítása. Ebből következett, hogy a tragédiát, és tragi-

kumot beható részletességgel tárgyalta, a komikumról ellenben alig ejtett pár szót, mert ez Aristotelesnél majdnem egészen hiányzik. Laokoonban is csak rövid fejtegetését találjuk. Itt Mendelssohn Mózes tanát fogadja el, a mely szerint a nevetségeshez szükséges valami contrast a tökéletesség és tökéletlenség közt. Alább Thersites komikumát tárgyalja, főkép azt fejtegetvén, hogy a komikum kizárja az ártalmast. A mikor Agamemnon végig üt Thersitesen, ez nevetséges, de a mikor Achilles megöli, a gyilkos gyűlöletesebb nekem, mint áldozata, érzem, hogy Thersites rokonom, mert ember.

E tekintetben tehát teljesen egyetért Aristoteles-sel s ha azt, a mit itt kifejtett, a másik munkájában adott definitióban elhagyja, bizonyára csak azért teszi, mert nem akar a komikummal behatóan foglalkozni. Ez a definitio úgy hangzik: Jede Ungereimtheit, jeder Kontrast von Mangel und Realität ist lächerlich. Magyarra így fordítjuk: Minden fonákság, minden ellentét, a mely a hiányzó és meglévő (minus és plus, tartozik és követel) közt fölmerül, (általuk keletkezik) nevetséges.

Hogy a fonákság elmélete szintén Aristotelesen alapul, nem kétes, nem is lep meg attól, a ki a Hamb. Dram.-t e szavakkal végzi: Én csak azt tettem, a mit mindenki tehet, ha olyan erősen hisz Aristotelesben, mint én.

A komédia és komikum hatását már részletesebben tárgyalja Lessing, erről azonban munkánk más helyén szólunk. (A nevetés társadalmi szerepe.)

Sulzer: *Allgemeine Theorie der schönen Künste*. Leipzig 1771—74. (Lächerlich és Scherzhaft szók alatt van a komikum fejtegetése.)

Sulzer (1720—1779) Baumgarten aesthetikája megjelenésekor már dolgozik nagy szótárán, melyben elég részletesen foglalkozik a nevetségessel. Lássuk röviden a felfogását.

A nevetségés dolgokban van valami esztelen vagy képtelen és a nevetés abból származik, hogy két ellentétes dolog egyszerre igaznak látszik, de csak egy pillanatig, mert ítéletünket rögtön le kell rontani. Ha pl. egy bolond okosnak, egy ifjú öregnek, egy nyúl bátornak akar látszani, vagy ha valamit keresünk, a mi a kezünkben van — mindezekben olyan dolgokat látunk együtt, a melyek együtt lehetetlenek.

Íme, a német irodalomban itt jelenik meg először a contrast-elmélet s a mint láttuk, egy fiatal francia tudós (Léon Dumont) egy század mulva is ezt tartotta a legszabatosabb definíciónak.

Annál kevesebb elismeréssel szólhatunk azonban arról, a mi most következik. Azt olvassuk ugyanis, hogy a csiklandozásnál azért nevetünk, mert nem tudjuk, hogy kellemes vagy fájdalmas érzetet érzünk-e; a bűvészen pedig azért, mert nem tudjuk, igaz-e, vagy nem; az ártatlan fiatal leány, ha beleegyezését kell adni olyan dologhoz, a mit régen kíván, azért nevet, mert szemérme nemet, szerelme pedig igent mond. A bűvészen nem nevetünk többé, a mint megtudjuk, hogy áll a dolog.

Csodálatos összekeverése az össze nem tartozóknak. A csiklandozás tisztán physikai, a fiatal leány nevetése boldogságból származik, a bűvészen pedig nem is komikus. A három példa közül tehát egyik se vonatkozik a komikumra. Így boszulja meg magát szerzőnkön is, másokon is az a tévedés, hogy a nevetésben nem különböztetnek meg különböző fajokat.

Szerencsésebb a nevetés művészeti feladatának meghatározásában, a mely szerinte vagy felvidítás vagy intés, vagy büntetés. Az első feladata megtalálható minden művészetben; ilyen pl. a festészetben a caricatura, de csak akkor, ha mértéket tart; emberi arcz juh- vagy bagolyfejjel combinálva mulatságos, de izléstelen, mihelyt a valóság vagy valószínűség látszatát elveszti, pl. emberi testen macskafej egyszerű esztenség (Unsinn), a min csak a műveletlen ember tud nevetni.

Ha a nevetés feladatát nem is teljesen kifogástalanul határozzák meg e sorok, ha pl. szükségtelen különbséget tenni intés és büntetés közt, a mint hogy ő maga is másik cikkében már csak két feladatát különbözteti meg (felvidíteni és a bolondságot kigúnyolni), nagy érdeme, hogy a nevetésnek tisztán mulattató feladatát is hirdeti, holott ma is vannak még, a kik a nevetéstől ezt megtagadják (Ueberhorst, Bergson).

Az is figyelemre méltó, a mit a komikai tehetségről mond. Olyan dolgokban — olvassuk nála — a melyekben mi nem látjuk a valódi hasonlóságot, de egyszerűsmind a contrastot, látják azok, a kik nálunk e tekintetben élesebb elméjük. Így keletkezik a tréfa művészete, mely épp olyan ritka, mint más tehetség. Olyan regényt, mint Gil Blas, nem könnyebb írni, mint egy hőskölteményt; olyan caricatura-rajzolókat mint Da Vinci vagy Hogarth nagyon ritkák.

Geschichte der komischen Literatur von K. Fr. Flögel 1784. 4 kötet.

Flögel (1729—1788) nagytekintélyű munkája nem felel meg egészen czímének, mert a műfajok közül csak a satírárt és komédiát tárgyalja, a komikum tár-

gyalása azonban nem kevesebb, mint 245 lapot foglal el az első kötetben. Az igaz, hogy ennek egy része csak távoli vonatkozásban áll vele.

Kezdődik rövid történeti áttekintéssel. Az első definitió szerint Aristotelestől származik, őt követi Cicero, az ő definitiójuk annyit jelent, hogy a nevetésben fődolog a heterogen dolgok kapcsolata. Home, Gerard, Batteux, Mendelssohn a contrastot nevezik a lényegnek, mások a contrast helyett más kifejezést használnak (Misshelligkeit, Unförmlichkeiten, Disproportion, Unschicklichkeiten), mindez ugyanazt fejezi ki, mint az aristotelesi hiba és rütség, a cicerói turpitude és deformitas. A definitiók tehát mind Aristoteles körül forognak, lényegben vele egyetértenek és csak teljesség tekintetében különböznek tőle.

A nevetés lehet állati és szellemi. Az előbbi a csiklandozásból származik, hirtelen váltakozása élvezetnek és fájdalomnak, bizonytalan, hogy melyiket érezzük. A lélek bizonytalansága megtalálható a szellemi nevetésben is, minthogy a contrast meglepetésében nem tudjuk eldönteni, hogy a dolgok egymáshoz hasonlóké vagy nem, lévén a contrast hasonlóság a különbözőkben és különbözőség a hasonlókban. Ez az állapot látszik a szellemi nevetés főokának.

Ez Flögel definitiója, hozzáadva még azt, hogy a nevetséges főalkatrészei az új, váratlan, meglepő, különös, ritka, csodálatos.

A contrasthoz szükséges, hogy új legyen; akár milyen buta is a divat, megszokjuk. Azonban lehet új és meglepő, mégse kelt nevetést, ha nagyon komoly vagy fenséges, valamint nem szabad egészen valószínűtlennek se lennie. Egy termékeny kövér földről nem lehet azt mondani, hogy csak porzónak való;

Butlernél ezt olvassuk: Annyiszor megverték, hogy utoljára már azt is tudta, milyen fából van a bot, a melylyel ütik. Ez itt helyes, de helytelen lenne ugyanezt mondani valakiről, a kit először vernek meg.

Ezt a tételt ő nála találjuk először és ezt nagy elismeréssel emeljük ki.

Terjedelmes osztályozását, mely különösebb figyelemre méltót nem nyújt, mellőzzük. Hogy mit lehet nevetségessé tenni, arra nézve ezt olvassuk: A mint a legkomolyabb és legfenségebb művek is parodizálhatók, úgy nincs semmi, nem véve ki a legtiszteletreméltóbbat se, a mit ne lehetne nevetségessé tenni.

A komikum felfogása, tehát a nevetés különböző tényezőktől függ. Beteges állapotban nem tudjuk élvezni, barátainkon, gyermekeinken nem nevetünk, szintűgy pl. a vallás ellen intézett satira bántja azt, a ki hive annak a vallásnak, míg az ellenség jót nevet rajta. Határoz a műveltség, életkor, egyéniség, nemzeti jellem, klíma (a sarkok felé fogy a nevetés), határoznak a kor viszonyai. Van azonban olyan nevetségesség is, a melynek mindig és mindenütt kell tetszenie, mert az egyetemes emberi természetre vonatkozik. Horatius sokszor teljesen korunkra illik, Pathelin ma is tetszik, Plautus fősvénye ma is megtalálható nálunk, Hogarth satirikus képei érthetők Lissabonban úgy mint Moszkvában. (Ez emlékeztet arra, a mit a francia Scudonál olvastunk az általános és egyéni nevetésről.) Határoz a nevetségesség felett a kormányforma is, a zsarnokság nem kedvez neki, csakis a burlesk és bohózatos fajnak, a mint már Shaftesbury megmondotta. (Shaftesbury szerint a zsarnokság fejleszti a gúnyoló hajlamot.)

Mind e fejtegetésekről csak elismeréssel szólhatunk, arra nézve azonban kétségben hagy szerzőnk, hogy a contrast-elmélet hívei közé kell-e soroznunk. Használja ugyan a contrast szót s ennek magyarázata is hasonlít ahhoz az értelemhez, a melyet mi tulajdonítunk neki, de teljes bizonyosságot csak magyarázattal kísért példa adhatna.

Philosophie der schönen Künste von Johann Christoph König, Weltweisheit Magister. Nürnberg 1784.

König (1754—1812) definitiója így hangzik: Nevetés az, a mi mint szokatlan visszásnak (ungereimt) tűnik fel, kellemesen és könnyen foglalkoztat és sem szellemünket nem erőlteti meg, sem szenvedélyeinket nem izgatja fel. Azonkívül nyugodt állapotban hajlandóbbak vagyunk a nevetésre.

Vannak nevetséges alakok, színek, mozdulatok, hangok, szavak, gondolatok, cselekvések, tehát a nevetséges birodalma leírhatlan nagy, de két főfaja van: a tréfa (Scherz vagy Scherzhafft) és a gúny (Spott). A tréfa tisztán önkénytes és nevetetésre szolgál. Mindenre kiterjedhet, de ha ember a tárgya, rendesen gúny lesz belőle. Szükséges, hogy ne legyen goromba és ne sértse a jó erkölcsöket. A gúny volta képeni tárgya az ember.

Következnek azután fejtegetések, hogy mit nem szabad kigúnyolni (vallás, angyalok); hogy az ifjú ne érvényesítse gunyolódó tehetségét, ha csak vagyoni helyzete nem nagyon kedvező; hogy mi okozza napjainkban a vallástalanságot. Mindez nem aesthetika. Azután megpótolja definitióját azzal, hogy a nevetséges főoka a contrast, sőt bizonyos tekintetben azt mondhatni, hogy az egyetlen. Megtaláljuk a nevetséges egy újabb osztályozását is, de annyira elaprózva,

hogy mellőznünk kell, csak azt említjük meg, hogy egyik faj az olyan testi vagy lelki fogyatkozás, a mely bár meglepő, sem részvétet, sem testi utálatot nem kelt. Miután igen helyesen megjegyezte, hogy a nevetségest minden művészet feltüntetheti, az irodalmi komikumot felső, közép és alsóra osztja fel, úgy mint ezt a francziáknál hosszabb időn át tapasztaltuk.

Szerzőnket erős vallási álláspontja sokszor kiragadja az aesthetika köréből, de a problema lényegét elég jól fejezi ki és hamis tanokat nem hirdet.

Untersuchungen über menschlichen Willen von I. G. H. Feder, Professor der Philosophie auf der G. A. Universität zu Göttingen. Linz 1785.

A cím mutatja, hogy ez nem aesthetika, de tárgyunkra vonatkozólag találunk benne egy rövid fejtegetést, a mit érdemesnek tartunk mint egy szavazatot bemutatni. Nevetséges az illetlenség, aránytalanság, visszásság (Ungereimtheit), pl. egy felnőtt ember elesik az úton, a részeg ember menése, a test alakjának és nagyságának meg nem felelő öltözet, kicsinyesség fontos formába öltöztetve. Mindez élvezettel (Wohlgefallen) egybekötött nevetést okoz, de csak olyan feltétellel, hogy nem kelti a félelem, szégyen, undor, tépelődés, részvét érzetét és hogy ezek egyébként sincsenek meg lelkünkben.

Hogy miért okoz élvezetet, arra nézve szerzőnk a következőket sorolja fel: 1. A felsőbbiség érzete. (Hobbes tana.) 2. A contrast belső csiklandozást okoz. 3. Ha művészetben találjuk, akkor a művészet is tetszik. 4. Testi jólétet okoz.

Szerzőnk szerint mindez okok együttvéve adják a magyarázatot.

Joh. Aug. Eberhard: Theorie der schönen Wissenschaften. Halle 1786.

Handbuch der Aesthetik für gebildete Leser in Briefen. Halle 1807. Második kiadás. IV. kötet. (Írta 1802. Magyarra fordította Putz Antal. Pest 1817.)

Eberhard (1739—1809) második munkája nem más, mint az elsőnek kibővítése; a mit a komikumról mond, összefoglaljuk a következőkben.

Egy tárgy fogalma feltételezi a tulajdonságait, az ok a következményt, a cél az eszközöket. Ha azt látjuk, hogy ellenkezés van a fogalommal, az okokkal, a célokkal, akkor a tökéletlenség képze keletkezik, a mely, ha nem fontos, nevetést kelt. Ha azonban a tökéletlenség, a mely a contrastból származik, olyan fontos, hogy fájdalmat okoz, nem nevetséges többé. Ezért a tépelődésre, komolyságra, szomorúságra hajlandó személyek nem nevetnek azon, a min az ellenkező természetűek, mert náluk komoly képzetek társulnak a szemlélt tökéletlenséghez. Ez a magyarázat — mondja szerzőnk — lényegében megegyezik az Aristotelesével.

Elméletét példákkal is magyarázza. Dionysius Syracusából elűzetvén, Corinthusban fiúiskolát nyitott, mert — mint Cicero hozzáteszi — életszükség volt rá nézve az uralkodás. Eberhard ezt következőleg magyarázza: ez azért nevetséges, mert erős ellentét van az uralkodói hatalom és az iskolamester pálczája közt. Nevetséges egy generális vagy egy pap, a ki ballettet tánczol, mert ez nem tartozik hivatásukhoz és nem egyeztethető össze a tökéletes generális vagy tökéletes pap fogalmával. Ha valaki a jégen erőlködő mozdulatokat tesz, hogy el ne essék, ez nevetséges, de ha elesik és lábát kitöri, ezen már embertelenség

nevetni. Az örültek is azért nem nevetségesek, mert tökéletlenségük fájdalmas benyomást kelt. Egy angol beszélt Eberhardnak, hogy néhány év előtt Londonban egy vigjátékban színre hoztak egy Bedlam-jelenetet s a közönség annyira felháborodott, hogy kényszerítette az igazgatót a darab megváltoztatására.

Hogy egyik ember nem nevet azon, a min a másik, annak oka a kor, gondolkodásmód, kedély, érzés különbsége. Gyermekek könnyebben nevetnek, mert nekik sok minden új és meglepő, de azért is, mert a komoly következményeket nem látják. Kevesebbet nevetnek a gondolkozók, mint a könnyelműek, a szomorúak, mint a vigak, a finom érzésűek, mint a durvák. Gyermekek és durva ember örül, ha egy feltűnő testi fogyatkozáson nevetnek, a min a finomabb érzésű sajnálatot érez. Akkor se nevetünk, ha közről vagyunk érdekelve; ha egy pap belesül a predicationba, az anyja ép olyan kevésbé nevet kétségbeesett mozdulatain, mint ő maga.

Következik ezután a contrast különböző fajainak felsorolása: rendeltetés, ok és következmény, aránytalanság stb. Nem mondjuk, hogy az egyes fajok helytelenek, de azt tartjuk, hogy a komikum osztályait így kimeríteni megközelítőleg sem lehet. Szerzőnk maga is azzal végzi, hogy vannak még egyéb fajok is, de nem sorolja fel mind, mert nem akarja kifárasztani az olvasót. Mindezeknél fogva ezt az osztályozást jobbnak látjuk teljesen mellőzni. Mindössze egy megjegyzést teszünk rá. A caricatura, mely szintén e fajok közé tartozik, Eberhard szerint csak akkor nevetséges, ha contrast is származik belőle. Szerintünk a caricatura mindig nevetséges, már t. i. ha egyéb okok (pl. ártalmasság) meg nem fosztják tőle.

Hobbes elméletére azt feleli Eberhard, hogy a többség érzete nem általános a nevetésben s ha néha össze van vele kapcsolva, nem okozója. Ha egy gyermek naivságán nevetünk, ugyan mi büszkeséget érzünk abban, hogy egy gyermeknél erősebbek vagyunk? Ez a mi véleményünk is, a mint ki fogjuk fejteni. Ellenben nem értünk egyet a következővel. Szerzőnk összehasonlítja a nevetségest az igaz, szép és nagy fogalmával és úgy találja, hogy ez a három fogalom sohase lehet nevetséges. Ha pl. Voltaire az orleansi szűzet nevetségesessé teszi, ez esetben a hozzá költött dolgok vetnek reá nevetséges árnyat, ő maga azonban marad valódi alakjában. Erről is alább fogunk szólni.

A nyelvkomikum tárgyalásában is föl kell jegyeznünk egy tévedést. Szerzőnk ugyanis azt állítja, hogy ez a görögöknél ismeretlen volt, azért mert költők csak a görög nyelvet ismerték. Ennek határozottan ellentmond az, hogy Aristophanesnél találunk meg-
 rai dialectusban beszélő görögöt és görögül beszélő perzsát.

Mindezek után szerzőnk egy újabb osztályozását adja a nevetségesnek a következőleg: a nevetséges vagy a gondolatban, vagy az alakban, vagy a cselekvésben van s eszerint három fajt különböztetünk meg: burlesk, grotesk, komikus. Ez utóbbi akkor származik, ha a nevetséges a jellemekben, vagy eseményekben vagy helyzetekben fordul elő, — ez a három része van ugyanis a költői cselekvésnek.

Szerzőnk tehát a komikumot megkülönbözteti a nevetségestől, olyan értelemben veszi t. i. mint a francziák, főkép régebben: comique — a mi a komédiához (vigjáték) tartozik.

Sokat vitatott kérdés, miért okoz a komikum nevetést, vagy mint szerzőnk mondja: mi az oka annak, hogy az ember valami hibán nevetni tud, tehát örömet érez. Sokan keresték már ennek az okát, mondja, ezért állították fel a káröröm theoriáját is. Eberhard más magyarázatát adja: látunk egy hibát, a mely ártalmassá lehetne, de nem lesz azzá, ez okozza örömmünket, ezért nevetünk. Jó ez a magyarázat? Alkalmazzuk szerzőnk saját példáira: egészségesen fekszők le és reggel halva keltek fel; a bíró becsukatja a város kapuját, hogy a kanári ki ne repülhessen. Miben lehetnének ezek ártalmasok? Semmiben.

Vége a nevetségesnek hatásáról ezt olvassuk: Valaki azt mondotta, hogy inkább szeretne máglyán állani, minthogy kénytelen legyen eltűnni ellenségeinek gúnyját. Szerzőnk ezt a következő találó megjegyzéssel kíséri: Tényleg azt tapasztaljuk, hogy az üldözés szaporítja a rajongók számát, a gúny kevesbiti.

Hátra van még a komikai műfajok (vigjáték, víg epos) tárgyalása, ami azonban ránk nem tartozik.

Ez Eberhard komikum-elmélete, egyik legterjedelmesebb és értékre is az elsők közé tartozó a német irodalomban.

Kant: Kritik der Urtheilskraft. 1790 (Kant 17:24—1804).

Mint a legnagyobb német aesthetikus, Lessing, úgy a legnagyobb német philosophus is csak mellékesen foglalkozik a nevetséges fogalmával, egy jegyzetben.

Definiója így hangzik: Mindabban, a mi élénk, megrázkódtató nevetést okoz, valami esztelen (wider-sinnig) van, a min tehát az értelem magában semmi tetszést se találhat. A nevetés egy olyan indulat

(Affekt), a mely a feszült várakozásnak hirtelen semmibe oszlása folytán keletkezik.

Itt voltakép két definitió van; az első rész Aristotelesen alapszik, a második Kant sajátja. Igaz ugyan, hogy már Horatius megmondotta: Parturiunt montes, nascetur ridiculus mus (ezt a mondást nem mi alkalmaztuk először Kantra, hanem már előttünk Hecker, Kräpelin, Mauxion stb.); igaz, hogy már Cicéronál ezt olvassuk: Egyik legközönségesebb módja a megnevettetésnek, hogy mást mondunk, mint a mit vártak tőlünk, a hallgató ilyenkor saját tévedését neveti, azonban úgy, mint Kant fogalmazta, az mégis saját elmélete.

Ez elméletnek az a sors jutott, hogy körülbelül mindenki fölemlíti, már csak hódolatból is a Kant nagy neve iránt, de senki még eddig a lényegébe nem hatolt. Azért a róla szóló rendes ítéletek: szűk, a nevetségnek csak egy részére illik, a csalódott várakozás bosszúságot kelt stb., rendesen értéktelen, képzeleti ítéletek. Része van ebben magának Kantnak is rosszul választott példái folytán, a melyek közül egy se magyarázza meg helyesen az elméletét. Az egyik így hangzik: Egy angol diplomata asztalához egy indián főnök volt egyszer hivatalos. A mikor poharakba öntik a habzó sört, elkezd nevetni. Mi van ezen nevetni való? kérdezik tőle. Nem azon nevettek, hogy a sör kijön az üvegből, hanem, hogy hogyan birtárok belérszorítani ezt a sok habot abba a kis üvegbe.

Kant ezt így magyarázza: Nem azért nevetünk itt, mert magunkat okosabbnak érezzük, hanem mert feszült várakozásunk hirtelen semmibe oszlik. Valami okos magyarázatot vártunk és egy semmit érő ostobaságot kaptunk.

Rossz példára természetszerűleg rossz magyarázat következik. Épp olyan rossz magyarázatát adják következő szavai a komikum egy másik fájának: A naivitás nem más, mint a természetes őszinteség kitörése a második természetté lett képmutatás ellenében. Mi ez utóbbit vártuk s az előbbi jelenik meg, ezért komikus.

Itt mi magunk mondunk egy példát, a mit hihetőleg mindenki elfogad naivnak. Mama, mennyi ideig szopik a kis csirke? kérdezi a kis gyermek. Nyilvánvaló, hogy itt szó sincs feszült várakozásról, meg annak semmibe oszlásáról, tehát Kant elméletéről.

Kant egy másik munkájában (Anthropologische Didaktik) szintén találunk tárgyunkra vonatkozó fejtegetést. A viccz — olvassuk itt — heterogén képzeteket párosít, a melyek az associatio törvénye szerint gyakran egymástól messze vannak. A vicczelőnek ítélő tehetségre van szüksége, hogy a különöset az általánoshoz tudja alkalmazni. A viccz lehet összehasonlító vagy okoskodó (vernünftelnd). A szójátékos viccz lapos, unalmas, ízléstelen, ostoba.

Schasler gúnyosan jegyzi meg, hogy Kant elfogása a komikumról egy hypochonderé, a ki a nevetést orvosi szempontból tekinti, mint az emésztés eszközét. Nekem is úgy tetszik, hogy túlságosan hangsúlyozza a nevetés testi jó hatását. Ime: Minden élvezet, még ha olyan fogalmak okozzák is, a melyek aesthetikai eszméket ébresztenek, állati, vagyis testi érzet. Nem számítjuk azonban ide azt a becsülést, a melyet erkölcsi eszmék iránt érzünk. Nem a zenei hangok harmoniájának vagy a vicczes ötleteknek megítélése gyönyörködtet, hanem a belek és a rekeszizom mozgásba hozása; az, hogy a lélek a test-

nek hasznára, orvosává lehet. Majd ismét azt hangoztatja, hogy a nevetés az emésztésre kedvezőbb, mint az orvosok minden bölcsesége.

Kant elmélete a mi problémánkra olyan nagy fontossággal bír, hogy külön is kell még vele foglalkozni a komikum fajai közt.

Kritische Untersuchungen über die Ursache und Wirkung des Lächerlichen von Keppler. Cilli 1792. 2 kötet, 358 és 191 l.

Bevezetésül felsorol néhány elméletet a komikumról és nevetésről, polemizálva velük, aztán előadja saját felfogását a következőkben.

A nevetéssel vele jár mindenekelőtt az öröm, de ez a kettő nem azonos, mert nem minden öröm okoz nevetést, azonkívül a nevetés kitör és gyorsan megszűnik, holott az öröm tart tovább is. Az örömhöz kell tehát még egy tényezőnek társulni, ez pedig nem más, mint a meglepetés.

A nevetés relativ, egyik nevet azon, a min a másik közönyös marad, vagy éppen utálatot érez. A nevetés oka nem lehet a contrast, mert ez is csak kellemes meglepetéssel kelthet nevetést, ez utóbbi ellenben keletkezhetik contrast nélkül, sőt a contrast ellenkezőjéből is. A contrast-elmélettel azt se lehet megmagyarázni, hogy minél többször ismételnék egy vicczet, annál kevésbé hat, míg végre megcsömörlünk tőle. Pedig a contrast benne mindig ugyanaz. Ellenben igen jól megmagyarázza a kellemes meglepetés.

Az én magyarázatom, mondja szerzőnk, tökéletes, a nevetés minden fajtát magában foglalja, a mit *Home* csaknem lehetetlennek tartott. Gyermeknek mindenben nevetnek, mert nekik minden új, nők is többet nevetnek, mint a férfiak.

Az ismétlés csökkenti a meglepetést, a színpadon mégis megneveltet maga az ismétlés; pl. egy vígjátékban az egyik személy folyton ezt ismétli: Nichts für ungut. Az ilyen rossz szokáson nevetünk, de ha az ismétlés túlságos sok, bosszantóvá lesz.

Az ember nevet haragjában. Ha ez erőltetett nevetés, akkor nem tartozik ide, de ha nem erőltetett, ez esetben a harag párosul azzal a vágygyal, hogy magát megbosszulja, ez pedig kellemes. Nevet a kétségbeesett ember is. Ennek oka vagy az, hogy ezentúl közönyös lesz minden iránt, nem törődik a jövővel, a mi kellemes érzés, vagy pedig elszánja magát a halálra, a mi kellemesen lepi meg őt. Nevet az örült is, mert képzelete némely pillanatban kellemes képekkel csálja meg.

A komikum vagy a jellemekben, vagy a cselekvényben van. Ez általánosan elterjedt felosztáson kívül ad még szerzőnk néhány egyéb felosztást poetikai szempontból. Így van általános és helyi komikum, különösen a vígjátékban; van felső, polgári és bohózáti komikum.

Fölveti szerzőnk Shaftesbury tételét is: lehet-e a komikum az igazság próbaköve. Saját véleményét itt nem fejezi ki határozottan, de később magáévá teszi Shaftesbury azon állítását, hogy Sokrates és philosophiája nem szenvedt Aristophanes gúnyjától, mint hogy ez nem őt illette, hanem a sophistákat.

Tárgyalja azután a nevetést az állam szempontjából és úgy találja, hogy e tekintetben igen nagy hatása van még a vad népekre is, még inkább pedig a műveltekre. A rajongók számát az üldözés szaporítja, a nevetés csökkenti. (Ezt olvastuk már Eberhardnál.)

Ezzel körülbelül ki is meritettük azt, a mi szerzőnkél szorososan tárgyunkra vonatkozik; a mi ezenkívül van, az jórészt poetika, a komikus műfajok tárgyalása, részben ethika, de mindenütt elejétől végig olvasókönyv, telve történelmi anecdotákkal, hosszabb, rövidebb költeményekkel, német, franczia és latin nyelven. Az egész vaskos munkában meglehetősen kevés hely jut a nevetés és komikum tárgyalására. Hogy a nevetés fajait nem ismeri eléggé, legjobban bizonyítja az, hogy a harag, kétségbeesés és őrltség nevetése nála teljesen megegyezik a komikum nevetésével, mindegyik kellemes meglepetésből származik.

Lehrbuch der Kritik des Geschmacks, mit beständiger Rücksicht auf die Kantische Kritik der aesthetischen Urteilstkraft, ausgearbeitet von Christian Wilhelm Snell. Leipzig 1795. (Snell 1755—1834.).

Minden váratlan, hirtelen feltűnő visszásság (Ungereimtheit), a mely sem az értelem, sem a szív vagy érzelem számára nem jelentős, vagy fontos, nevetést okoz és ezért nevetségesnek vagy komikusnak nevezetik.

Itt mindenekelőtt az ötlik szembe, hogy nevetséges és komikus határozottan egynek vétetik, holott szerzőnk előtt általában és részben még utána is a kettő különböző fogalomnak tekintetik.

Szerzőnk szükségesnek tartja, hogy a visszásság váratlan legyen, ezért helyeslőleg idézi Kant meghatározását. Hozzáteszi egyszersmind, hogy felfogásához kell gondtalan kedély is.

Csak gondolkozó lényeknél vannak nevetséges visszásságok, mert csak ezek képesek fogalmat alkotni egy szabályról; az élettelen természetben előforduló eltérés a közönségestől vagy analogiától semmi nevet-

ségest nem nyújt. Hogy némely állatok (kutya, majom) mozdulataiban van nevetséges, az onnan származik, mert ezek sok tekintetben az emberhez közelíteni látszanak, vagy pedig mert az értelemhez hasonló valamit tulajdonitunk nekik.

A komikum egyik faja a viccz, de ez lehet komoly is. Ugyanis a viccz nem más, mint az a képesség, mely észreveszi a hasonlóságokat és különbségeket, ez azonban az allegoriák, metaphorák, hasonlatok stb. feltalálásában komoly és csak akkor nevetséges, ha nemcsak a szabályt, hanem annak megsértését is egy pillanat alatt élénken feltünteti.

A nevetséges nemcsak a vigság gazdag forrása, hanem vigjátékban, satirában az intés, javítás eszköze is, azon kívül arra szolgál, hogy komoly előadásban a tárgy szárazságát szellemmel ellensúlyozza.

Van állandó és változó, szándékos és szándéktalan és végre naiv komikum. Megtaláljuk még nála azt a tételt, a melyet később Kraepelin is hirdet, hogy a nevetséges nem mindig hozza létre a nevetést, hanem néha csak annak belső érzését.

Ha szerzőnket röviden jellemezni akarjuk, azt mondhatjuk, hogy az *ungereimt* és *Ungereimtheit*, a mely az ő századában leginkább uralkodó kifejezés, Aristotelesen alapszik; a ki használja, többé-kevésbé mind a nagy Stagirita követője. Snell ezen kívül magáénak vallja Kant akkor egészen új meghatározását, még külön a naivra is. Kant hatását különben már a könyv címe is hirdeti.

És ezzel végződik a XVIII. század, a melyben a komikum-elmélet bevonul a német irodalomba. A mit ez a hét évtized létrehozott, az úgy számra, mint értékre teljes elismerésre méltó. Véleményem szerint

aránylag értékesebb, mint a XIX. század számra nézve oly dús aratása.

Schellings sämtliche Werke. 1856—61. (Az 5. kötetben.)

Schelling (1775—1854) aesthetikai előadásában, a melyeket 1802—3-ban tartott, megemlékezik a komikumról is. Tárgyalásának lényege a következő: A művészet csak annyiban léphet be az aljas birodalmába, a mennyiben itt is eléri az idealt és teljesen megfordítja. Ez a megfordítása a komikum lényege. Ilyen értelemben vannak a régiéknél is komikus és aljas ábrázolások. Úgy van ez is, mint a világ általános nézete, a mely szerint azt mondhatni, hogy az isten bölcsesége leginkább az emberek balgaságában nyilvánkozik meg.

A komédia fejtegetéséből a következőket idézzük. Az esztelenség is okozhat élvezetet és ez az, a mit általában komikumnak nevezhetni, s a mi külsőleg a feszültség és lelohadás (Anspannen und Nachlassen) váltakozásában áll. Megfeszítjük figyelmünket, hogy az esztelenséget, a mely felfogásunknak ellentmond, jól figyelembe vegyük, de ugyanakkor észreveszszük a dolognak teljes esztelenségét és képtelenségét, úgy hogy a feszültség egyszerre megszűnik és ez külsőleg a nevetésben nyilvánul. Ha komikusnak nevezzük minden olyan viszonyt, a mely ellentétben alapul, megfordulását, úgy kétségkívül a legnagyobb komikum s egyszersmind virága annak az, a hol az ellentétek a legnagyobb fokban, vagyis mint kényszerűség és szabadság fordulnak meg s a hol kettőjük küzdelme már önmagában objectív cselekvés; itt a megfordulás viszonya már önmaga által drámai. Nem tagadható, hogy minden lehetséges megfordulása az

eredetinek komikai hatású, pl. ha a gyáva kénytelen bátorrá, a fősvény pazarlóvá lenni, ha az asszony a férfi, a férfi az asszony szerepét játssza.

Ime Schelling komikum-elmélete. Nem akarunk gúnyolódni egy nagyérdemű tudóssal, azért csak azt jegyezzük meg, hogy innen kezdve évtizedeken át uralkodik a német aesthetikában az az irány, a mely abstracte példák nélkül akarja kiokoskodni azt, a minek az élet ezer példáját nyújtja; mintha csak abban keresné a tudományt, hogy érthetetlen legyen. A mit Schelling előtt találunk, az egyszerű, világos, a mit nála, az érthetetlen, a mint már kortársa Schiller szemére vetette. Nem sokkal jobb az, a mit mindjárt utána találunk:

Jean Paul: Vorschule der Aesthetik. 1804.

Jean Paul (valódi nevén Richter 1763—1825) a maga korában ünnevelt humoristikus író sokat foglalkozott elméletileg is a nevetségessel, mint a hogy a tragédia-író Schiller kedvvel fejtegette a tragikumot. Aesthetikája nem rendszeres tudományos munka, főképp azért írta, hogy nézetét a humorról kifejtse és így mintegy tudományos alapot adjon humoristikus munkáinak. Komikum-elmélete rövidre fogva a következő: A fenséges ellentéte a nevetség; minthogy pedig Kant és Schiller szerint a fenséges nem más, mint a végtelen nagy, a nevetség se lehet más, mint a végtelen kicsiny. Azonban ennek több faja van; az erkölcsi világban semmi se kicsiny, a nevetségesnek marad tehát az absurdum, az esztelenség. De hogy ez valami érzelmet keltsen bennünk, szükséges, hogy látható legyen valami cselekvésben vagy helyzetben; a nevetséges tehát nem más, mint a szemlélt esztelenség. Azonban ez se áll be minden tévedésben vagy

esztelenségben. Ha Sancho Pansa az éjet egy csekély árok partjába kapaszkodva tölti, azon hitben, hogy alatta mély örvény tátong, egész okosan cselekszik. Miért nevetünk hát mégis? Itt a kérdés csomója: azért nevetünk, mert saját belátásunkat, hogy t. i. csak egy csekély árok van alatta, kölcsönözzük neki, tehát mi teszszük a dolgot abszurdummá. Ezért a komikum épp úgy, mint a fenség, nem az objectumban, hanem a subjectumban van.

Az esztelenség theoriája megvan már a francia Poinset de Sivry munkájában, ezt azonban szerzőnk valószínűleg nem ismerte. Aristoteles tételének második felét mellőzi, e nélkül pedig a szemlélt esztelenség fogalmába a dühöngő örültség is belefér, azonban példái és a nevetés keletkezésének fejtegetése arra mutatnak, hogy az ártalmast ő is kizárja a komikumból.

Hogy a komikum a subjectumban van, szabály gyanánt nem mondható ki. Bármennyire disponálva vagyunk is a nevetésre, nem láthatunk komikumot ott, a hol tényleg nincs. Nevetni nevetethetünk, de ez másféle öröm, nem a komikum nevetése. (L. alább Krug.)

Mindezeknél nagyobb baj az, hogy Jean Paul se áll a valóság talaján. Első tétele hamis lévén, a többi is mind az, semmivel se bizonyítható. Példájának magyarázata csak azt mutatja, hogy egy esetre alkot szabályt, azok szokása szerint, a kik nem hatolnak a problema lényegébe.

A hegelismus áradata előtt találunk még egy kivételt, a kire az új század betegsége nem hatott:

Wilhelm Traugott Krug: Aesthetik oder Geschmackslehre. Königsberg 1823. Zweite Auflage. (I. kiadás 1810.)

Krug (1770—1842) Kant közvetlen utóda a kö-nigsbergi egyetemen. A komikumról szóló értékezése a részletesek és jobbak közé tartozik. Definíciója ez: „Csak az a nevetséges, a miben valami össze nem illő (ungereimt) van, a minek meglepő észrevése a lelket felvidítja, ha t. i. nem olyan jelentékeny, hogy erős kellemetlen érzést hozzon létre“. Aristoteles definíciója szintén így fordítható le: *ungereimt*, a mi annyit jelent, mint össze nem illő; az ő definíciója jobb mint másoké, mert pl. Kant és Jean Paul elmélete csak egy részre illik. Aztán néhány jó példával magyarázza elméletét, majd így folytatja: Mindezek benne vannak Aristotelesben, meg kell azonban pótolni azzal, hogy az össze nem illő meglepő legyen, a mint Kant is kívánja, mert a vajudó hegy csak akkor nevetséges, ha az egérke hirtelen ugrik ki. A legjobb adoma is hosszan, rosszul elbeszélve, vagy sokszor ismételve elveszti erejét. A divat rendesen nevetséges, de megszokjuk és nem nevetünk rajta.

Szerzőnk is fölveti azt a kérdést, mi az oka, hogy valami össze nem illő, visszás, tehát hiba észrevése örömet okoz. Szerinte oka a szellem hirtelen felizgulása a visszásság gyors észrevése folytán; ez a felizgulás külső izgalommal is össze van kötve és a nevetés nem csak a lelket vidítja fel, hanem a testre is jó hatású, sőt némelyeket, pl. Erasmust, betegségből is kigyógyított. (A nevetés testi jó hatását Kant is hirdeti.)

Aristoteles és Kant után Hobbes tanát is elfogadja szerzőnk, legalább látszólag. Azt vallja ugyanis, hogy a visszásság gyors észrevése a felsőbbbség érzésével is jár. Ezt azonban másképp magyarázza, mint Hobbes, szerinte ez az érzés nem büszkeség

vagy káröröm — csak a gúnykaczajban fajul azzá —, hanem természetes önértet, a mely megvan minden emberben, még a gyermekben is, nincs benne semmi immoralis és ha egy tárgyban kielégítést talált, kellemes érzést hoz létre. Ha kinevetnek bennünket, önértetünk meg van sértve, azért szégyeljük magunkat; ha pedig magunk is a nevetőkhöz csatlakozunk, a sérelem fölé akarunk helyezkedni, vagy pedig *zum schlechten Spiel gute Miene machen*. De vannak olyanok is, a kiknek önértete annyira lesüllyedt, hogy büszkeséget találnak abban, ha másoknak nevetésgül szolgálnak; viszont másoknál oly erős az önértet, hogy semmitől se félnek annyira, mint a nevetéssé válástól, úgy hogy ez alkalmas arra, hogy hibáikból őket kigyógyítsa. Ezért a nevető satíra hatásosabb, mint a komolyan büntető.

Hogy valamit nevetségesnek találjunk, ahhoz subjectiv hangulat is szükséges. A ki mély fájdalomba merült, az semmin se nevet; vannak olyan komoly természetűek, hogy keveset, vagy éppen semmit se nevetnek, mint a régiek beszélik Anaxagoras, Phocion, Marcus Crassus, id. Plinius és másokról. Teljes ellentét gyanánt említik, hogy Heraklitos minden sirt, Demokritos minden nevetett; egyik olyan bolond volna mint a másik, ha a mese igaz volna. (Mennyivel igazabb ez így, mint Jean Paul általános szabálya!)

Van olyan tehetség is, a mely a dolgokat nevetéssé oldalról tudja felfogni, t. i. meglátja bennük az össze nem illőt, vagy a hasonlóságot és különbséget, a mit nem mindenki vesz észre. Így nevetéssé lesznek olyan dolgok, a melyek magukban nem azok, pl. ha valaki a hegy mögött feljövő holdat a hegy hálósipkájának nevezi.

A nevetséges fajtái a humor, bizarr, barok, naiv, grotesk, caricatura, alsó és felső komikum.

A nevetséges nem lehet próbaköve az igaznak és jónak, mint némelyek gondolták, mert egy viczes, elmés fő a legigazabbat is nevetségessé teheti. (Erről mi külön fejezetben szólnunk.)

Tárgyalja aztán szerzőnk a komikus műfajokat, a zenét is.

Vége a tragikomikumról szól szerzőnk. Több fajta van, így Shakespeare tragédiáiban komikus személyek is előfordulnak; szokás volt az is, hogy a tragédia előtt vagy után vígjátékot adtak elő, Wallensteins Lager is úgy tekinthető, mint víg bevezetés a következőkhöz. Mindezekben tragikum és komikum külön állanak. Azonban egyesülve is, a tragikum a komikumba fölvetetik; így Don Quichotte-ban sokszor, így Aristophanesben az Euripides-parodiák. Ez esetben a tragikomikum voltaképp parodia vagy persiflage.

Azt hisszük, ismertetésünkben eléggé kitűnik, hogy Krug fejtegetése tárgyunknak körülbelül minden oldalára kiterjed. Legfőképp Aristoteles, Kant és Hobbes követőjének tekinthető, de mindig önállósággal.

Hegels Werke. Berlin 1843.

Hegel (1770—1831) maga a komikum tárgyalásában még valamivel világosabb követőinél. Egyetemi előadásában a philosophia egész birodalmára kiterjeszkedvén, rendszeres és teljes aesthetikát is alkotott, mely a berlini egyetemen (1818—1831-ig) tartott előadásából keletkezett.

Abból indul ki, hogy a nevetségest és komikumot összetévesztik, holott a kettő nem egyenlő. Nevetséges lehet minden contrast a lényeg és forma,

a cél és eszközök közt. Ostobaság, esztelenség nem szükségképen komikus, jóllehet nevetünk rajta. Általában a legkülönbözőbb dolgokon nevetnek az emberek, a leglaposabb és legmélyebb felett, ha az valamennyire ellentétben van a szokásukkal és mindennapi felfogásukkal. A nevetséges ez esetben annak a tetszelgő okosságnak a jele, hogy ők ilyen ellenmondást észrevesznek. Van azonkívül nevetése a gúnynak, kétségbeesésnek stb. Mindez nem a komikum nevetése; ehhez szükséges végtelen vidám természet és bizalom (Wohlgemutheit und Zuversicht), amely saját ellenmondásain felül emelkedik és miattuk nem érzi magát boldogtalannak, saját céljai megghiúsulását is el tudja viselni. Ezt a különbséget a nevetséges és komikum közt Hegel nem tudja fenntartani. Alább ugyanis a következő definitiót adja: A komikum általában azon ellenmondó contraston nyugszik, a mely a célok közt önmagukban van, úgy mint tartalmukban fennáll a subjectivitas és külső körülmények ellenében. Ezt a definitiót a főtebbtől főképp az különbözteti meg, hogy amaz egészen világos, emennek értelmét találgatni kell. Az kétségtelen, hogy a lényeg itt is a contrast, csak hogy amott világosan meg van mondva, hogy a contrast a cél és eszközök közt van, emitt „a subjectivitas és külső körülmények ellenében“, a mi alatt végre is nem tudunk mást, mint az eszközök elégtelenségét érteni. Ilyen találgatásra vagyunk utalva, mert Hegel példát egyáltalán nem nyújt, csakis a fősvényt, mint karaktert említi, de még ezt se nevezi komikusnak, hanem önmagában semmisnek, hiába valónak (nichtig), sőt alább Molière fősvényét, Harpagont egyenesen kitagadja a komikus jellemek közül.

Még egy definitiót ad Hegel, a mely azonban világosságra nézve az előbbent nem mulja fölül. Ez így hangzik: Komikus egyáltalában a subjectivitas, a mely cselekvését önmaga által ellenmondásba hozza és feloldja, a mellett azonban éppen olyan nyugodt és önmagáról biztos marad.

Mindezek után a komédia személyeit kezdi tárgyalni. Különbséget kell tenni — mondja — a között, hogy a személyek önmaguk számára is komikusak-e vagy csak a nézőknek. Csak az előbbiek igazi komikusak, vagyis egy személy csak akkor nevetséges, ha kitűnik, hogy célját és akaratát ő maga se veszi komolyan.

Ime szerencsésen eljutottunk oda, hogy Hegel elefejtette azt a különbséget, a mit a komikus és nevetséges között tett, a kettőt most már egynek veszi, mint már *Snell* a XVIII. század végén. Ugyanekkor azonban pótolja azt is, a mit mindeddig elmulasztott: példákat hoz fel, *Aristophanes*ből említ néhány komikus személyt. E figurák rajzában szerinte az alaphang az az elpusztíthatatlan bizalom, a melylyel önmaguk iránt viseltetnek. És ezek a legkomikusabb személyek. *Aristophanes* személyei nem veszik komolyan céljukat, ellentétben *Molière* személyeivel, a kik éppen ezért nem komikusak, pl. *Tartuffe*, *Harpagon*. Mit mondjunk egy olyan elméletről, a mely *Harpagont* kizárja a komikus személyek közül?

Ez Hegel komikum-elmélete. Némi értéke van annak, a mit a nevetségesről mond, további fejtegetései azonban ezt csak gyöngítik. Nagy bűne, hogy példák nélkül alkotja meg theoriáját, ez okozza jórészt homályosságát s követői ezt fejlesztik ki hihetetlen módon. Sully aligha túloz következő szavaival:

Ha az ember egy hegeli mondat értelméről nyilatkozik, mindig csak azzal a kockázattal teheti, hogy hátha nem értette meg.

Hegel iskolája és egyéb elvontan tárgyalók.

A mit a hegeli aesthetika tárgyunk téren produkál, legnagyobb részben nem érdemi meg a tudomány nevét. Mert ugyan mint tanulhatunk olyan definitiókból, a melyekből bemutatunk néhányat.

Solger: A nevetséges abban áll, hogy más elveket is találunk a létben, nem csak a szépet. Ugyanez a szerző megkülönbözteti a nevetségest a komikumtól, a melyben valami ellenmondás van, de nem a közönséges értelem számára.

Ruge: Az ismét fölmerülő szellem, a fölvidulás, újjászületés a zavarból, újra fölébredése a szépségnek, az eszmélet szellem-villama a megzavart szellemenben, ez a komikum.

Weisse: A komikum megszűnt rútság, vagy más szóval a szépség visszaállítása az abszolút tagadásból, a mi a rútság.

De azt lehetne mondani, hogy e kiszakított definitiókból nem szabad itélni, mert a maguk helyén mindezek bőséges magyarázattal vannak kísérve és kellő számú példákkal felvilágosítva. Nem úgy van. A magyarázat ép olyan homályos, mint a definitió, példákat pedig az abstract tárgyalás lehető szűken vagy éppen nem ad.

És e tekintetben alig különb a hegeli aesthetika legnagyobb alkotása:

Vischer: Aesthetik. 7 k. 1847—58. A legnagyobb német aesthetika szerzője, Theodor Vischer (1807—1887) a komikumot több mint 150 lapon tárgyalja;

egy vadon erdő ez, melyben könnyebb eltévedni mint eligazodni. Definiót ad bőven, bemutatunk közülök néhányat. Ime: A komikum a tagadás tagadása. Mibe bonyolódik az egyén fensége, ha komikussá lesz? Az öntudatlanba. — A komikum lényege abban áll, hogy a subjectivitas központjából a fenséges minden fajtát megtámadja és megfordítja. (Ez egészen a Schelling nyelve.) Aztán szerencsés alapnak tartja Schütze következő definitióját: A komikum észrevevése vagy képzete egy játéknak, a melyet a természet űz az emberrel, mialatt azt hiszi, hogy szabadon cselekszik vagy arra törekszik. Majd Jean Paul definitióját fogadja el (szemlélt esztelenség), majd Aristotelist, mondván, hogy a komikumhoz szükséges valami eltorzítás (Entstellung) s a félelmes és részvét hiánya.

Mindezekből csak az az egy egészen bizonyos, hogy Vischer nem tudja megmondani, mi a komikum, valamint az, hogy az ő módszerével nem is tudhatta. Mi ez a módszer? „Tartalom és forma tekintetében kielégítő fejlődésig nálunk a modern aesthetika még nem jutott. Még mindig nem határozza el magát a valóság élő forrásából meríteni a helyett, hogy valamely theoria schemáihoz kösse magát és az emberek nyelvét beszélje a systema nyelve helyett. A hegeli philosophia természetlenül abstract visszavezetése minden aesthetikai fogalomnak arra, a mit eszmének (Idee) nevez ez a philosophia, annyira, hogy a valóságban létező szépnek formái és elemei helyet nem találnak benne. Nehezemre esik a hegeli aesthetikát megtámadni és különösen annak utolsó hatalmas erősségét, Vischert, a kinek munkatársa voltam“.

Így ítél a német aesthetikáról az, a ki Vischer könyvében a zenéről szóló részt írta: *Karl Köstlin*.

Idézhetnék még sok egyebet, pl. *Lotze* szavait, hogy a hegelisták soha se mondták meg úgy, hogy iskolájukon kívül is érthető legyen, mi az. az *Idee der Schönheit*; *Eduard von Hartmann* ítéletét, mely *Vischer* nagy munkáját még szerzője életében kitörülendőnek mondotta az aesthetika történetéből stb. De hogy egész tisztán lássuk, hová juthat az elvont tárgyalás, bemutatom a csúcspontot, mely *Adolf Zeising* (1810–1876) munkájában található.

A semmi a valódi középpontja és legbensőbb tartalma a komikumnak. Gondoljunk Föld anyánk középpontjára, de olyan kicsinynek képzeljük azt, hogy éppen csak egy pont legyen. Ez a pont a mindenható mágnes, mely ellenállhatatlan óriási erővel köt bennünket e porszemhez, a melynek Föld a neve és a melytől phantasiánk legmerészebb sasszárnyával se tudunk megszabadulni. Éppen ilyen pont a nevetségesnek titkos, elrejtett középpontja. Ez hív bennünket, hogy megmérhetetlen nagy szellemünkkel bemászszunk és mi nem tudunk ellenállni, bemászunk, mint egy teve a tű fokába; de ezzel egyszersmind magunkat is semminek nyilvánítjuk, mert hiszen mi más bujhatna be egy igazi pontba és ez által a komikus tárgynak, a mely többé nem botránkoztat meg bennünket, testvéri békecsókot adunk.

Alább ezt olvassuk: Mi keletkezhetik a semmiből? Ha az úristen jön a semmihez, világ lesz belőle, ha miniatűr képe, az ember jön hozzá, nevetés lesz belőle. A világ az isten nevetése és a nevetés a nevetőnek világa. A ki nevet, az ezáltal istenhez emelkedik, a víg teremtes teremtőjéhez, a semmi megsemmisítőjéhez, az ellenmondás ellenmondójához. Igaz, hogy elég szerény volt a komikus tárgy középpont-

jába elsüllyedni és ezáltal önmagát is semminek nyilvánítani, de alig van benne, érzi, hogy mit tesz az semminek lenni, hogy a semmi semmi stb. (288. l.)

Erre mondta egy rossz nyelvű francia, *Michiels*, hogy ha egy stenographus jegyzeteket venne fel egy örültek házában, sokáig várhatna ilyen szörnyeteg absurdumokra. Ez maga az örültség, mely philosophiai elméleteket gyárt. Ellenben egy másik francia, *Dumont* arra figyelmeztet, hogy igaztalanság volna ilyenekből itélni meg a német szellemet. Még csak egyet. Zeising tárgyalt munkájának előszavában ezt olvassuk: Főkép világosságra, érthetőségre törekedtem.

Most talán érthető lesz már, miért tartom én szükségesnek küzdeni az elvont tárgyalás ellen, ismételve, akár a megunásig is.

Azt hiszem, kellőképp be van már mutatva az az irány, a melyet *Goethe* szavai jellemeznek legjobban: „Die Deutschen, und sie nicht allein, besitzen die Gabe die Wissenschaft unzugänglich zu machen“. E hozzáférhetetlen tudomány művelőivel most már röviden végezhetünk. A német szellem nem merül ki ezekben, a behatóbb tárgyalást fenntartjuk az értékezebb alkotásoknak. Egész nyugodtan mellőzhetők tehát *Schleiermacher*, *Zimmermann*, *Carrière*, *Schaller*, *Fechner*, *Beyer*, *E. v. Hartmann*. Semmi csorba nem esik tudományunkon, sem azon tiszteleten, a melylyel egyéb érdemeiknek tartozunk, mivel itt kifejezetten csak a komikumról van szó, ítéletünk csak erre vonatkozik.

Áttérünk arra a nagynevű bölcsészre, a ki a hegelistákkal egy időben ír, de nem tartozik közéjük, sőt irántuk ellenséges indulatú:

Schopenhauer: Die Welt als Wille und Vorstellung. (1. 1819. 2. 1844.)

Schopenhauer (1788—1860) a nevetségessel főmunkájában foglalkozik, még pedig két különböző korszakban. Ugyanis az első kötetben (1819) nem tartotta szükségesnek elméletét példákkal magyarázni, a második kötetben (1844) azonban példákat is adott, következő szavak kíséretében: Most példákkal bizonyítom be, hogy ez az igazi theoriája a nevetségességnek s a problema végleg meg van oldva.

Elmélete így hangzik: A nevetés abból származik, hogy észreveszszünk valami össze nem illést (Incongruenz) egy fogalom és azon realis tárgyak közt, a melyek általa valami tekintetben gondoltatnak. E tárgyak egyebekben való teljes különbözőése feltűnővé teszi, hogy a fogalom csak egyoldalulag illik rájuk.

Példa: Katonák letartóztatnak egy gyanus egyént s magukkal viszik az őrszobába. Itt unalmukban elkezdenek kártyázni s velük a fogoly is. Mikor azonban észreveszik, hogy ez utóbbi csal a játékban, kidobják. Szerzőnk ezt így magyarázza: A katonák abból indulnak ki, hogy a gonosz ficzkót ki szokták dobni, azt azonban elfelejtik, hogy ez a ficzkó az ő foglyuk. Másik példa: Egy szolga hajnövesztőszerszettel (Macassar-Öl) bekeni urának bőrös ládáját, a melynek a szőre már lekopott. Magyarázat: Itt a szolga abból indul ki, hogy a Macassar-Öl megnöveszti a haját, e fogalomba azonban nem fér bele egy lekopott láda.

Münchhausen kalandjait s az ehhez hasonlókat kissé másképen, de lényegben megegyezőleg magyarázza. Az ilyen kaland in abstracto, a priori lehetségesnek látszik, de ha megvizsgáljuk, a posteriori képtelennek találjuk és ekkor nevetést okoz az in-

congruenz, a mely a szemlélt és gondolt tárgy között fennáll. Osztályozást is találunk Schopenhauernál. E szerint minden nevetségés vagy vicces ötlet vagy esztelen cselekedet. Az előbbi mindig önkénytes, az utóbbi önkénytelen, kívülről felkényszerített. Föl-ementi szerzőnk azt is, a mit már Aristoteles is hirdetett és azóta sokan, hogy az állatok nem tudnak nevetni. Ennek oka szerinte az ész hiánya és ugyan-ezért nem tudnak beszélni sem.

A német irodalomban a contrast-elmélet Sulzernél jelenik meg először, már felismerhetően, de azért még némi kívánni valót hagy hátra, t. i. hiányzanak a concret példák. Ezt a hiányt Schopenhauer pótolta, Sulzer után évtizedekkel, az elméletet jó példákon jól magyarázta.

Weber, a *Demokritos* című nagy komikai olvasókönyv szerkesztője, elméletileg is foglalkozott tárgyunkkal, legfőkép Aristotelest követve, de minden eredetiség nélkül. Nyugodtan elhagyhatjuk. Éppen úgy *Ficker* bécsi egyetemi tanár aesthetikáját, mely annyira nem eredeti, hogy a ki ismeri *Eberhard*, *Krug* és *Flögel* munkáit, csaknem teljesen ismeri az ő idevágó tárgyalását is. Némelykor egész szakasz (pl. 60) az utolsó betűig *Krug* ismétlése, a forrás megnevezése nélkül. Nem érdemel többet a főlemlítésnél *Friedrich Fischer* sem, a ki a lélekről szóló munkájában tárgyunkra is kiterjeszkedik. Ellenben érdemesnek tartjuk rövid kivonatot közölni a következő monographiából:

Bohtz: Über das Komische und die Komödie (1844).

A nevetségességhez szükséges a contrast, de akár-milyen contrast nem elegendő. Ugyanis a közönséges életben egymás mellett láthatjuk a nem hasonlókat nevetés nélkül. Hogy nevetést keltsen, szükséges a

két tárgy között a belső viszony vagy legalább annak lát-szata. Ha pl. valaki holdvilágos estén egy palota kapujánál két fehér márvány alakot lát, ezen még nem nevet. A mint azonban közelebb ér, észreveszi, hogy két fehérruhás testőr áll őrségen. Most mi okozza a nevetést? Az, hogy olyan különböző dolgok, mint szobor és ember egyszerre azonosnak tün-tek fel. Hogy csakugyan ez az oka a nevetésnek, bizonyítja az, hogy museumban nevetés nélkül látunk egyszerre szobrokat és embereket.

Körülbelül csak ennyi az, a mi könyvében világos, a többi abstract, homályos fejtegetés, eszébe juttatja az olvasónak, hogy könyvünk szerzőjét némelyek a hegelistákhoz számítják. Az idézett részben figyel-műnket a contrast-elmélet új fogalmazása érdemi meg, bár ez se oly határozott és világos, mint Schopenhauernál.

A következő szerző nem annyira tárgyunk, mint általában a német aesthetika szempontjából bir fontos-sággal. Szükség volt az aesthetikában is — mondja Hartmann — a tényleg létezőből kiindulni és az marad mindig Köstlin nagy érdeme, hogy ezt nemcsak észre-vette és kimondotta, ő legelőször, hanem a megvaló-sítás felé is vitte.

Köstlin, Karl: Aesthetik (1869).

Köstlin (1819—1894) a komikumnak következő definitióját adja: Komikus minden ellenmondás, a mely nem ártalmas. Így változtatja meg Aristoteles definitióját, a melyről azt mondja: „Keine Definition, die je ein Philosoph gegeben, ist wahrer, als die des Aristoteles“. Majd így folytatja: Mindazon komikum-elméletek, a melyek Aristotelest ismétlik vagy meg-toldják, helyesek, a többiek mind sötétben tapogatóznak.

A komikumot a tragikummal állítja szembe: der komische Widerspruch — der tragische Widerspruch. Megjegyzi azonban, hogy az előbbinek a köre nagyobb, mivel sok komoly ellenmondás nem tragikus, ellen-ben a könnyű ellenmondás mind komikus. Osztályo-zása szerint van: 1. tulajdonság-, 2. cselekvény- vagy helyzetkomikum, 3. a kettő egyesülése: komikus jellem komikus helyzetben. A tulajdonság lehet lelki vagy testi hiba. A komikus helyzet néhány példája: átöltözés, utánzás, elakadás, meglepetés, zavar stb. Más osztályozás szerint van alsó és felső vagyis dur-vább és finomabb komikum. Felosztható még így is: a komikumot vagy a természet (valóság), vagy phan-tasia (művészet) hozza létre. A komikum tetszését okozza a vígság, mivel a komikum nem jelentékeny; okozza továbbá a szabály abszolút megszűnése, az abszolút szabadság.

Első értekezésemben, a melyet a komikumról írtam, Köstlin volt legfőbb forrásom. Jelen munkámról ezt már nem mondhatom, nem főforrásom többé, de azt az érdemét, a melyet Hartmann kiemelt s amiért *Bénard* francia bölcész könyvét jelentékeny munká-nak, elejétől végig tanulságos és érdekes olvasmány-nak nevezte, — örömmel ismerem el és hirdetem ma is.

Ugyane szempontból érdemel elismerést a legel-terjedtebb német aesthetika is:

Lemcke: Populäre Aesthetik (1865).

A két munka némi rokonságban is van egymás-sal: mind a kettő ugyanazt a célt akarja szolgálni. Köstlin véleményét a német aesthetikáról idéztük már Th. Vischer tárgyalásában, Lemcke szintén szük-ségét érezte, hogy szakitszon az érthetetlen czéhbeli

tudománynyal, a melynek „abstract philosophiai fel-fogásában a művészet a közönségre nézve hét lakattal van elzárva“. Ezért írta meg munkáját, Köstlinnel egy időben. (Mindkét munka részletekben jelent meg, az elsőség Köstlint illeti, mert az ő első részlete, a komikumot is magában foglalva, 1863-ban jelent meg, a Lemckée 1864-ben. L. Kayser.)

Lemcke (sz. 1831) népszerű aesthetikát akart írni és célját el is érte, könyve több kiadást ért meg, ez a legelterjedtebb német aesthetika; idegen nyelvekre is lefordították.

Komikus szerinte az ellentét, pl. a fenséges és közönséges vagy alacsony közt, a düh és tehetetlenség közt, komikus továbbá a testi fogyatkozás, a kicsinyes, a mely jelentékenynek akar látszani stb. Az ártalmas, borzalmas ki van zárva a komikum köréből. A komikus ellentét országa nagy, sok tartománya van. Például az alsó komikumhoz tartozik az illetlen, parasztos, esetlen, az is, a mi átnyulik a rútba, az állatias az emberben, sőt maga az állat. Ha egy paraszt vezet egy kutyát s az természeti szükségét végzi, az ellentét kisebb, mint ha előkelő úrral vagy hölgygyel történik. Legnagyobb az ellentét akkor, ha az állat saját köréből az emberébe emelkedik, pl. ló vagy kutya színpadon követ el illetlenséget. Minél nagyobb pedig az ellentét, annál nevetségesebb.

Ha ezekben többé-kevésbbé ismert eszméket találunk, bár némi eredetiség itt sem hiányzik, a következő fejtegetés újabb és egyénibb, a problémának nem a legfelső rétegével foglalkozik.

A komikum hizeleg önszeretetünknek, különbnek, okosabbnak érezzük magunkat a nevetségés személy-nél, így tehát a tetszés kárörömmé lesz, sőt gonosz-

sággá is lehet, a mint a tiszteletnek is a kinevetés a legveszélyesebb ellensége. Azonban magában véve, elvileg semmi se egészségesebb a komikum víg nevetésénél és nincs ott egészséges népelet, a hol az alsó komikum számúzva van. Csakhogy mértéket kell tartani, mert különben a rútat, obscoent annyira megszokják, hogy semmi visszatetszést se kelt, hanem csak örömet; ez esetben a komikum már korrumpál. Mértéket kell tartani a viczczenben is, a mi magában kellemes, de az örökösen viczczelő elviselhetlen, többet ér a korlátolt ember is.

Osztályozását mellőzzük, de főlemlítjük a következő tételét: A komikum élvezete az állásponttól is függ, a min az egyik nevet, azon a másik sir.

Lotze: Geschichte der Aesthetik. 1868. Grundzüge der Aesthetik 1884.

Lotze (1817—1881) leginkább Köstlin és Kant hatása alatt áll. Az előbbire mutat az, hogy általában ellenmondást lát (*Widerspruch*) a komikumban, az utóbbi theoriáját pedig következő átformálásban vallja magáénak: Nem minden csalódott várakozás nevetségés, hanem csak az, a mely olyan erős volt, hogy mintegy jövőndölés erejével birt, tehát a tudás közönséges határain túl valami fenségi elemet zárt magába.

Itt persze azt várnánk, hogy valami példán bizonyítsa be igazságát, erről azonban szó sincs. Mondunk tehát mi egy példát: A bohóc neki szalad a kifeszített kötélnek, hogy átugorja. Neki szalad egyszer, kétszer, aztán szépen átbújik alatta. Ez bizonyára csalódott várakozás, minthogy pedig a közönség nevet rajta, ez „jövőndölés erejével birt“, „a tudás közönséges határain túl valami fenségi elemet zárt

magába“. Ime ennyire el lehet torzítani Kant elméletét. Más helyen azt mondja, hogy Kant az ő elméletét még jobban elrontotta azzal, hogy a feszült várakozás semmibe oszlik, nem pedig az ellenkezőbe. Így aztán egész definitiója valami teljesen megértettet rosszul fejez ki, saját példáira is rosszul illik. Ilyen vádnak csak az adna súlyt, ha szerzőnk példákon kimutatná, hogy Kant tévedett. Minthogy azonban Lotze egyetlen egy példát se ad, egész okoskodása pusztá állítás, bizonyítás nélkül, egészen értéktelen levegőbe beszélés. Szerzőnkön tehát Köstlin és Lemecke hatása legfőleg abban érzik meg, hogy a mit mond, érthető, egyébként azonban nem áll a valóság talaján.

Joseph Jungmann aesthetikáját, a melyet magyarra is lefordítottak, mellőzhetjük, szintűgy O. Speyer népszerű munkáját, mely nem is akart eredeti lenni és áttérünk egy ismertebb, többször idézett munkára, a melyet azonban itt csak egész röviden ismertetünk, mivel hivatkozunk rá könyvünk más helyén is.

Dr. Ewald Hecker: Die Physiologie und Psychologie des Lachens und des Komischen. Berlin 1873.

Hecker görlitzi orvos a komikum lényegét így határozza meg: Olyan képzetekből, a melyek egyszerre összeegyeztethetők és össze nem egyeztethetők, az érzelmeknek gyorsított küzdelme származik, vagyis gyors ide-oda ingadozás kedv és kedvetlenség (Lust-Unlust) közt. Első sorban tehát mindig egy kellemetlen érzés hat reánk, azután következik valami kellemes. A komikum kellemetlen érzése Aristoteles elméletéből önként következik, mivel a hiba vagy rütség okvetlenül azt kelt bennünk.

A contrast-elmélet és a komikum érzelmének tárgyalása — ezt emeljük ki leginkább Hecker könyvé-

ből. Főlemlítünk azonkívül valamit a rá vonatkozó irodalomból is. Egyik az, hogy nyelvünkön ismertette *Dux Adolf*, a Kisfaludy-Társaságban tartott felolvasásban. A másik azért érdekelhet, mert egy általunk is tárgyalt francia író nevével van kapcsolatban. *Léon Dumont* róla írt bírálatában (*Revue scientifique*, 1873) sajnálatát fejezte ki, hogy szerző nem vette figyelembe a külföldi irodalmat, tanulhatott volna angol és francia tudósoktól is. Hecker azt felelte, hogy volt idő, a mikor német tudósok gyakran idézték a francziákat, de senki előtt se titok, hogy ez az idő rég elmúlt, azóta, hogy az üres phrasis uralkodik a francia tudományban. (*Magasin für die Literatur des Auslandes.*)

E tapintatlan támadásra, mely kellő ok nélkül megsért egy egész nemzetet, Léon Dumont igen higadtan felelt, de nem minden gúny nélkül: Azt most már tudjuk, mért nem idézett francia író, azt azonban nem mondta meg, mit tart az angol irodalomról.

A komikum kérdésével nemcsak az aesthetikák, hanem a költészettanok is foglalkoznak a német irodalomban. Ezek közül is ismertünk néhányat. A legnagyobb, *Beyer* háromkötetes munkáját már említettük azok közt, a melyeket abstract tárgyalásuk miatt mellőzünk. A többiekben is kevés figyelemre méltót találunk. *Wackernagel* egyetemi előadásából keletkezett munkájáról elég annyit tudni, hogy a komikumot esztelenség gyanánt tárgyalja, talán Jean Paul hatása alatt. *Baumgart* terjedelmes munkája egyike az élvezhetlen, szinte olvashatlan német könyveknek, tárgyunkra nézve is mellőzhető. Mások Aristotelest variálják nagyobb eredetiség nélkül (*Goerth*, *Bruckmann*). Egyet azonban érdemesnek tartunk arra, hogy kivonatossan ismertessünk:

Poetik von Wilhelm Scherer. Berlin, 1888.

Scherer (1841—1886), a korán elhunyt érdemes tudós posthumus munkájában, mely a berlini egyetemen 1875—1885 közt tartott előadásaiból készült, tárgyunkra nézve is figyelemre méltó fejtegetést találunk. Íme: kétes, hogy van-e a komikumnak általános érvényű ismertető jegye, minthogy különböző okok keltenek nevetést. Sok esetre áll a következő meghatározás: Nevetséges minden feltűnő hiba, a mely nem kelt részvétet, gyűlöletet, undort, bosszúságot, utálatot. Kegyetlenek nevezhetnek azon, a min normalis emberek részvétet éreznek. Változik a komikum idővel is; régente jelentékeny része volt a meztelenség vagy más illetlenség, a mi ma csak undort keltene. Az ütlegelés se komikus többé, a hiba ebben kétségtől megvan, sőt ma még nagyobb, túlságos, úgy hogy bosszankodást kelt. A vicces megjegyzések komikai ereje gyakran abban áll, hogy a hallgatóban várakozást keltenek, a mely hirtelen feltűnőleg semmivé lesz. Itt a hibát saját várakozásunk okozza, e felett nevetünk, ha nem bosszankodunk; de még ez utóbbi esetben is nevetethet az, a ki csak tanúja.

A nevetés Darwin szerint az öröm kifejezése; ez az öröm lehet káröröm, lehet oka a saját tökéletességünk érzete, de okozhatja a saját vagy más éles elméje is. Szükséges tehát az a megszorítás, a mit a definitió negatív része fejez ki, mert különben a hiba öröm helyett részvétet kelt.

Szerzőnket nem tudjuk jobban dicsérni, mint azzal, hogy minden állításával egyetértünk, némi megszorítással még azzal is, a mit az ütlegelésről mond. Czirkuszokban tapasztaljuk, hogy ez ma még

gyerekeknek, műveletleneknek nagy örömet okoz, de a jövő bizonyára olyan irányban fejlődik, mint szerzőnk mondja. A maga helyén arról is helyeslőleg fogunk szólni, a mit Kant elméletéről mond.

A következő munkával nagy részletességgel foglalkozunk, külső kifejezéseül annak, hogy neki jut-tatjuk a díszhelyet munkánk történeti részében. Nem mintha az utolsó betűig egyetérténénk vele, tudományban ez nem igen szokott megtörténni, hanem mert belőle tanultunk legtöbbet.

Dr. Emil Kraepelin: Zur Psychologie des Komischen. (Wundt: Philosophische Studien, 1885. 128—160, 327—361. l.)

Ha azt mondjuk: tüzes szerelem, éles nyelv, ez még nem komikus; de ha arról szólunk, hogy annak a nyelvnek tokot kell csináltatni, hogy az a szerelem megégetheti a ruhát, akkor már nemcsak hasonlóságról van szó, hanem ezek a hasonlóságok belső kapcsolatba hozattak. A mi itt a hasonlóságot komikussá teszi, az az intellektuális contrast. Az egyszerű érzéki contrast, pl. egy nagyon tarka szövet még nem komikus, csak akkor lesz azzá, ha ruhának használtatik.

A contrast érzetét létrehozza a fogalmi összeegyeztetésnek szükségképp nem sikerülő kísérlete és az ezáltal keletkező ellenkezés az összeegyező és különböző elemek között. Egészen különbözők pl. szín és hang, egészen hasonlóak pl. rózsza és szegfű, nem hozzák létre; az előbbiben nincs megegyezés, az utóbbiban nincs különbözőség. Contrast nélkül pedig nincs komikai hatás. Élénk phantasiájú emberek gyorsan észreveszik a contrastot, ebben áll a humoristikus író és festő tehetségének nagy titka.

A komikumnak három főosztálya van; szemléleti, helyzeti és vicces komikum.

1. Az intellectuális contrast legegységesebb formái ott vannak meg, a hol egy egyszerű benyomás részben alárendeli magát előbbi tapasztalatainknak, részben velük határozottan ellenkezik. Ez a szemléleti komikum. Ez annál könnyebben beáll, minél kisebb a tapasztalataink köre és minél könnyebben észreveszszük a contrastot; gyerek nevet az apja új ruháján, egy báli toilletten, paraszt a négeren, ballerínán, papagályon, a mikhez mi régen hozzászoktunk. Felnőtteknél és művelteknél különösen az ismerősökre terjed ki, pl. komikusnak találhatjuk egy jó barátunk megváltozott frizuráját, leborotvált szakállát. Alapvontása a szemléleti komikumnak valami aránytalanság fölfedezése a szemlélt tárgy és a belsőnkben lévő kép között, a mivel összehasonlítjuk. Ha egy kis kövér ember és egy hosszú, sovány asszony véletlenül elmennek egymás mellett, ez nem komikus; de ha házastársak, akkor igen, mert ez sérti harmoniaérzékünket. Gazdag forrás itt a testi fogyatkozás, de csak szinpadon vagy egyéb játékokban tűrjük el az erősebb fogyatkozásokat.

Az eddigi esetekkel szoros viszonyban áll az utánzás. Itt a contrast eclatans: a kit külön egyéniségnek ismerünk, az a másikkal részben összeegyezik, tehát kényszerítve vagyunk őket közeli viszonyba hozni a nélkül, hogy egymást teljesen fednék. Ha az utánzás rossz, nincs megegyezés, ha nagyon kitűnő, nincs különbözés; ilyenkor csodálat lép a komikum helyére. Legjobb utánzás a caricatura.

2. A helyzetkomikum. Ezt nem egyetlen nyugvó benyomás alkotja, hanem cselekvés vagy cselekvések

sorozata. Területe óriási, a mindennapi életnek csaknem egész komikuma ide tartozik. Eddig az érzéki észrevezés volt az, a mely az általunk normálisnak tartott képzetekhez méretett és részleges incongruenz miatt vele contrastba került, itt ellenben két különböző contrast van, a melyek egymástól függetlenül a situatio szemléletéből nyeretnek és azután közös eredetük miatt egymással való egyesülés sikertelen kísérletére sietnek. E komikum ható eleme az aránytalanság az emberi czélok és megvalósításuk közt: kis lány, a ki hiába ágaskodik, hogy a levelet a levélszekrénybe bedobja; egy vak, a ki legelő lótól kérdezi az utat stb. Az élettelen természet csak szemléleti komikumot nyújthat, az állat helyzetit is, pl. ha legyek szállnak a festett gyümölcsre, ha egy kos saját képének nekirohan a tükörben. A komikum egész birodalmán végig vonul ez a különbség: szándékos és szándéktalan. Az előbbi az utánzást és komikus leleményt használja, az utóbbi véletlen találkozás. A helyzetkomikum önmagában mindig szándéktalan; de mesterségesen is előidézhető, ez esetben vicces komikum; a contrast itt szándékos kiválasztása a képzeteknek.

3. A vicces komikum. (Itt rövidség okáért kénytelenek vagyunk egyes alosztályokat mellőzni.)

A) Associatio-vicz: összekapcsolása a csak külsőleg összetartozóknak. Leglazább forma a nyelvi kapcsolat: Das römische Reich sollte jetzt heissen römisch arm. Der Rheinstrom ist geworden zu einem Peinstrom, die Bisthümer sind verwandelt in Wüstthümer. (Schiller: Wallenstein.) Ez közeledik a rímhez és ebben végre eltűnik a komikum, kivéve, ha a rím olyan tolakodó, több szótagra kiterjedő. Ide tartoznak

még a rejtélyes fölírat, dialektikus, orthographia és nyomdahiba, ha más értelmet hoz létre. Itt az értelmi contraston kívül még contrast van a szándék és eredmény közt. Ide tartozik még az idegen szavak hibás használata.

A szójáték a szavak különböző értelmén alapszik: Hiszen mi a ti javatokat akarjuk. — Igen, de mi nem adjuk oda. Ez a satirának is eleme. — Ide tartozik az obscoenitás, de ebben olyan kevés mellegszünk, hogy a legtöbb nem is viccz.

A kétértelmű szerkezet: egy tanuló csak néhány évszámot tudott, azt is hibásan. Hegelt csak egy tanítványa értette meg, az is félreértette. Itt először valódi értelmében vesszük a szót (tudott — megértette), aztán kiszűrjük, hogy tágabb értelemben veendő. Az oxymoron: Talleyrand híres mondása (a nyelv arra való, hogy gondolatainkat elrejtjük). Itt először általános hallgatást értünk, azután csak a titok elhallgatását. Az ú. n. classicus fordítások, az ironia, a mely komoly fegyver, mint a satira, csak a formája komikus.

B) Az apperceptió-viccz vicczes ítélet és vicczes következtetés. Az előbbi példája: A disznó joggal viseli a nevét, mert egyike a legpiszkosabb állatoknak, az utóbbi: Egy utazó olyan borzasztó éjszakát töltött egy tengeri viharban, hogy reggelre a parókája megöszült. (Magyarázat: A haj fogalmában benne van a paróka is, mint szintén haj; minthogy pedig a haj hirtelen megöszülhet, tehát a paróka is. Csak hogy a paróka nem egyezik meg mindenben a hajjal és éppen a szóban levő tulajdonságra nézve se.) A vicczes ítélethez tartozik az anachronismus, a vicczes következtetéshez a hyperbole.

Az értekezés második része a komikum érzelmével foglalkozik. Ez az érzelem nem vegyületlen. A szép, jó és igaz tetszése abból származik, hogy megegyezés van a szemlélt tárgy és a fogalom közt. A komikumban ez nincs így, tehát kell benne valami kellemetlen érzésnek is lenni. Helyes tehát Aristoteles definitiója, bár egyoldalú. A viccznél azonban gyakran csak kellemes érzés van. Ha jó barátunk jut komikus helyzetbe, sajnáljuk is; a bohóc arczjátéka komikus, ha mint caricaturát fogjuk fel, ha azonban nem keletkezik belőle kellemes érzet, akkor csak rút és nem komikus.

A komikumnak egy faja a humor is, a mely temperamentum dolga és alapja kisebb érzékenység az emberi bajok iránt, míg a viccz a combináló képesség kifejlődése. A humor nem mindig komikus.

Az utolsó rész a nevetésről szól. Sokan a nevetésgest és a komikumot egynek veszik, azonban nem minden komikum hozza létre egyenlő mértékben a nevetést; a Gaudeamus humora, Heine finom vicczes komikuma egyszerűen csak eltöltenek bennünket a komikum kellemes meglepésével. (Ezt a felfogást már Snell is hirdeti.) Azt azonban el kell ismerni, hogy a komikum rendes kísérője a nevetés, de ez nem jellemző a komikumra, annál kevésbé, mert egyszerű indulatok is okoznak legalább mosolygást.

A komikum neveltető hatását drastikusnak nevezzük. Ez nincs a komikum bizonyos fajához kötve, nem a contrast módjától, hanem intenzitásától függ. A nevetés a contrast nagyságával nő, ez pedig a képzetek eltéréseivel növekszik egészen addig, a hol ezek összefoglalása egy magasabb egység alá nehéz

vagy lehetetlen, hogy onnan hirtelen a minimumra süllyedjen. Tehát ott legnagyobb, a hol további fokozásnál hirtelen eltűnik. Ha azt olvassuk: Eladó egy egérfogó a hozzátartozó egerekkel (Lichtenberg), ez komikus; ha így hangzanék: Egérfogó és benne egerek — vagy hozzátartozó szalonnával — ez nem lenne komikus, mert hiányzanék a contrast. Viszont így: Egérfogó hozzátartozó reggeli szürkülettel, azért nem lenne komikus, mert a két fogalom közt nincs kapcsolat; ez egyszerű esztelenség. (Unsinn.)

A contrast fokozásával együtt növekszik a kellemes és kellemetlen érzés is; mihelyt egyensúlyba jutnak, a határ el van érve. Eddig fokozódik a drasztikus hatás is, mely nem a kellemes, hanem a kellemetlen érzésnek köszöni keletkezését. Ez megegyezik azzal a tapasztalattal, hogy a csiklandozással is erős kellemetlen érzés jár.

Ennek fokozása elérhető a) a képzetek kiválasztása által, b) azáltal, hogy ezek a legnagyobb erővel hatnak a szemléletre. A reprodukálásban minden komikum gyengébben hat, mint a közvetlen érzéki felfogásban. A vicczre ez még legkevésbé áll, mert ez elvontabb eszközökkel dolgozik. Azonban az elbeszélt viccz nagyobb hatású, mint a gondolt, azért nehéz egy jó vicczet elmondatlan hagyni, még ha az elmondással kellemetlenséget szerzünk is magunknak. Legnehezebb reprodukálni a szemléleti komikumot, ezért folyamodnak segédeszközökhöz, a milyen a mimika és az illustratio. Humoristikus lap nem lehet meg illustratio nélkül. A helyzetkomikumban ez már nem annyira fontos, ha csak nem vegyül ebbe is szemlélet. Egy bohóc pofozkodó, verekedő jelenete elbeszélve nem nevetet, míg a vígjáték helyzet-

komikuma olvasásban alig veszít valamit. Ezt azáltal lehet fokozni, hogy megtörtént eseménynek tüntetjük fel; különösen fokozza pedig az, ha az elbeszélő önmagát vagy ismert személyt tesz hőségé és helyi színezetet ad neki. Ez az oka részben annak, hogy híres emberekre annyi adomát ráfognak.

A felfogó subjectum érzékenységét azáltal fokozzuk, hogy a képzetek közül először csak az egyiket mutatjuk meg és lehető élenkséggel előtérbe állítjuk, hogy hirtelen és váratlanul a contrasttal megoldjuk. Parturiunt montes, nascetur ridiculus mus. Valami óriásit várunk és kicsiny lép a helyébe. E csalódott várakozás inkább a helyzetben és vicczben van meg, de a szemléleti komikum sincs tőle megfosztva, pl. a világosság hirtelen kialvása. A csalódott várakozásnak ez a momentuma minden komikumnak alkatrészét képezi: a contrastban álló képzetek társítása után következik az össze nem egyezés felfedezése. Ennyiben igaz van Kantnak, de az ő definitiója a komikumnak csak egyetlen oldalát érinti.

A várakozás fokozása által elért élességét a contrastnak pointenek nevezzük; főképp ettől függ a nevetés, ennek ügyetlen elhelyezése elronthatja a jó komikumot is.

Mindezek alapján tehát kimondhatjuk: Nem minden intellectuális contrast, nem minden érzelmi contrast, nem minden csalódott várakozás komikus, hanem csak az a váratlan intellectuális contrast, a mely bennünk aesthetikai, ethikai vagy logikai érzelmek összeütközését hozza létre, a kedvérzet túlsúlyával.

Ez Kraepelin orvostani egyet. tanár munkájának bő kivonata. Elődei közül talán leginkább Hecker hatását lehet itt-ott kimutatni. Elméletének legelső

követője az, a ki értekezését folyóiratában közzétette: *Wundt*, a nagynevű bölcse, a ki önmaga hivatkozik is *Kraepelinre*. Rövid fejtegetését elég egyszerűen felemlíteni. Ennél többet nem érdemel *Kirstein* aesthetikája sem, tárgyunkra nézve teljesen *Jungmann* követője, a kinél azonban szintén nem találtunk semmi figyelemreméltót s azért mellőztük. Ismét *Kraepelin* hatását érezteti:

Eine Philosophie des Schönen in Natur und Kunst, von Dr. phil. Josef Müller. Mainz, 1897.

E ma már szokatlan, elavult czímmel szerzőnk teljes aesthetikát ad, a melynek komikumelmélete a jobbak közé tartozik. Azt vallja, hogy általános érvényű tárgyalása a komikum problémájának még ma sincs. Ő maga a következő definitiót adja: A nevetséges mindig egy contrast két képzet között, a melyek látszólag helyesen vannak egymással összekötve, de azért köztük kiáltó ellenmondás van. Például: *James Groves* kifogástalan jellem és száraz tekepálya birtokosa (*Dickens*). Magyarázat: Különbözik a kifogástalan jellem és száraz tekepálya, de egy korcsmárosra mind a kettő előnyös.

Főfajok a helyzetkomikum és a viccz; abba belejut az ember, ezt csinálja. Amaz lehet nyugvó is: két nagy ház közt egy kicsiny, nagy asztal mellett egy kis szék, óriási asszony mellett egy kis férfi, különös alakú szikla, árnyékunk stb. A viccz rendszeren szóban van, néha cselekedetben is. Pl. a tanár feladja ezt a themát: a lustaság következményei — s egy tanuló benyújt egy üres lapot. A viccz az általánosan elfogadott definitió szerint hasonlóság a különbözők közt; ez ugyan nem kifogástalan, de mégis ez a helyes definitió.

Ebben csak ingadozást mutat szerzőnk, de már a hogy a *Kant* elméletét támadja, az határozottan hibás. (A csalódott várakozás kinos stb.) Fölveti azt a kérdést is, kik a vicczesek s azt feleli reá, hogy a kedélytelenek, az értelem emberei: berliniek, francziák, zsidók. Szól aztán a tragikomikusról is, ilyennek találja *Shylock* és *Harpagon* jellemét, holott szerintünk ez utóbbi a legjobb komikus alakok közé tartozik. Befejezésül ad egy csomó jó vicczet, a mint maga mondja és mi is valljuk.

Szerzőnk definitiója, a példák magyarázata, sőt részben maguk a példák is mutatják *Kraepelin* hatását, a mit nyugodtan be is vallhatott volna.

Theodor Lipps: Komik und Humor. Eine psychologische Untersuchung. 1898. 264 l.

Ez a monographia nagy igényekkel lép fel. Először folyóiratban jelent meg s előszavában azt olvasuk, hogy a szerző többek felszólításának felel meg, a mikor könyvalakban közzéteszi; egyik bírálója a problema végleges megoldásának hirdeti, maga a szerző pedig olyan önérzettel polemizál mindenkivel, hogy már csak ezért is valami nagyon jelentőset kell tőle várnunk. Jellemzésül lássunk néhány példát a polemiájából.

A komikum psychológiájával eddig legbehatóbban, e sorokon kívül *Hecker* és *Kraepelin* foglalkoztak. A *Hecker* teoriájának alapja hibás, mert az érzelmek küzdelme psychologiai képtelenség. A *Kraepelin* szemléletmódja egyoldalú, azért a végeredmény teljesen hibás. Az első, a ki a komikum érzelmét meg akarja határozni, *Hobbes*. Azonban a felsőbbség érzete halálos ellensége a komikumnak stb. Így megy ez tovább. *Hecker*, *Kraepelin*, *Hobbes*, *Aristoteles*, *Wundt*,

Schopenhauer, Mélinand, Herckenrath stb., mind megkapja a magáét, mert a mit írtak, mind rossz. Mi tehát a helyes? Lipps szerint komikum akkor keletkezik, ha a kicsiny hozzáméri magát a másikhöz, a melylyel viszonyba hozatik és ezáltal kicsinysége kitűnik. Van azonban másik definitiója is: A komikum akkor származik, ha a várt nagyjelentőségű és benyomású dolog helyére, föltételezve a képzetbeli összefüggést, a mely a várakozás okozója, valami olyan lép, a mi reánk, érzelmünkre, felfogásunkra, jelen értelmünkre kisebb benyomást gyakorol.

Példák. A néger a műveletlen emberek előtt azért komikus, mert a fekete szín nem bír azzal a méltósággal, a mit a bőr színétől megvárunk, ennyiben tehát relative semmi. A gyermekekre nézve az új dolog azért komikus, mert jelentéktelen. A vadember azért nevet legyőzött ellensége teste felett, mert a legyőzetés folytán megszűnik ennek igénye erőre, ügyességre, sőt talán bátorságra is, pedig mindezeket várta tőle az ellenfele. A komikumot tehát itt is a várakozás semmibe oszlása okozza.

Alig tudunk képzelni bárgyúbb magyarázatot, mint ez. A mi új, szokatlan, az nem bír a kellő méltósággal és ennél fogva relative semmi. Tehát ha valaki farsangi menetben egy arasznyi orral és rőfnyi czilinderrel, egy asszony óriási krinolinban jelenik meg, ez nem bír a kellő méltósággal, tehát relative semmi, még pedig az egyrőfös cilinder semmibb, mint a félrőfös, mert szokatlanabb és komikusabb. Ha egy kecskeméti embert, a ki sohase látott hegyet, elviszünk egyszerre a lomniczi csúcshoz, ez reá nézve nem bír az anyaföld méltóságával, a mit az Alföldön megszokott, tehát relative semmi. És így folytathatnánk

tovább, mert mindez szépen következik a Lipps elméletéből.

Hát még a vademerről szóló példa! Ha csak valami fogalmunk van a nevetésről, rögtön látjuk, hogy ehhez a komikumnak semmi köze, mert ez az öröm, a boldogság nevetése. Szerzőnk azonban a nevetés fajairól mit se tud, már előbb kijelentette a maga kategorikus módján, hogy a komikum megértésére a nevetés teljesen jelentőség nélküli. Minthogy pedig Heymansnál azt olvasta, hogy a vadember nevet ellensége teste fölött, ezt is komikusnak vette, ha pedig komikus, hát ezt ő megtudja magyarázni.

Íme, ilyen elmélet és ilyen magyarázat következik az önérzetes polemiák után. És még csak következetesnek se mondhatjuk. Egyik példáját ugyanis így magyarázza: Eljárása egyrészről egészen okos volt, másrészről esztelen, — vagyis itt teljesen a contrast elmélet alapján áll. Ilyen a czáfolásmódja is. Pl. Heckerrel szemben tagadja a Lust-Unlust theoriát, de a végén odajut, hogy sem tiszta Lust, sem tiszta Unlust nincs a komikumban, szóval ugyanazt állítja, a mit Hecker.

Ha az elmélet írókat lenézi, a komikai irodalmat viszont ignorálja, az reá nézve egyszerűen nem létezik. Könyvének 88. lapján találjuk az első példát, a melyet nem elmélet-írótól vett, mert rendesen azoktól vesz át példát, a kikkel polemizál. És milyen példák! Legtöbbször ezt a kettőt nyúzza: a néger fekete bőre, kis házikó nagy paloták között. Neki ez is példa: valaki szerény fellépésű s aztán többet produkál, mint a mennyit ígért. Különben kár megütközni a példáin, hiszen leggyakrabban nem találunk nála se jó, se rossz példát, hanem száraz, abstract,

olvashatlan fejtegetést. És ez az író teszi Heckerre nézve ezt a megjegyzést: A psychologia nem vak speculációk mezeje, hanem tapasztalati tények megállapítására való.

A Meyer-féle Conversationslexicon 1893-iki kiadása *Komisch* szó alatt a Lipps elméletét hirdeti, vagy ő írta, vagy ő tőle vette át az írója. A hollandi Heymans Lipps munkáját dicsérettel halmozza el, a problema végleges megoldásának hirdeti. Sully szerint Lipps kiváló helyet foglal el a jelenkori psychologusok közt. Jahn a legtekintélyesebbnek nevezi napjainkban a komikumelmélet írói közt. Mennyi elismerés! Nézzük meg azonban közelebbről e dicséreteket. Heymans addig fejtegeti mestere definitióját, hogy az ő kezei közt más formát nyer, az olvasó azt kérdezi: Ki oldotta hát meg végleg a problémát? Lipps vagy Heymans? Sully éppenséggel nem ért egyet Lipps elméletével, sőt azzal a nagyon súlyos váddal illeti, hogy nem teoriáját vonja le a concret tényekből, hanem a tényeket erőlteti hozzá az elmélethez. Jahn minden állításán talál kifogásolni valót, egyet se fogad el Lipps fogalmazásában; különben pedig azt is kérdezhetjük, hogy mennyit ér a Jahn elismerése, a ki a valóság mellőzésével abstracte akarja kiokoskodni, mi a komikum.

Felhozhatnék különben olyan bírálatokat is, a melyek még látszat szerint se kedvezők. Ueberhorst innsbrucki egyetemi tanár szerint Lippsnek a legcsekélyebb fogalma sincs a komikum igazi lényegéről; hogy éppen oly kevésbé sikerül neki az aesthetikában, mint a psychologiában a dolog lényegébe behatolni, hogy egyike azon szellemeknek, a kik a dolgokban semmit se látnak stb. De erre a bírálatra nem sokat adok;

egyrészt, mert nem tekinthető elfogulatlannak, mivel feleletül szolgál arra a kemény bírálatra, a melyben Lipps és szerkesztőtársa, Werner leMBERGI egyetemi tanár részesítették Ueberhorst I. kötetét, másrészt, mert Ueberhorst szava amúgy se sokat nyom előttem. Ez utóbbi okból a Johannes Ziegler hasonló bírálatát nem is idézem. A többieket is csak azért említem, mert meg akartam mutatni, hogy a Lipps könyvének sikere sokkal inkább látszat, mint valóság.

Szerzőnk egy újabb munkájában is foglalkozik tárgyunkkal, erről is emlékezzünk meg:

Grundlegung der Ästhetik von Theodor Lipps. 1903.

Itt feladata főképp a problema érzelmi része; definitiója olyanforma, mint másik munkájában: Komikus a kicsiny, mely egy relative nagy helyébe lép. A kicsiny, mely úgy viselkedik, mintha nagy volna, de azután ismét mint kicsiny, relative semmi jelenik meg, vagy ilyenbe feloszlik. Lényeges, hogy ez a feloszlás hirtelen legyen.

Áttérve a komikum érzelmére, ezt így magyarázza: A komikum nem örvendeztet meg olyan módon, mint egy nemes tett, vagy nagy jellem, hanem felvidít. Ilyen vidámság (Lust) akkor keletkezik, ha a lélek természetes készsége egy tárgy felfogására nagyobb súlylyal bír annál az igénynél, a melyet a tárgy felfogóképességünkre gyakorol.

Most nem minden meglepetés nélkül vesszük észre, hogy egy példa következik; Lippsnél nem igen vagyunk ehhez hozzá szokva. Ez a példa, a vajudó hegy, következő magyarázattal: Várok valami nagyot, természeti csodát és jön egy kicsiny, jelentéktelen, t. i. egy egér. Ez a hegy szülése, tehát az, a mit vártam. Ez kellemes érzést (Lust) okoz. De másfelől

viszont nem ez az, a mit vártam, tehát csalódás, mint ilyen pedig már magában Unlust okozója. Lust és Unlust egyesülve alkotja a komikum érzelmét, de ez utóbbi lehet oly csekély is, hogy csak vigsgot érzünk.

Most már látjuk, hogy nem volt okunk meglepődni azon, hogy példa következik, mert hiszen voltaképp nem következik. Az élet ezer meg ezer példájával szolgál a komikumnak, szerzőnknek azonban csodálatos tapintattal sikerül olyat választani, a mi nem az. Látott valaha valaki hegyet vajudni és szülni? Mint a hogy Arany Vojtinája mondja:

Legjobb, ha mindig olyat válogatsz,
(Találsz is könnyen), a mi hogy nem az.

Ha szerzőnk megfigyelt volna néhány példát, akkor tudná, hogy a Lust érzését éppen a csalódás okozza (L. nálunk Kant elmélete. Csalódott várakozás). Mert az se olyan bizonyos, hogy a csalódás már magában kellemetlen. A kivel elhitették, hogy a nagybátyja kitagadta, a végén pedig nagy összeget örököl tőle, kellemesen csalódik.

Ha valaki úgy viselkedik, olvassuk tovább, hogy nagy, komoly feladatokat akar megoldani, de csak kicsinyest, vagy éppen semmit produkál, nevetséges lesz. Itt az Unlust határozottan túlnyomó.

Az olvasó persze itt azt óhajtaná, hogy ez példákön legyen igazolva, példa azonban egy sincs.

Keserű és legkeserűbb komikum a kétségbeesés nevetése, ha valakinek legfőbb törekvése hajótörést szenved, egész élete semmivé lesz.

Szerzőnknek tehát még ez a legszomorúbb dolog is komikus. A komikumnak másik fájáról, a melyben nem csalódott várakozás, hanem viccz van, a következőket olvassuk: Valaki olyan nyilatkozatot tesz,

melynek látszólag értelme van, kijelent vagy éppen bebizonyít egy igazságot. Ennek egy pillanatra logikai súlya van, de aztán mint játék jelenik meg, pl. hasonlóan hangzó szavakkal. Míg logikai súlylyal bírnak a szavak, addig a megilletőnél nagyobb mértékben igénybe veszik figyelmemet. Ez a Lust, azután jön az Unlust, mint főtebb.

Szerzőnk ezt is csak úgy elgondolta. Példákön lehet igazolni, hogy az, a mit viccznek nevez, nem olyan jelentékeny, vagy legalább nem mindig az. Hogy teljesen az ő szellemében járjak el, olyan példát hozok fel, a milyenre ő hivatkozik, hasonló hangzású szókat. Egy operette-ben halljuk ezt: Mikor elvesztettem a fiamat, akkora volt, mint az öklöm, mikor most megtaláltam, akkora, mint az ökröm.

Egyáltalán nem mondhatni, hogy ezek a szavak valami igazságot látszanak kijelenteni vagy éppen bebizonyítani, hogy logikai súlyuk van és csak később tűnik ki játékjellegük.

Lipps osztályozásából bemutatjuk a következőt: Objectiv komikum a be nem töltött várakozás, subjectiv pedig az, ha valami úgy viselkedik, mint nagy, aztán szemünkben kicsiny lesz, vagy közvetlenül egymásután mint jelentékeny és mint jelentéktelen semmi jelenik meg.

Itt azt lehetne kérdezni, hogy olyan nagy, elvlasztó különbség-e ez? Mert az ember hajlandó a két fajt egynek venni. Van azután egy harmadik faj is, a naiv. Erről ezt olvassuk: Egy gyermek nyilatkozata jogosultnak, becsületesnek, talán okosnak tűnik fel, mindenesetre pedig a gyermeki lény kifejezésének, a melyben tehát ennél fogva fenség is található. De aztán a conventio, erkölcs, felsőbbbségem és tudá-

som szempontjából tekintve, mint semmis, ügyetlenség, ostobaság jelenik meg, elvesztette méltóságát.

Általános szabálynak ez se fogadható el. Szerzőnk azt olvashatta valahol, a mi többeknél olvasható, hogy a gyermeki naivság a romlatlan, természetes erkölcsöt képviseli a társadalmi conventió, képmutatás romlottságával szemben. Ez némelykor igaz lehet, csak hogy van olyan naiv is, a melyben semmi erkölcsi, hanem csakis értelmi oldalt találunk. Ha egy kis német fiú Franciaországban kakasszót hallván, azt mondja: Mama! Ez a kakas tud németül — ez az állítás semmit se veszíthet méltóságából, mert nincs, nem is volt benne.

Találunk még szerzőnkél más osztályozást is (possenhaft, burlesk, grotesk, — jellem- és sorskomikum), de ezeket mellőzhetjük.

Lippsnek erről a munkájáról se mondhatunk mást, minthogy az ő módszerével nem lehet a komikum problémáját megközelíteni.

Említettük már a Lipps hollandiját, lássuk most röviden a munkáját:

Heymans: Aesth. Untersuchungen in Anschluss an die Lippsche Theorie des Komischen (Zeitschrift für Psychologie und Physiologie der Sinnesorgane. 1896. 11.) *U. a. Zur Psychologie der Komik.* (U. o. 1899. 20.)

Heymans két ízben foglalkozik Lipps munkájával, t. i. mikor folyóiratban és mikor könyvalakban jelent meg. Noha a problema végleges megoldásának hirdeti, egyben-másban megtoldja, változtatja és végre saját nevében a következő definitiót adja: Komikus örömrészlet akkor származik, ha a feszült várakozás tárgya hirtelen elvonatik s nem marad más tartalom, amire átvitetnék.

Ez a definitió sokkal közelebb áll Kanthoz, mint Lippshez, sőt amannak meghatározásától csak szavakban különbözik, értelemben nem. A viccek egy nagy részét (az ehhez hasonlókat: a nyelv arra való, hogy gondolatainkat elrejtse), így magyarázza Heymans: első pillanatra érthetetlennek, hamisnak látszik, aztán megértjük, a rejtély meg van fejtve, feszült figyelmünk egyszerre megszűnik s e pillanatban lép be a komikum. Ez a magyarázat csak részben egyezik meg azzal, a melyet Kant csatol egyik példájához: valami okos magyarázatot vártunk és egy semmit érő ostobaságot kaptunk. Ellenben igen közel áll hozzá, mondhatni megegyezik vele Heymans egy másik magyarázata: először igen nehéz dolgot gondoltunk, azután pedig nagyon egyszerű következett.

Mindezeknél fogva azt kell mondanunk, hogy Heymans közelebb áll Kanthoz, mint Lippshez, noha ez utóbbinak a munkáját hirdeti a problema végleges megoldásának.

Ueberhorst: Das Komische: I. k. Das Wirklich-Komische. 1897. II. k. Das Scheinbar-Komische. 1900. Leipzig. 562. és 824 = 1386 lap.

Egy kis szemelvény az előszóból. Az én munkám 1. új világnézet győzelméhez fog hozzájárulni, 2. az Idealmensch fogalmának megállapítását az egyetemen fogják hirdetni és az emberiség vezetője lesz további fejlődésében, 3. elméletem a komikumról a problema teljes megoldása lesz és első munka egy exact aesthetika megalapításában. Későbbi időben munkámat a tudomány úttörői: Galilei, Copernicus, Descartes, Harvey, Linné, Jussieu, Lavoisier, Bopp stb. munkái mellé fogják állítani.

Ezek után nem gondolhatunk egyebet, minthogy

egy beteg emberrel van dolgunk. Azonban a munka maga csalódást okoz, mert bár kétségtelen, hogy nem komoly tudományos mű, nem egyetemi tanárhoz méltó, azt nem mondhatjuk, hogy nem józan eszű ember munkája. Sőt még azt is elismerjük, hogy munkája nincs minden érdem nélkül, mert mi érdemnek számítjuk, különösen egy német bölcsésznek, hogy munkáját nem abstracte alkotta meg, hogy példáit többnyire jól magyarázza, már t. i. a saját elmélete szerint, hogy iparkodott kimerítő lenni. E mellett azonban ismételnünk kell, hogy nem komoly tudományos munkával van dolgunk. Mutatja ezt már maga a tartalom is, lévén ez az óriási munka, a legnagyobb a komikum-elmélet egész birodalmában, lényegében egy komikai olvasókönyv, anthologia, mely terjedelmes költeményeket, vicczlapi humoreszkeket, novella- és vígjátékrészleteket tartalmaz. Sőt még egyebet is: egy egész etikát. Mert szerzőnk azt tartja, hogy a komikumot csak úgy lehet felfogni, ha az ember jó és rossz tulajdonait ismerjük; részletesen kifejti tehát úgy a testi, mint a lelki tulajdonságokat (I. 13—204); ennek czélja megállapítani az *Ideal-Mensch* fogalmát. Vonjuk le aztán az olvasókönyvet és könnyű belátni, hogy a két vaskos kötetből nem éppen sok hely jut a kómiikum tárgyalására.

Az I. kötet címe: Valódi komikum, a II-é Látszólagos komikum. (Később Falschlich Komische lett a címe Scheinbar K. helyett.) A kettő közt különbség ez: az igazi komikum egyetlen ismertető jele, hogy valakin kicsinylőleg nevetünk. Lehet más nevetés is, de ez nem igazi komikum. Ennek oka pedig az, hogy az emberi viszonyok javítására semmi sem olyan fontos, mint a tökéletes emberek létezése.

Hogy mennyit ér ez a megkülönböztetés, hadd mutassuk meg egy példán. A bohóc nagy gonddal letisztít egy helyet a porond szélén — és melléje ül a legnagyobb porba. Ha a közönség ezen nevet, az Ueberhorst szerint nem a komikum nevetése, mert hiszen nyilvánvaló, hogy itt nem nevetnek kicsinylőleg a bohócra, a ki nem ostobaságból cselekedett, hanem éppen elmésségből. Szóval a megkülönböztetésnek semmi alapja sincs, egészen nyugodtan meg lehetne fordítani így: Csak az az igazi komikum, a mikor nem valakin nevetünk. A motiválás ez esetben így hangozhatnék: Az emberiségre nagyfontosságú a káröröm legyőzése.

Lássuk már most a definitióját. Ez így hangzik: komikusnak találjuk valaki rossz tulajdonságának a jelét, ha ugyanazt a rossz tulajdonságot nem érezzük magunkban és ha erősebb kellemetlen érzést nem kelt bennünk.

Ez a definitió szerzője vallomása szerint nem más, mint Aristoteles elméletének keresztültöltése a hozzá nem tartozó tökéletlenségek elhagyásával. Helyesebb lett volna azt mondani: Cicero alapján, — minthogy már ő olyan hibáról vagy rútságról beszél, a melyben a szónok maga nem szenved. Ha szerzőnk azt hiszi, hogy javított Aristotelesen, nagyon téved, mert csak szűkebb körre szorította: a jellemkomikumra, sőt még szűkebb körre, azon hibákra, a melyeket nem érezünk magunkban. Pedig más helyen azt is vallja, mint Cicero, hogy önmagunkon is nevetethetünk.

Az idézett definitió a valódi komikumra vonatkozik, a látszólagosra úgy lesz érvényes, ha a rossz tulajdonság csak látszólagos, egyébként pedig a definitió nem szenved változást.

Könyvének módszere még rosszabb, mint elmélete. Óriási példatára csaknem teljesen nyers anyag, kellően feldolgozva csak az elméleti rész apró példái vannak. Mert az nem feldolgozás, ha egy nagy terjedelmű vigjáték- vagy novellarészlet fölé írunk efféle: a komikum hatása főképp a határozatlanságon nyugszik. Azért is méltán támadták meg, hogy előbb osztályoz, aztán definiál, hogy a különböző elméletekről semmit se tud stb. Ez utóbbi szolt az I. kötetnek s ő erre azzal felelt, hogy ez a munka végére való s a II. kötet végén 7 osztályba sorozva foglalkozott az eddigi teoriákkal. Meglehet, hogy ez már csak a kritikának tett engedmény s eredetileg annyira el volt telve önmagával, hogynem tartotta érdemesnek másokkal foglalkozni. Mindent összevéve úgy gondoljuk, hogy nem így kell tudományos munkát írni.

Említettük már, hogy Werner, a Lipps szerkesztőtársa megbírálta Ueberhorst könyvét, még pedig nagyon szigorúan, tudományos botránynak nevezte azt, mely valószínűleg nem iratott volna meg, ha Lipps könyve néhány évvel előbb jelenik meg. A bírálat egy pontját nem hagyhatjuk megjegyzés nélkül. Werner gúnyosan említi, hogy szerzőnk a Fliegende Blätterből is vesz példákat. Mi itt a hiba? Mi hibát követ el az író, a ki komikusról írva, komikus lapból vesz példákat? Hát honnan vegye? Kövesse talán Lippset, a ki 2—3 példát vesz át az elméletiróktól s azt nyúzza örökké?

Ueberhorst munkájáról olyan rossz véleménnyel vagyunk magunk is, hogy akár a tudományos botrány kifejezést is eltűrjük; de hogy azért támadják meg, a mi jó benne, a miben sok német szerzőt felülmúl, azt szó nélkül nem hagyhatjuk.

A 19. századot egy harcziás kis füzet zárja be, a mely nagy hévvel támadja Hecker, főképp pedig Lipps munkáját. Nem vagyunk nagyon büszkék e segítségre s az értéktelen kis füzetrel csak curiosumképpen foglalkozunk. Címe: *Das Komische. Eine Studie zur Philosophie des Schönen von Dr. Johannes Ziegler. Leipzig 1900.*

Eszmemenete a következő; mindeddig nem sikerült egy egészen kielégítő, általános érvényű magyarázatot találni. Hogy a komikum alapeleme valami bántó, zavaró, váratlan, azt kezdettől fogva elismerik, azért a contrast valami formában mindig a komikum alkatrészének tekintetett. Ez a bántó, zavaró elem mindig a czállal való ellenmondásban van. A komikum tehát olyan öntudatlan, a mely a czél megfordítása által mint öntudatos jelentkezik.

A szürke elmélet világossá tételére szolgál 5~6 példa, a miknek keresésében szerzőnk nem erőltette meg magát (egy kocsi sárral befecskendez valakit; egy leány a kütnál vizet merit s egyszerre leesik az összes ruhája stb.). Ezek alapján történik az elmélet teljes bebizonyítása, a mit szeretnénk bemutatni, de oly rendkívül complicált és terjedelmes, hogy le kell róla mondani. Inkább egy másik példáját mutatom be: Egy nő kidugja fejét a vasuti kocsiból és dühösen kérdi a conducteur-tól: Szabad itt dohányozni? — Ha az uraknak nincs ellene kifogása, nyugodtan rágyújthat. Magyarázat: az öntudatlan itt a kérdés félreértése. Ebből következik a czél megfordítása a feleletben. De ez egyszersmind a czél kitűzése is, a mely azon erős ellentétnél fogva, a melyben az öntudatos czélhoz van, nevetést okoz.

Ilyen az egyszerűbb magyarázata annak az elmé-

letnek, a melyről szerzője azt hirdeti, hogy kivétel nélkül a komikum egész birodalmára, a vicezre is érvényes, semmi kiegészítő magyarázatra nincs szükség.

Még két szerzőről emlékezünk meg, a kik rokonságban vannak, azért is tesszük őket egymás mellé, noha az első időrendben egy évvel megelőzi Johannes Zieglert.

Karl Groos: Die Spiele der Menschen. Jena, 1899. A komikum örömét a káröröm okozza, de nem pusztán, hanem még valami járul hozzá. Egy tárgy közelebbi szemlélete könnyen felébreszti az utáncsászást, így vagyunk a komikus tárggyal is, már nemcsak kárörömet éreztünk, hanem egy pillanatra beleéljük magunkat abba a csekélyebb értékűbe (Minderwerthigkeit), hogy a következő pillanatban felsőbbségünk érzetével kiemelkedjünk belőle. Ekkor tehát a harczi kedv (Kampftrieb) ösztönszerű kielégítése alapján egy játék keletkezik, egymással contrastot alkotó képzetekkel és ez a kettő együtt hozza létre a komikum benyomását. A pusztán káröröm még nem aesthetikai és a pusztán képzetcontrast még nem izgat szükségképen nevetésre, hanem kettőjük összetétele hozza létre a komikum sajátos hatását. Azonban van olyan területe is a komikumnak, a hol a káröröm érzete csekély, vagy éppen semmi, a hol tehát a nevetés nem kinevetés. De ez esetben is harczi játék (Kampfspiel) és képzetcontrast (Vorstellungcontrast) áll előttünk.

Összefoglalás: A komikum örömét legtöbb esetben, ha nem mindig, harczi játék és képzetcontrast egyesülése okozza. A harczi játék természete szerint két főfaja van a komikumnak. 1. Agressiv (támadó) harczi játék, felsőbbségünk érzetével, 2. defensiv (védő)

harczi játék, itt a képzetcontrast elsősorban egy feszültség feloszlása semmibe és az ellenmondás benyomása.

A játékelmélettel nem itt találkozunk először, de itt van a megalkotója, mert Groos Dugas előtt írt róla, a mint már ennél megmondottuk. Behatódobban az elméleti részben foglalkozunk vele.

Dr. Franz Jahn: Über das Wesen des Komischen. Berlin 1904. (Wissenschaftliche Beilage zum Jahresbericht des Friedrichs-Realgymnasiums zu Berlin. Ostern, 1904.)

— *Das Problem des Komischen in seiner geschichtlichen Entwicklung.* Potsdam. 130 l. (Évszám nélkül, de szintén 1904.)

Különös irányú két munka ez. Ha szerzőnk célját már külsőleg is meg akarnánk jelölni, mind a kettőnek ezt a címet adnánk: paedagogiai — aesthetikai értekezés. Az elsőben ez a célzat abban nyilvánul, hogy behatóan fejtegeti, milyen szerepe van az iskolában, a tanításban, a humornak és komikumnak tanító és tanuló részéről, a második munkában pedig abból a szempontból vagy legalább abból is tekinti az írókat, hogy mennyire becsülik a humort és komikumot.

Az első munka egy rövid terjedelmű iskolai programtervezés, mely nem annyira a tényekből akarja levonni a komikum szabályait, mint inkább elvontan kigondolni. Négy fejezetének rövid tartalmát itt adjuk.

1. *A komikum metaphysikája.* A komikum túlnyomóan emberi. Állatok és dolgok csak annyiban lehetnek komikusak, a mennyiben az emberhez hasonlítanak, vagy valami vonatkozásban vannak vele. (Mi

példán fogjuk bebizonyítani, hogy ez nem így van.) A komikumban mindig valami csekély értékű dolog (Minderwerthigkeit) található: kicsiny, rút, aránytalan, ostoba, impraktikus, czéltalan, erkölcstelen, mulandó stb. Már a kicsinység magában gyakran nevetést kelt; eger, bolha pusztá nevükkel ilyen hatást érnek el. Aesthetikában és művészetben a komikum mint rút jelenik meg: testi fogyatkozás, torz, grimace, tüsszentés, nátha stb. Tudományban és gyakorlati életben az ostoba, impraktikus, czélszerűtlen szolgáltatja a nevetés tárgyát. Kisebb a birodalma a morálban és etikában. Itt inkább a külső forma jön tekintetbe: plejka, streberség, házasságtörés stb.

Azonban nem minden, a mi az elsorolt feltételeknek megfelel, hat komikusan, hanem kelthet utálatot, részvétet, félelmet stb. Tehát nem a kicsiny, rút, ostoba stb. önmagában nevetséges, hanem a contrast, a melyben a nagyhoz, széphez, okoshoz áll. Ebből pedig ítélet keletkezik. Itt aztán megkapjuk az első példát is. Der Maler und der Müller ma[h]len. Itt a fogalmak egy pontban (a kiejtés) érintkeznek, a többiben pedig egymástól szétválnak. A komikum váratlan és hirtelen legyen, hosszú bevezetés vagy sok ismétlés árt neki.

Osztályozása ez: öntudatlan és tudatos komikum; az első a véletlen műve, a második az embereké. Említ azután még több alfajt (tréfa, viccz, humor, irónia, satira stb.), de rendszeresen ezeket nem tárgyalja.

2. *A komikum psychológiája.* Szerzőnk itt főképp a komikum kellemes érzelmével foglalkozik, ezt iparkodik magyarázni. Ismerteti az elterjedtebb véleményeket, pl. a nevetés jótékony hatását a testre azáltal, hogy a rekeszizom és tüdő megrázkódtatása elősegíti

a vérkeringést. Platóval is találkozik, bár nem hivatkozik rá, abban a felfogásban, hogy jobban, kellemesebben nevetünk olyanokon, a kiket szeretünk, mint ellenségeinken. Elfogadja a káröröm tanát is és keresvén, hol fordul elő ártatlan káröröm, úgy találja, hogy az enyelgő, kötekedő játékokban. Ezekben a káröröm elveszti gonosz jellegét és kellemes érzéssé változik, az élet és a játszó életműködés örömévé. Így jön aztán arra a definitióra, hogy a *komikum nem más, mint játékhajlam vagy saját éniünk játéka.* Mint ilyen, szükséges functiója szervezetünknek, ezt mutatja már testi jótékony hatása is. Ellentétben a mozgó játékokkal, az összes szellemi játékok közt a legtermészetesebb és legrégibb, reálllik elsősorban az a mondás: Csak akkor vagyunk igazán emberek, a mikor játszunk.

Ebből folynak aztán egyéb magyarázatok is: a komikum ragadós, mint minden egyéb játék; társaságban szivesebben vicczelünk. A komikum felhívás egy játékra, éppen azért visszautasítása annak, hogy valamit komikusnak találjunk, sértő. A komikum, mivel csak játék és nem komoly dolog, mondhat sok olyat is, a mit különben tilos mondani. De a legjobb bizonyítékot a komikum játékvolta mellett a testmozdulatok szolgáltatják. Az arcvonások, a hangok, a test kificzamodásai (Verrenkungen des Körpers), a kezek, sőt lábak mozgatása. Sokan ezeket csak reflexmozgásoknak tekintik, mi azonban a czélnak megfelelő, habár öntudatlan mozgásokat látunk bennük. A hangok ugyanis arra szolgálnak, hogy a másikat komoly nyugalmból kicsalják és a mi jelenlétünkre figyelmessé tegyék. Az ő önérzetére apellálnak. Tréfásan mutatjuk fogainkat, hogy ingereljük;

behunyjuk szemünket annak jeléül, hogy gondtalanok vagyunk és semmitől se félünk. Karjainkkal csapkodunk és a padlóra esünk, hogy magunkat védtelennek tüntessük fel és támadásra csalogassunk. Ha önmagunk komikusan akarunk hatni, vagyis a másíknak alkalmat adni a támadásra, akkor nem szabad nevetnünk, mert ez sértően hat, azt mutatja, hogy a másikat nem játszótársnak, hanem játékszernek tekintjük.

3. *A komikum aesthetikája.* Hosszan fejtegeti szerzőnk, mi a művészet és műalkotás, aztán áttér tárgyára. A komikumnak önmagában nincs semmi aesthetikai értéke, tetszik úgy, mint az élet általában; az öröm, a mit a komikum kelt, egyszerűen az életörömmel azonos. Azonban van a komikumnak aesthetikája, mert a művészet nemcsak eszköz, hanem öncél gyanánt is felhasználhatja, ha t. i. 1. a komikum valami harmoniát fejez ki, 2. ha nem egoista természetű. Az elsőre példák: a gyógyszerész nevelése, a vendéglős kopott schlafröckja (Hermann und Dorothea) stb.; a másodikra példát nem kapunk, hanem a helyett azt a közelebbi meghatározást, hogy az erkölcsi alapon álló káröröm ki van belőle zárva. Legtisztábban mutatja pedig ezt a humor, a mely ezért öncél lehet, míg ellenben a viccz, irónia, satira inkább csak eszköz. A fejezet többi része kizárólag a humorral foglalkozik, a voltaképeni komikumról semmit se tudunk meg belőle.

4. *A komikum gyakorlati haszna.* Ez még nagyobb, mint az aesthetikai jelentősége, mert a komikum igazi hatalom az életben. Joggal akarják napjainkban mint az emberi szervezet szükséges funkcióját feltüntetni. Frissítőleg hat a testre, élesíti az elmét, felvidítja a kedélyt, érdekessé teszi a dolgokat. Megaláz-

hat, megszégyeníthet, megsérthet, de szeretetet, vonzalmat is gerjeszthet. Kiegyenlítőleg hat az osztályok közt, az alárendeltnek nevetése korlátozza az urat, a társaság nevetése akadályozza a túlzást divatban, szokásokban stb. Előmozdítja a tudomány és kultúra haladását, megtámadván az elavultat. A humor ellenben erősíti az egyéniségét annak, a ki birtokában van. A fejezet és vele az egész munka további része a humor szerepét az iskolában, a tanításban tárgyalja, Ez, mint tiszta paedagogia, mi reánk nem tartozik és ezzel végeztünk is első munkájával.

Szerzőnk szerint tehát a komikum: csekély értékű, contrast, játékhajlam. Mind ez Groos hatását mutatja, egy példáját azonban teljesen Kraepelin szellemében magyarázza. Erősen német szellemű értekezése nagy hajlamot mutat az abstract tárgyalásra, a hogy pedig a nevetés testmozdulatait játék gyanánt magyarázza, ahhoz fogható a németben se sok van, az — bocsánatot kérünk — Zeisingra emlékeztet. De talán felesleges is a bocsánatkérés, szerzőnk ebben aligha találna sértést, hiszen második munkájában letárgyalja Zeisinget a nélkül, hogy egy elítélő szava volna ellene. Behatóbban azért foglalkoztunk munkájával, mert egy új theoria, a játékelmélet itt van eddigelé legrészletesebben kifejtve.

Második munkája tárgyunk története, látszólag legalább egyetemes, mert a négy classicus író után bőségesen említettnek francia és angol írók, sőt még néhány olasz is; de ez csak látszat. Valamennyire behatóbb tárgyalásban részesül 5–6 angol (Hobbes, Shaftesbury, Beattie, Spencer, Darwin, Meredith), mindenek felett pedig a legújabb (Sully); vagy három francia (Descartes, Courdaveaux, Berg-

son), a többieknek 2—3 sorral kell megelégedni vagy éppen nevük pusztá felemlítésével. A legnagyobb rész a német irodalom tárgyalására jut. Az írók részint korszakok szerint tárgyalatnak (pl. a XVIII. század francia és angol írói), részint, főképp a németek, iskolák szerint (Wolff-Baumgarten iskola). Befejezésül meglehetősen bő bibliographiáját találjuk a komikai műfajok elméleti irodalmának (vígjátékot, eposzt, regényt, lyrát, satírást, parodiát stb. tárgyaló művek).

A komikum szerepe az iskolában — ez az a fogalom, a mely Jahn két munkáját egymással összeköti. Ezzel végződik az első és ezzel kezdődik a második. A bevezetésben panaszkodik szerzőnk, hogy mennyire lenézik a komikumot; míg a tragikumról minden primaner tud beszélni, a komikum felett legfeljebb mosolyogna, hisz ez nem tartozik az iskolába. Alig, hogy Minna von Barnhelm helyet talál a német iskola programjában és még ennek is vannak ellenzéi. (A magyar iskola e tekintetben jobban áll.)

Jahn második munkája egészen véve valamivel modernebb, mint a német aesthetika-történetek, de azért, mint ezek, leginkább csak a német irodalmat tárgyalja. Hogy ezt se kimerítően, hogy mi több német szerzőt tárgyalunk, az még hagyján; de idegen irodalmi ismeretei, ha csak magát a bibliographiát, könyvczimek tudását nem tekintjük érdemnek, már nagyon hiányosak. Tárgyalása ebben is sivár, abstract, mint első munkájában.

*

Tárgyunk német nyelvű irodalma legnagyobb mindenek közt. Benne találjuk a legrosszabbat és legjobbat egyaránt; silányságokat, a mik szinte az örült-ség határán járnak s a legalaposabb, legmélyreha-

több analysist. A problema végleges megoldását is megtaláljuk benne, legalább ötször. Ennek nevezi munkáját már a XVIII. században Keppler és ugyanezt állapítja meg önmagáról Schopenhauer. A „tudományos botrány“, a hogy Lippsék nevezték Ueberhorst könyvét, nemcsak a problema végleges megoldása, hanem még egyéb is, a miért a tudomány úttörőinek munkái mellé fogják sorozni, — mondja a szerzője. De véglegesen megoldotta a problemát Ziegler is, a kinek munkája különben csak terjedelemlre nézve kisebb botrány, mint Ueberhorsté. Lipps könyvének pedig hű hollandija, Heymans, adta meg azt a czimet, a mit a többiek önmaguknak adtak.

Azon öt elmélet szempontjából tekintve, a melyeket élőknek nevezhetünk, azt mondhatjuk, hogy *Arisztotelesnek* itt is sok követője van, a legtöbb. *Hobbes* elméletét többen hozzák szóba, czáfolva, de helyeselve is. A *contrast-elmélet*ről nem mondhatni határozottan, hogy itt született, mert angol földön is abban az időben kezdett formálódni, bizonyos azonban, hogy itt találjuk legjobb kifejtését Kraepelintől. Egészen a német irodalom alkotása *Kant elmélete* és a *játékelmélet*.

Stendhal (Henri Beyle) francia író szerint egy német fejedelem pályadijat tűzött ki a nevetésről szóló legjobb philosophiai értekezésre, 1823 körül. A német irodalomban ennek semmi nyomát se találtuk.

Angol irodalom.

Az angolok a francziáknál később, a németeknél előbb kezdenek foglalkozni a nevetés problémájával. Az első fejtegetés, a melyről tudomásunk van, egy philosophiai munkában jelenik meg, még pedig egyszerre egy új elmélet alakjában:

Hobbes: An human nature. London, 1650.

Hobbes (1588—1679) kiinduló pontja az, hogy a nevetés mindig örömet fejez ki, azonban még eddig senki se tudta megmondani, miben áll ez az öröm és diadal. Hogy nem a szellemesség hozza létre, bizonyítja az, hogy megneveltet baleset, ostobaság, illetlenség, a miben semmi szellemesség nincs. Leginkább nevetünk mások gyengéin, mert azt hisszük, hogy ezek jobban feltüntetik saját előnyeinket, noha gyalogság jele a más hibáját úgy tekinteni, mint saját diadalunkat. Ha olyan tréfákon nevetünk, a melyek felfedeznek bizonyos absurdumot, akkor is ellentétképen saját kiválóságunkra gondolunk. Éppen ezért nem tudunk nevetni, ha mi magunk vagyunk a tréfa tárgya vagy egy jó barátunk, a kinek sérelme nekünk is fáj. Azt lehet tehát következtetni, hogy a nevetés oka hirtelen büszkeség, a mely abból keletkezik, hogy hirtelen észreveszünk magunkban valami kiválóságot, a mint összehasonlítjuk magunkat mások gyengeségével vagy saját előbbi gyengeségünkkel. Mert ezen is tudunk nevetni, ha csak nem olyan természetű, hogy még a jelenben is szégyenünkre válik. Nem meglepő, hogy az emberek megsértődnek, ha nevetségessé teszik őket, mert ez annyit jelent, hogy diadalmaskodnak rajtuk. Ezért, ha sértés nélkül akarunk tréfálni, a személyektől eltekintve kell hibákon és absurdumokon gúnyolódni; kell azonban még az is, hogy a nevetség tárgya új és váratlan legyen, mert ha már meguntuk, nem nevetünk rajta.

Ez Hobbes elmélete, a melyről *Beattie* azt állítja, hogy nem keltett volna olyan nagy figyelmet, ha *Addison* nem foglalkozott volna vele dicsérőleg a *Spectator*-ban. Részünkről azt is hozzátehetjük, hogy

körülbelül az volt a sorsa, a mi Kant elméletének: sokan felemlítették a nélkül, hogy behatóan foglalkoztak volna vele. Mi ezt meg tesszük a maga helyén.

Shaftesbury: Characteristics of Men, Manners, Opinions, Times. London, 1709.

Shaftesbury (1671—1713), a kit *James Sully* időre nézve az első angol aesthetikusnak nevez, tárgyunkkal csak igen röviden foglalkozik. Szerinte csak az nevetséges, a mi rút. Az olasz bohócoknak semmi sem sikerül annyira, mint a gyávaság és fősვნყség nevetségessé tétele, ellenben az igazi érdemet nem lehet nevetségessé tenni s a ki arra vállalkoznék, hogy a bölcsességet, becsületet, udvariasságot nevetségessé tegye, önmagát tenné azzá.

Szerzőnk tehát definitióját *Aristoteles*ből veszi, de annyira megrövidíti, hogy meg is rontja. Hogy az igazi érdemet nem lehet nevetségessé tenni, ez az a tétel, a mely az ő nevéhez fűződik és főként a német irodalomban sok vita tárgya volt. A maga helyén mi is hozzászólunk.

Akenside (1721—1770): *The pleasures of the imagination.* 1744.

E költemény harmadik éneke szól a nevetségesről, a következő definitiót adván: A mi a tárgyakat nevetségessé teszi, az a csodálat és nagybecsülés bizonyos mértéke olyan körülményekkel és tulajdonságokkal, a melyek valamennyire méltatlanok és alacsonyak; vagy pedig valami rút vagy szégyenletes valami széppel vagy kitünővel van összekapcsolva. Az egymáshoz nem illő tulajdonságok vagy a tárgyakban vannak vagy a szemlélő képzeletében és nem ébresztenek bennünk erősebb érzelmet. A nevetséges valami össze nem illő, valami disharmónia a dolgokban, a melyek egymással összekapcsolatnak.

Hogarth: Analysis of Beauty. 1755. (Hogarth 1697—1764.)

A kiváló caricatura-rajzoló és festő elméletileg is iparkodott magyarázni művészetét. Szerinte nevetséges a túlzás; pl. egy nagy paróka bizonyos tekintélyt ad, de egy óriási paróka nevetséges. Szintúgy egy nagyon kövér ember kis gyerek fejkötőjével; ez rendkívül neveltető hatású, a mint szerzőnk egy vásáron tapasztalta. Ezzel ellenkező egy kis gyerek óriási parókával és egy harczos sisakjával. Ezekben tehát a különböző életkorok vannak összezavarva. Összezavarás az is, ha egy római harczos részben modern ruhába van öltöztetve, így ábrázolják a tánczmesterek is az ókori isteneket. Mindezt azonban annyira meg lehet szokni, hogy utoljára nem találjuk nevetségesnek.

Mindez kifogástalanul igaz, csak persze nem teljes komikum-elmélet, a mi talán nem is volt célja a nagynevű művésznek. Szól az állatokról is néhány szót. A szamár és bagoly azért nevetséges, mert furcsa formában olyan méltóságot mutat, a mi csak az emberhez illik. A majom, a mely annyira hasonlít az emberhez, már magában is nevetséges, még inkább pedig, ha felöltöztetik.

Olyan bizonyos-e, hogy maga a szamár is nevetséges és nemcsak a neve?

Hogarth fejtegetése képekkel is van illusztrálva, saját műveivel.

Gerard (1728—1795) skót theologiai tanár 1756-ban pályadijat nyert az ízlésről szóló munkájával, melynek címe: *An essay on taste.* London, 1756.

Egyik fejezete a nevetségest tárgyalja. Lényege a következő: A nevetséges tárgya általában valami össze nem illő, a megegyezés és különbözőség rend-

kivüli vegyülete ugyanazon dologban, vagy a hasonlóság és megegyezés teljesen különböző és ellentétes dolgok közt, a melyet akkor találunk, a mikor legkevésbé vártuk. Szintúgy a feltűnő aránytalanság az eszközök és cél között, pl. erős szenvedély csekély okból. Mindez olyan abszurdumot alkot, a mely alkalmas bennünket mulattatni. Ilyenkor ugyanis hajlandók vagyunk a dolgok részeit egyesíteni, hogy belőlük egy egészet formáljunk; úgy ítéljük, hogy kell köztük viszonynak lenni s az ellenkezőt találjuk. Ha össze nem egyezést vesszünk észre, a tárgy mindig nevetséges; ha azonban erős érzelmet kelt bennünk, akkor az össze nem illés érzete kialszik. Egy nagy bűn, bármennyire ellenkezik a törvényekkel, nem nevetséges, szintúgy nem az a fájdalom vagy nyomor.

Példái közül is bemutatunk néhányat. Harisnya, mely erszény gyanánt szolgál; hosszú tör, a melyet csizmatisztítónak használnak. A nap felkelte fött tengeri rákhoz, a lyukas nadrág léket kapott hajóhoz oly kevéssé hasonlítanak, hogy midőn őket hasonlat, metaphora, vagy célzás útján egymás mellé állítják, nem tudjuk visszatartani a nevetést a váratlan hasonlóság miatt.

Úgy hisszük, hogy itt található először a contrast-elmélet. Mert habár itt nincs is még egészen úgy kifejezve, mint jóval későbbi szerzőknél, maga az elmélet már itt is felismerhető, sőt egyes kifejezései Kraepelinre emlékeztetnek.

Home (Lord Kaimes 1696—1782): *The elements of criticism.* 1762—65. Edinburgh.

Az első kötetben: A nevetséges tárgyakról. Nehéz, ha nem lehetetlen, a nevetséges általános jellemét meghatározni. Semmi se nevetséges, a mi nem jelen-

téktelen vagy kicsiny. Könnyű vagy képzelt baj nevetést kelt, az igazi baleset részvétet. Nagyon hosszú vagy rövid orr nevetséges, az orr teljes hiánya borzalmat kelt. Másodszor az a nevetséges, a mi a rendes fajtól vagy szabálytól eltér, pl. nagyon hosszú orr. A nevetéssel egy időben nem lehet a lélekben más szenvedély vagy indulat; egyetlen kivétel a megvetés, a mit némely illetlenség előidéz. Ez gúnyos nevetéssel jár együtt. Ezért a nevetést keltő tárgyakat két osztályba oszthatjuk: a nevetséges, a mi egyszerűen vidám, a nevetésre méltó ellenben vidám és megvetésre méltó.

Beattie: Neue philosophische Versuche. Aus dem Englischen übersetzt. Leipzig, 1760. (Majdnem az egész második kötetet a nevetés és komikai irodalom tárgyalása tölti meg. 1—244. l.)

A szabálytalanság és helytelenség a visszásság bizonyos fajai, azt a kellemes érzetet keltik bennünk, a minnek külső jele a nevetés. A nevetséges vagy komikus egyszerűen megnevettet, a nevetésre méltó a mellett még megvetést kelt. (Ez egészen így van Home-nál is). Kétféle nevetés van: a csiklandozás, vagy vígság nevetése állatinak, a komikus, olvasmányokból keletkező szelleminek nevezhető.

Mikor munkáját írta, olvasta Campbell tárgyalását a vicczről s e miatt lemondott ennek tárgyalásáról. Örül, hogy gondolatait a nevetés okáról és tárgyáról barátja felfogása megerősíti. Hosszasan polemizál Hobbes elméletével, a melyet nem fogad el.

Gyakran nevetést okoz a méltóság és kicsinység ugyanazon tárgyban, önmaga megkicsinyítésének látzata, apró fogatkozások és keveset jelentő gyöngeségek és néha talán, de csak nagyon ritkán a Hob-

bes-féle büszkeség. Aristoteles nem akarta definitiójában mindazt megjelölni, a mi nevetést okoz, hanem csak a vigjátéki nevetést.

Első tekintetre a hajnali pír és a főtt rák éppen nem illenek össze, de ha figyelmeztetnek bennünket a fekete szín vörösre változására, akkor fölfedezzük a hasonlóságot és evvel az összehasonlítás alapját. Ez valósággal a contrast-elmélet, melynek teljesen megfelelő egy későbbi magyarázata is. A nevetséges dolgokban mindig van valami váratlan és meglepő. A paródiát csak úgy tudjuk élvezni, ha az eredetit is ismerjük, ezért csinálnak legtöbb paródiát éppen a legkiválóbb írókra, mert ezeket legtöbben ismerik.

Az össze nem illő (incongruity) csak akkor kelt nevetést, ha szokatlan. Egy görög vagy római nevetne a mai hajviseleten, a mihez mi hozzászoktunk; viszont mi nevetünk a régi divaton, a mi pedig szép és tiszteletre méltó volt. Cervantes és Fielding se nevettek mindig annyira, mint első olvasáskor. Nem okoz nevetést akkor se, ha más erősebb érzést kelt bennünk, a milyen az erkölcsi visszatetszés, bosszúság, részvét-félelem.

1. Erkölcsileg csúf dolgok is előadhatók úgy elrejtve, elváltoztatva, hogy mosolyt okoznak, de ha a bűnt egész rútságában előadjuk, azon nevetni nem természetes.

2. Ha szent dolgokat alacsony nyelv, vagy hasonlatok által meggyaláznak, ezen boszankodunk és nem nevetünk.

3. Természetes dolog, hogy a szájalom legyőzze a nevetést, mert különben nevetnénk valakinek a falában az erős contrast miatt.

4. Lehet, hogy valaki mosolygással akarja elpalás-

tolni félelmét, de igazán szívből senki se nevet azon, a mitől fél.

Most a nevetés védelme. Nagytekinélyű férfiak megtámadták a nevetést (Lord Chesterfield.). Pedig ez nem színlelt és természetes kifejezése bizonyos érzésnek, indulatnak. Végre annak hosszas fejtegetése, hogy a nevetséges nemből miért mulják felül az újak a régieket.

The Philosophy of Rhetoric by George Campbell. 1776. Campbell 1719—1796.

Már Beattie tárgyalásában láttuk, hogy e két szerző egy időben dolgozott munkáján, és hogy Beattie lemondott a viccz tárgyalásáról, minthogy Campbell azt már elvégezte. Valóban szerzőnk egy fejezete (of Wit, Humour and Ridicule) részletesen tárgyalja a viccz fogalmát és fajait, a minek rövid kivonatát itt adjuk.

A viccz a lélekben kellemes meglepetést okoz. Ezt háromféle módon éri el: 1. Azáltal, hogy leszál-
litja, megkisebbiti a fényes vagy látszólag fontos dolgot. A valóban fontos dolgok lealacsonyítása kellemetlen hatást idéz elő, a mi rendesen a viccz célja ellen működik. 2. Kicsinyes, közönséges dolgokat megnagyítva. 3. Azáltal, hogy megszokott dolgokat nemcsak idegen, hanem látszólag ellentétes módon különös és szokatlan szempontból állít egymás mellé.

Mindezek érthetőbbé tételére néhány példa szolgál (mind vers), íme egy az 1. ponthoz: A nap már kialudta magát Thetis ölében és a reggel kezdett főtt rákhoz hasonlóan feketéből vörösbe átmenni. (Butler: Hudibras.) A 2. ponthoz efféle viccz: ég és Gubstreet, isten és tőkfejű szembeállítás. A 3. ponthoz: szegénység a bőség közepette, szomjúság a vízbe

merülőnél. E ponthoz tartozik a valódi és átvitt értelmű kifejezések összezavarása is stb.

A viccz tárgyalása után a nevetséges, komikus tárgyalását is bemutatjuk kivonatosan. A nevetséges célja megegyezik a tévedést és támogatni az igazságot, korlátozni a helytelen cselekvést és buzdítani a helyesnek gyakorlására. Nem a hamisat támadja, hanem az ostobát, tárgya nem a bűn, hanem az esztelen, a nyilvánvaló tévedés és visszásság ellen van intézve. Azok a dogmák, a melyek a józan gondolkozás határán kívül esnek, a nevetséges birodalmába tartoznak. A komédiában igen nagyhatású, a tragédiában nincs törvényesen helye. Ügyetlenség, nyersség, tudatlanság, gyávaság, könnyelműség, bolondság, pedanteria és affectálás a nevetséges ostora alá tartoznak. Gyilkosság, kegyetlenség, szülők megölése, hálátlanság, szőszegés iránt kelteni nevetést felháborító. Ezeket a tragikus költő bünteti meg másféle módon. Most a nevetséges költői műfajok felsorolása következik: vig epos, komédia, satira.

Aristoteles tana, úgymond, nem ellenkezik az övével, ellenben czáfolja Hobbes tételét, mert nevetés egyedül csak a visszásság észrevevéséből származik, aztán van nevetés megvetés nélkül és megvetés nevetés nélkül.

Priestley: The scripturè doctrine of remission. 1761.

A nagynevű chemikus (1733—1804) könyvében egy fejezet a contrastról szól, de nem mondja meg egész határozottan, hogy mit tart nevetségesnek. Egyes részekben azonban ad némi definitiót. Igen nevetséges az a tárgy, a melyben valami nagy össze nem egyezés, vagy aránytalanság van, ha nem kelt

komoly érzelmet. De bizonyos fontossága is legyen, mert vannak nagy visszasságok, a melyek azonban közönyösen hagynak bennünket és így nem is nevetetnek meg. Leginkább nevetetnek az emberi visszasságok, a melyek egy része ügyetlenségnek is nevezhető. Büszkeség rongyokban, heves harag csekély ok miatt, nagy aránytalanság czél és eszköz között. Burlesk a magas és alacsony összekapcsolása, pl. a reggel főtt rákhoz hasonlóan kezdett feketéből vörösbe átmenni. (Az angol szerzők kedvelt példája). Minden nevetségessé tehető, tehát a nevetséges nem lehet az igazság próbaköve. Sokrates komoly és tiszteletre méltó jellemét olyan nevetségessé tette Aristophanes, hogy barátai közül sem tartózkodhatott senki a nevetéstől, sőt állítólag maga is mosolygott, a mint nincs is arra ok, hogy valaki önmagán ne nevethessen.

A nevetés haszna az, hogy az embereket óvatossá teszi, nélküle milyen nevetséges vegyülete volna nagy és alacsony képeknek minden vallás, philosophiai rendszer stb.

Hazlitt William: Lectures on the English Comic Writers. London, 1819. (Hazlitt 1778—1830.)

Szerzőnk a következő definitiót adja: Komikum akkor keletkezik, ha várakozásunkat megcsalja valami formátlan vagy oda nem illő, tehát valami olyan, a mi ellenkezik a szabályossal és kíváncsisággal.

Hazlitt tehát összeegyeztet két igen ismert elméletet, az Aristotelesét és a Kantét.

Bain: Emotions and the Will. London, 1859. (Bain 1818—1903.)

Tárgyunkra vonatkozólag a következő definitiót találjuk: A komikum nem más, mint bizonyos méltósággal bíró személynek vagy tárgynak, intézmény-

nek lealacsonyítása, de csak olyan körülmények közt, a melyek nem keltenek bennünk valami erősebb érzelmet. Ilyen esetben a felsőbbség érzete keletkezik bennünk, a mihez hozzájárul még a kellemes érzés a felett, hogy hirtelen megszabadultunk a komolyság nyűgétől.

Sully azt állítja, hogy Bain a Hobbes theoriáját újította fel, de helyesebb formulázásban. Az állítás eléggé elfogadható, főkép a második részre nézve, mivel a felsőbbség-elmélet valóban a Hobbes nevéhez fűződik. Hogy Bain megtoldta az elméletet azzal, hogy Aristoteles nyomán az erősebb érzelmet (részvét, utálat stb.) kizárta belőle, azt csak helyeselni lehet.

Darwin: The expression of the emotions in man and animal. 1872.

Darwin (1809—1882) úgy találja, hogy a nevetés oka rendkívül összetett kérdés. Visszás, a mely meglepetést okoz és a felsőbbség többé-kevésbé határozott érzetét, ha a szellem egyébként is kedvező dispositióban van — ezek látszanak leggyakrabban a nevetés okának. A csiklandozásnál láttuk, mondja Darwin, hogy váratlannak kell lennie és úgy látszik ennek jelentékeny szerepe van a nevetséges eszmében is.

Darwin szerint tehát egységes definitió nem adható, legjobb összefoglalni több ismertebb elméletet.

James Sully: An Essay on Laughter. London, 1902. (Megjelent francia fordításban is.)

Az előszóban olvassuk, hogy talán ez az első munka, mely nagy arányban és egészében tárgyalja a nevetést, különböző szempontokból nézve. Ehhez mi is hozzá járunk, mert a komoly, tudományos

munkák közt, a hová persze nem számítjuk a *Philbert* és *Ueberhorst*-féle tákolmányokat, ez a legterjedelmesebb monographia.

A nevetés és mosolygás részletes tárgyalása után felsorolja szerzőnk a nevetés különböző fajait. Úgy találja, hogy az, a mi leginkább alkalmas megnevetetni az embert, a következő 10 osztályba foglalható össze:

1. Az új, szokatlan (ha egy gyerek először lát egy skótot nemzeti viseletben).
2. Formátlanság, eltérés a rendes typustól (törpe, sánta, púpos).
3. Erkölcsi formátlanság, véték (hiúság, részegség, képmutatás, hirtelen harag).
4. A rend és szabály megsértése (egy számár a virágos kert közepén legel, katonák rendezetlen sorban és lépést nem tartva masíroznak).
5. Az apró balesetek (szél elkapja a kalapot, két ember az utcán egymásba ütközik).
6. Az illetlen, obscen. Meztelensége annak, a mit eltakarni illik, mindig alkalmas megnevetetni az embereket, sőt még az isteneket is, ha a költőknek hihetünk.
7. A látzat, csalás leleplezése.
8. Tudatlanság, ügyetlenség, naivitás.
9. A kapcsolat, viszony hibája (finom városi cipőben hegyre mászni, a sánta és fekete Vulkan Ganymedes szerepében.)
10. Szójáték és szellemesség.

A történelmi részben foglalkozik a főbb elméletekkel, a melyeket két főosztályba csoportosít: Az erkölcsi és az értelmi csoport. Az elsőbe tartoznak Aristoteles, Hobbes, Bain, a másodikba Kant, Schopenhauer stb. Van olyan is, a ki a két elvet össze akarja egyeztetni (Hazlitt). A szakasz résuméje azonban az, hogy a nevetséges összes fajait nem lehet egy vagy két definitióval kimeríteni. Ha azonban valaki mégis ezt akarná cselekedni, akkor azt kellene mon-

dani, hogy mindegyikben van valami hiba, eltérés a szabálytól, de olyan gyöngé, hogy ártatlan játéknak legyen tekinthető.

Folytatva az analysisit, szerzőnk arra az eredményre jut, hogy a nevetés játék, a ki átadja magát a nevetésnek, játszani kezd. A nevetés épp úgy, mint a játék, a komoly munkával szemben kellemes és könnyű tevékenység, aztán nincs semmi célja, csak saját ösztöne, aztán komoly munka után jobban esik és nem lehet végtelenül folytatni. Szerzőnk még több analogiát is hoz fel, a melyeket mellőzünk, csak conclusióját írjuk ide: a mikor játszunk, vagy a mikor nevetünk, szellemünk hangulata ugyanaz, jogunk van tehát nevetés-elméletünkben alapvető fontosságot tulajdonítani a játék elvének. Túlozni azonban nem kell, mert a nevetséges számos esetében nem a játék hangulata nyilatkozik meg, hanem éppen az ellenkezője (ilyenek a komikus hibák, szórakozottság stb.).

Aztán nagy részletességgel tárgyalja szerzőnk a nevetés és mosolygás keletkezését, mely korban jelentkezik a gyermeknél, milyen állatoknál van meg, majd a vad népek nevetését, aztán áttér a nevetés társadalmi jelentőségére, a melyet szintén nagy terjedelemben tárgyal. Ez utóbbit következőleg resumálja: a nevetésnek, a mely a játékból született, nagy társadalmi szerepe van, a mennyiben segít elsimítani az érintkezés nehézségeit, fentartani azt, a mi jó és javítani a hibákat. Mellőzve a humor és komédia tárgyalását, csak az utolsó fejezetről emlékszünk meg meg. Összefoglaláson kívül ennek tárgya leginkább a nevetés védelme, más helyen idézünk belőle.

Ez a néhány sor csak legrövidebben jelzi könyvünk tartalmát. Ha ismertetésünket olyan rövidre fogtuk,

annak oka leginkább a mi munkánktól eltérő tervezete. Nagy részletességgel tárgyal olyan témákat, a melyeket mi vagy sokkal rövidebben veszünk (a nevetés eredete, fejlődése, társadalmi szerepe) vagy teljesen mellőzünk (komédia, humor). A könyvet tehát inkább az becsülheti meg, a ki e tárgyakkal akar foglalkozni; a mi felfogásunktól ellenben meglehetősen távol áll, mert a komikum tárgyalása példák alapján csak szűk helyet foglal el benne, sőt voltaképen concret példái nincsenek is. Éppen azért könyvében kevésbé van helyén az a különben értékes megjegyzés, hogy eddig csaknem minden kísérlet a komikum-elmélet megalkotására megghiúsult, mert csak azt a finom esprit-t és humort tekintették, a mi a műveltek élvezetét képezi. A játékelmélet már megvan ő előtte, ő maga is hivatkozik Groos egyik munkájára.

*

Az angol irodalomban is megtalálhatók az ismert elméletek; Aristoteles, Kant, a contrast, sőt még a játék-elmélet is talált követőket. Saját alkotása egy van, a Hobbes tana. Név szerint külön áll Bain degradatio-elmélete. Ez nem más, mint Hobbes felújítása új fogalmazásban, a mely azonban követőkre nem talált. Ellenben igen nagy hatást gyakorolt, különösen a német irodalomban, Shaftesbury tétele a nevetséges és fenséges viszonyáról. Már csak azok számát tekintve is, a kik pro vagy contra hozzászóltak, megérdemli, hogy itt is megemlékezzünk róla.

Elismeréssel emeljük ki az angol szerzők általában gyakorlati, példákön alapuló tárgyalását. Lehetetlen, hogy ezért elismeréssel ne legyünk mi, a kik annyi abstract tárgyalással kinlódtunk.

Magyar irodalom.

Saját irodalmunkkal szemben az eddigittől valamennyire eltérő eljárást követünk. Míg ugyanis az idegen irodalmakban válogattunk, itt bibliographiai teljességre törekszünk. Két okból tesszük ezt. Egyik az, hogy a komikum elméletének magyar irodalmát mindenki első sorban egy magyar nyelvű monographiától várhatja, mert francia vagy angol írótól nem is várhatja.

A másik ok az, hogy ez a munka még így részletezve se lesz túlságos nagy. Míg ugyanis a német irodalomból csak én magam ötvennél több szerzőt olvastam, addig saját irodalmunkban teljességre törekedve se bírtam húsz szerzőt felkutatni. (Hogy esetleg valami kikerülte a figyelmemet, az teljesen lehetetlennek nem mondható.) És ebben a csekély számban már néhány tankönyv is bennfoglaltatik.

Megfelel ez az állapot aesthetikai irodalmunk általános szegénységének, sőt még alatta is marad pl. a tragikum irodalmának. Míg ugyanis e tárgyról *Beöthy Zsolt* terjedelmes munkája a *Rákosi Jenő* könyvének is szülőoka lett, míg tehát e tárgyról két monographiát is felmutathatunk, addig a komikum legterjedelmesebb tárgyalása irodalmunkban egy-két értekezés.

Most pedig áttérünk az egyes szerzőkre, kezdve a latinul írókkal:

Szerdahely: Aesthetica sive doctrina boni gustus. Buda, 1778. Két kötet. Magyarul: *Aesthetika.* Szerdahely György úrnak nyomdoki után írta Szép János. Budán, 1794. Egy kötet. Ez nem teljes fordítás, erősen megvan rövidítve, a következőkben tehát az eredeti alap-

ján ismertetjük azt, a mit tárgyunkról tud Szerdahely (1740—1808).

A nevetséges területe a rúttság és formátlanság, de ne legyen komoly és nagy, hanem új és ritka, ne okozzon fájdalmat vagy csapást, legfőlebb képzetet. A tapasztalat azt bizonyítja, hogy egyedül, vagy legalább főképen azt nevetik ki, a mi rúttságot nem rútan fejez ki. Nem nevetséges a nagy, a komoly, a nagy gonoszság vagy nagy szegénység. A gonoszokat a nevetségesnél nagyobb erővel akarjuk sebezni, a szegényeken pedig szánakozunk, ha csak nem henczegnek.

A nevetséges első anyaga az ember, a ki egyedül bir nevetni és leginkább képes nevetetni is. A nevetséges vagy az emberi testben, vagy a lélekben, vagy a világban van. A testi formátlanság nagyon nevetető, Vulcanus sántítása még az isteneket is megneveteti. A lélek hibái láthatók tettben, mondatban stb. Zeuxisról olvassuk: rajzolt egy vén asszonyt s ezen annyit nevetett, hogy belehalt. A nevetséges sok helyen alkalmazható: szónoklat, vígjáték, zene, táncz, kép stb.

Szerdahely egy másik munkájában (Poesis dramatica, 1784) a vígjáték tárgyalásában természetesen szintén szól a nevetségesről. Mindenek előtt azonban hivatkozik most ismertetett fejtegetésére, ismét többször idézi Cicerót, úgy hogy nekünk alig van itt valami felhasználható. Legfőlebb talán ez egy szolgálat némi kiegészítésül a föntebbiekhez: Az a legjobb nevetséges, a mit finomság (urbanitas) mérsékel. Ellenkezője ennek a parasztosság (rusticitas).

Radnai Rezső azt állítja, hogy Szerdahelyre főképen Baumgarten és Riedel Fr. Gusztáv volt hatással, *Jánosi*

Béla szerint pedig főképen Baumgarten és Meier. Mit tisztán csak a komikum tárgyalását tekintjük és constatáljuk, hogy e részben ő maga Cicero és Quintilianus-ra hivatkozik. Az előbbi hatása annyira kézzel fogható, hogy éppen definitiójában csaknem szó szerint megegyezik vele. (Szerdahely: turpitudinem non turpiter, — Cicero: turpitudinem aliquam non turpiter.) Kik voltak még forrásai e két latin irón kívül, nem kutatjuk, de azt nem nehéz észrevenni, hogy eszméi megtalálhatók úgy a német, mint a francia irodalomban a XVIII. században.

Michael Greguss: Compendium aestheticae. Kassa, 1826. (Bouterwek-nek ajánlva. Iratott 1817.)

Greguss Mihály (1793—1838), Ágost atyja, német forrásaira ő maga rámutat azáltal, hogy latin szövegében minden műszó mellé zárjelbe teszi a német fordítását. Tárgyunknak következő definitióját adja: a nevetséges valami rút, valami absurdumot tartalmazó, a mi váratlanul meglep bennünket.

Történelmi rész gyanánt idézi Aristoteles, Jean Paul és Kant definitióját, melyekben van valami helyes, de nem teljesen kielégítők. Megemlíti, hogy a nevetséges hely, idő és erkölcsök szerint változik. A nevetséges fajait részben úgy osztályozza, mint Szerdahely (testi fogyatkozás stb.).

Greguss Mihály könyvével egy időben jelent meg harmadik latin aesthetikánk is:

Schedius: Principia philocaliae seu doctrina pulchri. Pest, 1826.

Schedius Lajos (1768—1847) a pesti egyetemen a philocalia tanára (ha nem ő csinálta ezt a különös szót, nem tudjuk honnan vette) tárgyunkkal csak nagyon röviden foglalkozik. Latin szövegét keserves

munkával így fordítjuk le magyarra: A fenséges ellenkezője, a mikor valamely hatalom nagyobb erőmegfeszítéssel és a sikerbe vetett bizalommal valami szépet, vagy fenségest annyira törekszik létrehozni, de egy bizonyos kisebb és alárendeltebb erő által megakadályoztatik és zavartatik az összekapcsolás egyenlőségének elérésében, a nélkül azonban, hogy ezen hatalom teljesen elpusztuljon, vagy kárt szenvedjen.

Ennyi az egész, a mit nem panaszképen említünk fel, sőt ellenkezőleg ez a rövidség az egyetlen érdeme. Egyszerűen constatáljuk, hogy az a német szellem, mely abstracte, egyetlen példa nélkül tárgyal, itt tört be először a mi tárgyunk irodalmába.

Térjünk át magyarnyelvű iroinkra. Az első, a kiről tudomásunk van, *Csokonai* (1773—1805), tőle azonban alig jegyezhetünk fel egyebet, mint azt, hogy a komikumnak új elnevezést adott. Minthogy Dorottyát (1830) *furcsa vitézi versezetnek* nevezte, szükségesnek tartja az Előbeszédben a címet szavankint megmagyarázni. Íme az első szóról: a *furcsa* nekem annyit tesz, mint komikum. Ennek természete megenged egy kis nagyítást. Nálam e komikumnak kútfeje az, hogy a történetet, mely magában nevetséges, úgy adom elő, mint nagyon fontos dolgot. Felsorol néhány példát is, így a dramatikában vagyon *Niederkomisch*, *Possenspiel*, *Opera buffa* stb.

Egy másik értekezésében (A *furcsa* epopoeáról) próbálja okadatolni az új elnevezést. Tudja ugyan, hogy a németek és más európai tudós nemzetek megtartják a komikum szót, úgy találja azonban, hogy a mi azoknak illik, nem illik a mi nyelvünknek. Szeretné tehát magyarul kitenni, kínálozik is a célra több szó: vig, tréfás, nevetséges, — közülök azon-

ban egy se felel meg egészen, ezt csak a *furcsa* szóról mondhatni. Néhány későbbi szerző (Greguss Ágost, Zsilinszky Mihály) ebben neki igazat adott, a *furcsa* kifejezést tőle átvette.

Csokonai egyéb műszavai német forrásra mutatnak. Ki volt ez a forrás, nem könnyű megmondani, mikor mindössze néhány szót idézhetünk a Dorottya költőjétől és éppen definitiót nem. De az valószínű, hogy olyan német szerzőt követett, a ki Aristoteles hive (pl. Eberhard, König, Feder). Mert annyit már a *furcsa* szó egymagában is bizonyít, hogy Csokonai szerint is a nevetséges valami visszás, hibás dolog.

Kölcsey Ferencz: A komikumról. 1827.

Ez értekezésnek ma ezt a címet adnánk: A komikumról és vígjátékról. Ez utóbbi ugyanis nemcsak lényeges része, hanem terjedelemre még fölül is múlja az előbbit. Kölcsey tehát a *komikum* szót eredeti görög jelentésében használja (a vígjátékba tartozó), mint gyakran teszik a francia írók is (l. A komikum nevééről). Különben az értekezés létrehozója is a vígjáték volt, a mennyiben Kisfaludy Károly egyik vígjátékát kellett volna megírnia az *Élet és Irodalom* számára, ő azonban jobbnak látta az elmélettel foglalkozni.

Kölcseynek ez értekezése nem tekinthető egészen eredetinek, a mint azt beható elemzés már két ízben is kimutatta (Kelemen Béla, Szegedy Rezső). Különösen az első rész, a mely a komikumot tárgyalja, erősen *Bouterwek* hatása alatt készült, de kimutatható benne még *Jean Paul* és *Krug* befolyása is. Eredetibb már a humor és vígjáték fejtegetése, de ez a mi tárgyunk körén kívül esik. Ilyen módon e munkával röviden végezhetünk.

A komikum a szépnek formái közé tartozik s olyankor áll elő, midőn valami tárgy bizonyos elmés bánásmód által azon helyhezetbe tétetik, melynek nevetségesnek kell látszania. Komikum és nevetséges különböznek egymástól; amabban elmésség van, emebben nincs. Az elmésség fölfedezi a nevetséges oldalakat olyan combináció útján, melynek tréfa a neve. Csak az lehet nagy komikus, a kinek a tréfa teljesen hatalmában van. Két különböző faj a fenkomikum és alkomikum; ez utóbbi voltaképp felette áll az előbbinek, mert nem kell a fenkomikum korlátait tekintetbe vennie, benne szabadon csaponghat a költő elméssége. Sulzer ellenében azt fejtegeti, hogy a szépművészeteket nem a morál szempontjából kell megítélni, mert ilyen módon a jámbor *Rabener*-nek elsőséget kellene adni a gonosz *Aristophanes* felett. A mit 'e fejtegetés folyamán a nagyság és komikum viszonyáról mond, azt a maga helyén felhasználjuk, az értekezés további része aztán már inkább a poetika körébe tartozik.

Az első magyar nyelvű aesthetikát, Szerdahely fordítását nem számítva, *Purgstaller József* (1806—1867) írta: *A szépműtan vázlata*. Buda, 1844. Ugyane szerzőtől: *Szépészet, azaz Aesthetika*. Fölgymnasiumi tankönyvül. Pest, 1852.

Mindkét munkája elég részletesen és egymással teljesen megegyezően foglalkozik tárgyunkkal. A szomorú ellenkezője a nevetséges és a vig. Nevetséges az, a mi fonáksága által meglep és gyönyörködtet. A fonákság eltérés az egyetemes gondolkodás, cselekvés és beszéd módtól. Egyedül az ember képes nevetni és nevetetni is, az állat csak akkor, ha az emberhez hasonlít: majom parókával.

Hogy a fonákság nevetséges legyen, ahhoz kell, hogy 1. ne legyen kellemetlen, sőt gyönyörködtessen, 2. csekély legyen, mert a kártékony nem nevetséges, pl. a testi hibák, 3. meglepő legyen, az ismételt történet, vagy a mit nehéz felfogni, nem hatásos.

A nevetségesnek van subjectiv része is. Könnyűvérű ifjak, leányok könnyen nevetnek, viszont *Anaxagoras* és *Plinius* sohase nevetett, valamint a búbánatos ember sem tud nevetni. Egyiknek nevetséges az, a mi a másiknak nem, mert egyik felfogja a fonákságot, másik nem. A fonákság hatása a felsőbbbség érzetét kelti, a mi azonban nem gőg, vagy káröröm. A képzelemnek ily elénksége az életerőt ébreszti és kedves csiklandozásként hat, az egészségre is jó, *Erasmus* meggyógyult a nevetéstől. A nevetségesnek elmésség által nemesített előadása a szépműtani vig, vagyis komikum, mely a vigjáték lényegét teszi. Szól még szerzőnk a fonákság fajairól, de ezt már mellőzzük, az eddigiekből is már egészen világos lévén, hogy eredetiséget nem kell tőle várni. Teljesen a német *Krug* követője, a miért mi bizonyára nem teszünk neki szemrehányást, hiszen örülünk, hogyha eredeti nem tudott vagy nem akart lenni, jól választott forrásból helyes és igen világos fejtegetéssel szolgált közönségének.

Szontagh Gusztáv: *A szép és rút*. (Új magyar múzeum, 1854. I.)

Szontagh (1793—1858) értekezése, mint czíme is mutatja, csak részben szól tárgyunkról, t. i. a mikor azt kutatja, hogy a komikum mennyiben szép, vagy rút. Rövid tartalma a következő: A komikum a nevetségesből ered. Nevetséges az, a mi érzéki, értelmi vagy erkölcsi fogalmainkkal ellenkezik. Ez a tulaj-

dona rúttá tenné, de ebből kivergődik azáltal, hogy: 1. a szabály, a melynek ellenmond, nem nagyfontosságú, 2. úgy állítatik elénkbe, hogy általa a szabály tűnjék szemünkbe, 3. az ellenmondás váratlanul és rögtön történik. Ilyen módon a komikum a szép és rút között áll.

Ez a fejtegetés egészen hegelista ízű. Igaz ugyan, hogy Aristoteles szerint is a komikum hiba vagy rútság, ámde annak feszegetése, hogy a komikum a szép vagy rút birodalmába tartozik-e, nem aristotelesi, hanem nagyon is hegelista, a miben különösen *Weisse*, *Ruge* és *Rosenkranz* jeleskedtek, legfőképp a második. Hegelista annyiban is, hogy az egész csak abstract kigondolás és ezért Szontagh értekezése is egészen értéktelen.

Zsilinszky Mihály: A széptan előcsarnoka, 1872.

A tragikum ellentéte a komikum, vagyis furcsa, mely a kicsinylés és káröröm érzetét kelti fel. Valódi baj vagy rosszság nem nevetséges, valamint saját gyengeségünk se. Furcsa a fonák állapot és cselekedet, a melyben ellenmond az alak és tartalom, szándék és eredmény, cél és eszköz, ha a gyengeség erőt, a kicsinység nagyságot akar mutatni. Pl. ha valaki a verebet ágyúval akarja lelőni, ha a dadogó ember pathosszal akar beszélni. Vannak komikai alakok minden nemzetnél: John Bull, Deutscher Michel, Bolond Istók stb. Külön faj az élcz, azon lelki képesség, a mely egymáshoz nem tartozó képzeteket meglepő gyorsan összekapcsol. Naiv élcz az, ha valaki szándéktalanul mond nevetségest.

Baráth Ferencz: Aesthetika. 1872.

Szerinte a nevetséges nem egyéb, mint a szépnek megzavarása a rúttal, de a melyben amaz győzedel-

meskedik. Ezzel leginkább Greguss első munkája egyezik meg, vagy abból, vagy annak forrásából származik. (L. ezenkívül Szontagh Gusztáv és Mellozott osztályozások.)

Nevetséges származik, olvassuk tovább, ha a kellemesnek összhangját hirtelen megzavarja valami, vagy ha a fenséges nagysága és ereje helyett gyengeséget találunk. Nevetséges előfordulhat minden művészetben, kivéve az építészetet. Fajai az élcz, gúny, humor, naiv. Külön tárgyalja a komikumot, mely a tragikum ellentéte s a kicsinység, gyengeség harcát jelenti. Más szóval, ez nála a vígjátékot jelenti, a mint ez szokásban volt a német és francia irodalomban.

Itt kellene megemlékezni *Névy László* pályadíjat nyert munkájáról (A komédia elmélete, 1872), de az a néhány szó, a mit mond a komikumról, egészen jelentéktelen. *Dux Adolf* felolvasásáról sincs mit mondani, lévén az pusztán Hecker könyvének ismertetése.

Sokkal értékesebb a következő munka: *Szigligeti Ede: A dráma és válfajai. 1874.*

Fejtegetésének lényege a következő: Vígjátékban az igazi komikum a jellemek azon erkölcsi gyengeségeinek, ferdeségeinek, hibáinak, hiányainak művészi festésében keresendő, a melyek a bennünk élő eszménnyel ellentétben vannak, s éppen ezáltal válnak nevetségessé. Az ellentét magában nem elegendő, mert a mit megszoktunk, azon nem nevetünk, pl. a divaton. Akkor se nevetünk, ha félünk vagy sajnálkozunk; a medve tánczán lehet nevetni, de ha lánccát eltépi és kerget bennünket, már nem nevetünk. Nem elég magában a tökéletlenség se, mert a szem-

lélőben meg kell lenni a tökéletesebb eszményének, különben rá nézve a komikum elveszett, mint vakra a szín.

Az egyetlen kifogás, a mit e fejtegetés ellen tehetünk, hogy nem kimerítő. Aristoteles alapján állva, hamis tant nem terjesz. Utolsó tételének kifejezése nem egészen szabatos, nem általános érvényű, de csak a kifejezése; maga a tétel érvényes, a mint igazolhatjuk néhány példával: egy palócz paraszt nem tudja, mit lehet nevetni az ő beszédén; egy szerecsenre nem komikus a szerecsen stb.

Nagynevű aesthetikusunk, *Greguss Agost* (1825—1882), élénken érdeklődött tárgyunk iránt, a melylyel két aesthetikáján kívül is foglalkozott (*Molière: Tudós nők*, iskolai kiadás. *Tanulmányok*), de a mit tárgyunkról tudott, mondott, megtalálható e két munkájában: *A szépzészet alapvonalai*. 1849.

Rendszeres széptan. 1888.

Hogy a problema lényegébe mennyire hatolt be, eleve gondolhatja, a ki módszerét ismeri, a ki tudja, hogy milyen súlyos békó volt rajta a sarkalatosság törvénye, a mely, mint Beöthy Zsolt mondja róla Emlékbeszédében, „nem egyszer csábította gondolatainak túlságos szétszedésére, ellentétek keresésére ott is, hol ilyenek nem kínálkoztak maguktól“. Így azután bármennyire is vallja magát az inductió hívének, exact bölcsésznek, kinek vezére a tapasztalás (*Rendszeres széptan* 11. l.), valójában „eleve kész eredményekre kényszeríti rá a maga kész formáit, gyakran inkább a felosztás schematismusa áll elő, mint a valóság képe“. (Bánóczi.)

Valóban ez volt módszerének legfőbb fogyatkozása. Valahányszor az aesthetika problémáit akarta

megfejtetni, elkezdett experimentálni a fogalmakkal: ez ennek az ellentéte, ezek kizárják egymást, ezek összetételéből új fogalom keletkezik stb., miközben a valóságot szépen elvesztette szemei elől. Persze, az ilyen experimentum körülbelül csak annyit ér, mint *Zola roman experimental*-ja, a hol minden kísérlet az író agyvelejében folyik le, az író tetszése szerint.

Ezt a hibáját azonban csak lassankint fejlesztette ki az idő. Első munkájában csak annyit vehetünk észre, hogy a 21—22 éves ifjú (könyve ugyanis már 1847-ben el volt fogadva a Kisfaludy-Társaságban), némi hajlamot mutat az elaprózó osztályozásra, de a fogalmak ellentétével még nem experimentál. Két aesthetikája a komikumnak egymástól különböző, lényegesen különböző tárgyalását tartalmazza, külön kell tehát őket ismertetni. Kezdjük az elsővel.

A nevetségesnek van ezer meghatározása, legjobb köztük az Aristotelesé. Szerzőnk azonban ezt csak megdicséri, de nem vallja a magáénak, sőt még nem is idézi. Saját meghatározása így hangzik: Ha a rút a széppel oly módon egyesül, hogy az utóbbi mintegy folytonosan legyőzi az előbbit, származik azon szépség, mely nevetségesnek neveztetik. Érezzük ebben a tökélytelenség és tökély közti ellentétet (*contrastus*), mely kedvetlenség és kedvből kevert indulatot kelt, mint a csiklandozás; nem is más a nevetés, mint lelki csiklandozás. Az enber (mindig így írja ezt a szót) csak olyan hibán nevet, a melylyel önmaga nem bír, a nevetés önzetlen káröröm.

E fejtegetésben a német, közelebbiről szólva hegeli hatást nem nehéz észrevenni, a mi talán nem is lep meg attól, a ki most jött haza a hallei egyetemről. Különösen érezhető e hatás a komikumnak a rúttal

és széppel kapcsolatba hozásában, a miről már Szontaghnál is szóltunk. Itt csak azzal pótoljuk meg, hogy Rosenkranz könyve később jelent meg, mint a Greguss első munkája. Folytassuk az ismertetést.

Az ellentét elengedhetlen, mert ha valaki ostobát mond, az még nem nevetséges, csak ha komolyan és fontosan mondja. Szükséges az is, hogy a tárgy csekély és ártatlan legyen; az erkölcsi rossz oly lényeges tökélytelenség, mely a szemlélő egyed tökélyének gondolata által le nem győzethetik.

A nevetséges fajtái: 1. A tárgyilagossá nevetséges: az összhang hibája, pl. óriás mellett törpe, három lábbon ugrádozó kutya. Itt lehet nevetséges személy és nevetséges helyzet. 2. Az önleges nevetséges. Itt a tárgy maga nem nevetséges, általunk tétetik azzá. Ennek ismét három faja van: a) naiv, a mi a tárgyban el van rejtve, felfedeztetik, b) ran (írónia), a mi nyilvánvaló, eltakartatik, c) elmésség vagy élcz, a tárgy oldalai átalakíttatnak. Mind a három alosztálynak, különösen az utolsónak, még sok alfaja van.

Adjuk még hozzá, hogy nevetni csak az ember képes; hogy szerzőnk a nevetést a sirás ellenkezője gyanánt tárgyalja; hogy az előbbi férfit, az utóbbi nőt illet, azért siró férfinál és kaczagó nőnél nincs rútabb. Ezzel aztán teljesen beszámoltunk Greguss Ákos munkájáról s áttérhetünk Ágost-ra.

Első munkájában a nevetést a sirással állította ellentétbe, a *Rendszeres széptan*ban a komikum a tragikummal párhuzamosan tárgyalatik. Ez is, az is egy szép és egy rút elemből alakul, a tragikum a fenségesből és félelmetesből, a komikum a kellemből és fonákságból. Ez is, az is kizár egy rútat, még pedig a tragikum a fonákot, a komikum a félel-

metest, vagyis kölcsönösen kizárja egyik a másiknak rút elemét. Nem bámulatosan szép rendszer ez? Hozzá még rajzban is fel lehet tüntetni, mint a németeknél szokás (Zeising, Carriere, Hartmann, Beyer).

Mindezek alapján definíciója így hangzik: A komikumnak, a furcsának alkotó elemei a fonák és kellem, ellenkezik vele a félelmes, minden tréfának megelőlje.

A hol a kellemet közelebbről is meghatározza, megtudjuk, hogy ennek kedvességi formáját kell érteni (Rendszeres széptan 208), a melynek mozzanatai az őszinteség, nyíltszívűség, bizalmasság, egyszerűség, együgyűség. (U. o. 166.) De ha szerzőnk nem a szép és rút elvont fogalmaiból akar szabályt alkotni, hanem a valóságból, példákból, észre kellett volna vennie, hogy a kellem absolute nem szükséges alkatrésze a komikumnak. Annyira nem, hogy ha pl. az őszinteség vagy együgyűség szüli a komikumot, akkor ez — megtartva az ő terminusait — nem kellem, hanem fonákság gyanánt hat reánk. Így hat a naivban is, a melyre ő maga is gondol a kedvesség elemzésénél. Mert az megint absolut tévedés, ha azt állítja, hogy komikum származhatik tisztán a kellemből is, pl. a gyermek tudatlansága a naivban nem fonák. (U. o. 205.)

Különös dolog, hogy Áristoteles definícióját, a melyet egy helyen (198) bizonyára csak tévedésből tulajdonít Lessingnek, mert másutt (179) helyesen idézi, tehát ezt a definíciót dicsérettel említi ebben a könyvében is. Hogy nem vette észre, hogy ebben kellemről szó sincs?

Osztályozását (alsó, felső komikum stb.) részben elfogadjuk, de azt már nem, hogy az alsó komikum;

a melyben a fonákság legerősebb, csak annak való, a ki röhögni tud: gyermeknek, műveletlennek. Mi a Kant ellenkező véleményét valljuk s így, ha műveletlenek vagyunk, elég jó társaságban vagyunk.

Végre még egyet. Greguss újabb munkájában is vallja, hogy csak az ember lehet nevetséges és legfeljebb még a hozzá közel álló állatok, ha az ember félszeg másolatait látjuk bennük. Ezzel a vélemény-nyel külföldi szerzőknél annyiszor találkoztunk, hogy már ezért is külön fejezetet kell neki juttatni az elméleti részben. Szintügy külön, a komikum érzelménél szólunk arról, a mit a kárörömről és büszkeségről mond.

A Greguss két munkáját összehasonlítva, azt kell mondanunk, hogy fiatal korában, mestereit követve, valamivel jobb nyomon járt, mint később saját módszerével. Mert azt a tárgyalást sajátjának kell nyilvánítanunk, nem ismerünk senkit, a ki a komikumot kellem és fonákság vegyületének magyarázná. Valami gyakorlati, a valóságból kiinduló aesthetikus ugyan első munkájában se tudott lenni, erre nézve német mesterei se jártak jó példával előtte, de volt legalább valami kapcsolata a valósággal. Később azonban már tisztán képzeleti világban élt, elvont fogalmak világában. Ilyen módon bármilyen kedvvel fejtegette is a komikum problémáját, lényegébe behatolni nem tudott. Elmélete csak történelmi érdekekkel bír; hogy mi a komikum, nem tanulhatjuk meg belőle, mivel módszere megakadályozta, hogy olyat alkosson, a milyen tehetsége és tudománya szerint megillette volna.

Bihari Péter: Egyetemes aesthetika. Budapest, 1886.

Tárgyunk szempontjából teljesen értéktelen az a végtelen szószaporítás, ismétlés, vélemények kritikát-

lan átvétele, a mit találunk. Jellemzésül elégnek tartjuk megemlíteni, hogy még Zeising magyarázatát is minden megjegyzés nélkül közli, neki ez is komoly beszéd. Az általa ismert vélemények közlése után saját definitiója gyanánt ezt olvassuk: Nevetséges a szép az ellenmondás alakjában, mely által a szemlélő alany a tárgyak tökéletlenségének érzetéből az alanyi tökélyesség érzésére emelkedik.

Ez az abstracte kigondolt meghatározás leginkább a német hegelistákra emlékeztet.

Gamauf György: A komikum. (Az eperjesi evang. collegium értesítője 1890—1891.) 1—61. l.

Méltó utóda az előbbinek, melyre többször hivatkozik is; értéke nem több egy hajszállal se. És — ó kegyetlen sors! — ez a legterjedelmesebb tárgyalása irodalmunkban a komikumnak! Az alábbiakban csak egy kis bokrétát kötök egész kertre való virágaiból, a melyeket annak idejében érdemük szerint méltatott Kelemen Béla (Egy. Phil. Közlöny 1892).

Minthogy szerzőnk megelőzőleg a fenségesről írt, bevezetésül a fenséges és komikum viszonyát tárgyalja, jó hosszsan. Csak a komikumban éri el szemléletünk, képzeletünk azt a teljes szabadságot, melyet a fenséges elnyomott, — olvassuk nála. Ennél fogva a fellázadó önérzet a fenségestől elfordul a komikumhoz. Néhány sorral alább a viszony még szorosabbnak van feltüntetve: A fenséges a maga gyengeségében tűnik fel előttünk és komikus tárgygyá válik. Minden fenségesnek komikus complementuma van (5. l.). Most az elméletet megvilágítja a példák: Don Quixote és Sancho Pansa, Faust és Mephistopheles, Lear király és bolondja.

Ezzel a tétel be van bizonyítva. Szerzőnk boldogan hiszi azt a lehetetlenséget, hogy a fenséges komikussá válik és csak ezáltal lesz teljessé.

A párhuzam folytatódik: Minél fenségesebb a tárgy, annál homályosabb is, és minél homályosabb, annál fenségesebb is az. A komikus tárgy ellenben teljesen világos (9. l.). Az ember első komikus képzelete tehát okvetlenül összeköttetésben áll azzal, hogy valami megvilágíttatik s ekkor vidámmá leszünk. A gyermeket első ízben az anyja világosítja fel és azért legelőször az anyjára mosolyog. Ekkép ébred fel a gyermekben a komikus képzet (10. l.).

Látni való, hogy mindez épp olyan álom, mint az előbbi; a való élethez, a józan észhez egyiknek sincs köze.

Még mindig a fenséges és komikum viszonyát vizsgálva, áttér szerzőnk a parodiára és meglepetéssel vesszük észre, hogy itt egész világosan, emberileg megérthetően beszél s a mit mond, azt példái támogatják. Nem sokáig tart ez a világosság, tán azért, mert szerzőnk szerint a világosság a komikum alkatrésze. Áttérve a rút tárgyalására, megállapíttatik, hogy a tiszta rútat másutt nem találhatjuk, csak a komikumban (18. l.). Szerzőnk szerint tehát azt kell hinnünk, hogy a legrútabb betegség, nyomor, undorító állat stb. csak akkor rút, ha komikus is egyszersmind, másképp nem.

Következik Aristoteles. Kezdődik a tárgyalása, vagy inkább letárgyalása híres definitiójának hibás idézésével. Aristoteles ugyanis a komikumot hiba gyanánt magyarázza, szerzőnk ellenben hiányról beszél, a mivel értelméből teljesen kiforgatja. Folytatódik pedig egy olyan fölfedezéssel, mely szerzőnk nagyszámú fölfedezései közt is a legnagyobbak közé tar-

tozik. Ezt olvassuk a 18. lapon: Felesleges kérdés, mi ártalmas a komikumban és mi ártalmatlan? Egyáltalában szóba sem jöhet az, vajjon ártalmas-e valami vagy sem a komikumban?

Íme a komikum alaptörvénye, a mit t. i. mi annak tartunk, egy tollvonással eltörültetik. Most már komikus lehet az emberölés, keréketörés, legborzasztóbb kínzás.

Következik a felosztás. Az az osztályozás, a melyet szerzőnk másoktól átvett, eléggé megállhat. Hangzásbeli és szóbeli élcz, naivság, trágárság, ironia stb. nevet viselhetnek a komikum fajtái. Hanem az össze-vissza zavart, kúszált mód, a hogy ezek előadatnak; a szörnyű szóáradat, ismétlés; az efféle komikai példák: égbe kiáltó némaság, sírva vígad a magyar; az ironia teljesen érthetetlen tárgyalása, — ezek már szerzőnk bűnei. Az ember azt hinné, hogy olyan egyszerű, világos fogalmat, mint az ironia, nem is lehet félremagyarázni; szerzőnk lapokon keresztül bebizonyítja az ellenkezőjét. Beszél különböző elemeiről és fajairól, de példával sem azokat, sem ezeket nem tudja igazolni. Befejezi az értekezést a humor tárgyalása, egy épp olyan értéktelen szószaporítás, mint a többi.

Ha még fölemlítjük, hogy szerzőnk akárhány elemés, mulattató példát átvett Gregusztól, Kuno Fischertől stb. (hogyan alkalmazza, az más kérdés), — akkor elmondtunk róla minden jót. Rosszat tízszer annyit is mondhatnánk. Az ember azt kérdezhetné, hogyan lehet tudomány gyanánt árulni azt, a minek a való élethez, józan észhez semmi köze. Én nem kérdezem; a német hegelisták annyira hozzá szoktatnak e jelenséghez.

A következő év is hozott egy program-értekezést, a mely ugyan inkább látszólag, czíme szerint, mint tartalmánál fogva tartozik ide, valamennyire azonban e szerint is ide tartozik:

Dr. Káplány Antal: Párhuzam a tragikum és komikum között, tekintettel a gymnasiumi oktatásra. Szentesi gymn. értesítője 1891/2.

Szerzőnknel a tragikum és komikum a tragédiát és komédiát is jelenti. Mikor a komikumot általunk használt értelmében definiálja, úgy találja, hogy benne „a báj és kellem a rúttal, az erő a gyengeséggel, a jó a rosszal csodálatos módon összeolvad“. Ez, ha nem is egészen szó szerint, Greguss Ágost. Aztán így folytatja: „Komikus az életben minden furcsaság, minden visszasság, minden ellenmondás és pedig annál erősebb a komikum, minél szokatlanabb. A komikumnak két főfaja van: jellem- és helyzet-komikum; az előbbi az egyénnek alaptermészetéből fakadó, tehát állandó, az utóbbi külső helyzetben nyilvánuló, tehát ideiglenes. A helyzet komikum nem függ az egyén jellemétől, azért abba mindenki belejuthat.“ Ez pedig e sorok írójának Kisfaludy-commentárjából, az 1. kiadásból származik. A változtatás csak kihagyásban, tehát rövidítésben és néhány synonym szó betolásában áll. Hogy a két elméletet együtt elfogadni bajos, kikerülte szerzőnk figyelmét.

Alább még a következő meghatározást találjuk: „A komikum tehát nem egyéb, mint a hős kicsinyes, félszeg küzdelme az egyetemleges és együttlegessel, melyben a hős elbukik“. Itt is komikumról van ugyan szó, de ez már inkább a vígjátékra vonatkozik, a mi szerzőnknek voltaképi tárgya, a tragédiával együtt. Főforrása e részben Greguss Molière commentárja.

Székelgy György: A qualitativ érzelmek psychológiája. Sárospatak, 1896.

Szerzőnk *A komikum érzelmei* című fejezetben (157—166. lap) első sorban Kraepelint követi, ő tőle vesz át legtöbbet. Vele is kezdődik a fejezet, belőle van lefordítva az alapul szolgáló contrast-elmélet. Szintén tőle való — és itt meg is van nevezve — a komikum hármias felosztása (szemlélet-, helyzet-komikum és élcz), valamint a két első tárgyalása; az élcz tárgyalását mellőzte szerzőnk. Kraepelin azonban nem egyetlen forrása; elfogadja Kant elméletét, említi Hobbes, Höffding, Greguss és még mások nevét. Ez utóbbit szembeállítja az „egyoldalú“ Aristoteles-szel, a ki nem mondja meg, hogy a komikumban valami kellemesnek, tetszőnek is kell lenni, ellenben Greguss helyesen magyarázza a kellem és fonák összetételéből.

Itt érezzük legjobban, hogy szerzőnk nem példák-ból, inductive vonta le tételeit, ezért nincs is mindenben tiszta fogalma tárgyunkról. Nem akarunk itt egy már tárgyalt kérdést újra feszegetni, utalunk egyszerűen arra, a mit Gregussnál mondtunk. Különben később következő példáink is bőségesen bizonyítják, hogy a kellem nem alkatrésze a komikumnak.

Felhozhatnám még azt is, hogy a Höffdingtől idézett fajtajú nevetésnek (ujjongás a legyőzött ellenség holtteste felett), semmi köze sincs a komikumhoz; hogy az értekezés helyesebben viselné az egyszerű komikum címet, mivel csak részben, nem is nagyobb részében, szól az érzelemről stb.

Minde kifogásokkal azonban nem akarok e kis értekezéstől minden érdemet megvonni. Szívesen elismerem, hogy hirdet helyes felfogást is, úgy a komi-

kum keletkezését illetőleg (contrast-elmélet), mint az érzelmek tárgyalásában (káröröm, felsőbbtség érzete).

A következő munka *Pekár Károly: Positiv aesthetika* 1897. Nagyobb igénynyel lép fel már csak terjedelménél fogva is és mi csak örülni tudunk, ha igaza van francia kritikusának, hogy „e nagyértékű munkának legnagyobb baja az, hogy magyar nyelven iratott s így a tudósok legnagyobb része előtt ismeretlen marad”. (*Revue philosophique*. Páris, 1899.) Azonban ha tisztán csak tárgyunk szempontjából tekintjük, a mi ítéletünk másképp hangzik.

A komikumról szóló fejezet (4 lap) még akkor is elenyésző csekélység volna a könyv terjedelméhez képest (588 l), ha tisztán tárgyunkkal foglalkozna. Pedig nem úgy van, a mint a következő ismertetésből kitűnik.

A komikum a tragikum ellentéte, mint ahogyan a fenséges a nevetséges. A gyarló Egy és az Általános állnak egymással szemben. A fősvénnyel, mint tökéletlen lényvel szemben ott van a leány és a fiú alakja. A komikum egyéni hatalmunk, erőnk, felsőbbségünk érzésének jóleső játéka a tökéletes fajjal szemben hasztalanul küzdő tökéletlen egyén láttára. A nevetséges forrása tehát a felsőbbtség érzete, a mint azt *Hobbes* már megmondotta. Saját tapasztalatom, hogy a kétes tanuló, ha megfelel a vizsgán, utána mosolyog, nevet. Ez mint egy nehézség legyőzése, rokon a vígjáték nézőjének nevetésével. Az ilyen diadalérzés után fokozódik a véráramlás, eleve-nebb az izmok tevékenysége, feszülése. Valaminek megszoktatására legjobb eszköz az illető hiba kinevetése.

Ez *Pekár* tárgyalásának lényege. A komikum nála is, mint igen sokszor a francia és német irodalomban, a

vígjátékot jelenti, a mitől különbözik aztán a nevetséges. Minthogy azonban csak az előbbit tárgyalja, nyilvánvaló, hogy a komikum, vagy mondjuk nevetséges birodalmának nagy része rá nézve nem létezik. *Hobbes* elméletét is úgy fejtegeti, hogy az csak a vígjátékra, annak is főképp katastrófájára vonatzik, ezt mutatják *Molière*-ből vett példái is. (A fősvény, *Tartuffe*.) Szóval tárgyunknak majdnem kizárólag csak az a része foglalkoztatja szerzőnket, a mely inkább a költészettanba, mint az aesthetikába tartozik.

Adjuk ehhez elvont fejtegetését, képzelt eszmék (Egy és Általános) egymással szembeállítását — és egészen német, sőt *hegeli* légkörben érezzük magunkat. Elég meglepő jelenség egy francziául is író magyar tudósnál. És ha nem egészen elvont, ha példát hoz fel, akkor se sokat nyertünk vele, a mint mutatja a kétes tanuló példája. Hiszen teljesen kétségtelen, hogy itt komikumról szó sincs, a tanuló tisztán örömeiben nevet.

Befejezésül két iskolai könyvről és egy történeti munkáról emlékezünk meg, hogy lássuk, tanuló ifjúságunk, vagy legalább egy része, mit tanul tárgyunkról.

Riedl Frigyes: Poetika és poetikai olvasókönyv. Első kiadás, 1889.

Több kiadást ért munka, mely tárgyunkat elég behatóan tárgyalja. Fejtegetésének lényege a következő: nevetséges az ellentét, de nem mind, pl. éj és nap, hegy és völgy stb. nem az. Mikor lesz azzá? Ha két ellentét összekapcsolatik, oly módon, hogy egy fajfogalom oly más fogalom alá soroltatik, mely nem az ő neme. Ez egybekötés váratlan és meglepő, össze nem illősége mosolyra vagy nevetésre indít ben-

nünket. Példái közül fölemlítjük ezt: Egy szolga haj-növesztő kenőcsöt vett és bekente vele urának szőrös utazó ládáját, hogy a róla lekopott szőrszálak ismét megnőjenek. Magyarázat: A hajnak több faja van, de természetesen a láda szőre nem tartozik fajai közé, a szolga pedig a valóságban oda helyezte.

Ezt a példát ismerem *Schopenhauer*-ból, azonkívül a mű előszavában is olvassuk, hogy csakugyan a híres német bölcsészt követte. Hozzá teszem azonban, hogy nem egészen változtatás nélkül.

A másik iskolai könyv: *Kisfaludy Károly*: Csalódások. Vigjáték. Magyarázta *Szigetvári Iván*. Első kiadás 1886. Második kiadás 1900.

Teljességre törekedvén, saját munkámat is föl kell említenem. Teszem ezt azon megjegyzéssel, hogy az első kiadásban Köstlin volt főforrásom; a második kiadásban, melyben a komikumról szóló fejezetet tetemesen kibővítettem, már több forrásból merítettem.

A történelmi munka: *Jánosi Béla*: *Az aesthetika története*.

A komikum kérdésével több helyen foglalkozik, én azonban ismertetőleg, bírálólag nem akarom tárgyalni, mivel szerzőnknek nem volt célja komikum-elméletet írni. Történelmi szempontból foglalkozott ezzel is, mint az aesthetika minden egyéb problémájával, tanúságos tehát a mi tárgyunkra is.

*

Ezzel elmondottunk mindent, a mit saját irodalmunkról mondani akartunk. Végig tekintve rajta, oly erővel kínálkozik, hogy szinte ki se térhetünk előle, annak a panasznak megismétlése, a melyet a bevezetésben hangoztattunk. Ha ott számbeli szegénységünket emeltük ki, most meg kell mondani, hogy ter-

jedelem és minőség tekintetében is alig van okunk egyébre, mint panaszra. Hiszen végre 15—16 szerző alkothatott volna terjedelmes monographiákat is, tárgyunknak alapos, világos fejtegetésével. Sajnos, nem ez történt. A komikumot nálunk rendesen csak azért tárgyalták, mert aesthetikában, poetikában, dramaturgiában stb. szólni kell róla is. Többnyire lehetőleg röviden.

És a minőség! Elszorul az ember lelke, ha látja, hogy ahhoz a csekély számhoz képest milyen sokan akarják abstracte, a való élettel éppen nem törődve, példák nélkül kiokoskodni, miben áll a komikum (*Schedius*, *Szontagh*, *Baráth*, *Greguss Ágost*, *Bihari*, *Gamauf*, *Pekár*). Mért van ez? Azért-e, mert szerzőink szinte kivétel nélkül német forrásból merítenek?

Ezek után fölösleges nálunk is fölvetni azt a kérdést, a mire másutt kerestük a feleletet: mi a tárgyalt irodalom saját alkotása? Semmit se nyerünk vele, ha pl. *Greguss Ágost*nak második munkájából ismert definitióját eredetinek hirdetjük. Mert igaz, hogy mástól nem vette, de nem vette a valóságból se, hanem csak elképzelte.

A történelmi rész összefoglalása. Élő elméletek.

A most letárgyalt történelmi rész alapján igaznak kell vallanunk, a hogy *Kraepelin* jellemzi a komikum irodalmát: Ha valakinek, a ki nem tudja, miről van szó, elsorolnánk a különböző definitiókat, aligha jönne arra a sejtelemre, hogy azok mind egy tárgyra vonatkoznak.

Igaza van és erre talán nem is elegendő magyarázat az, hogy több mint 2000 év óta különböző nemzeteknél, különböző műveltségű és tehetségű emberek, philosophiai iskolák stb. feszegetik egyre a prob-

lemát. Lehet itt arra is hivatkozni, hogy csaknem annyi ember hirdeti a problema nehézségét, ahány hozzá nyúlt.

Elméletekben tehát nincs hiány, de ha élőknek, ma is létezőknek csak azokat tekintjük, a melyek hívőkre, követőkre találtak, a többiekkel pedig nem törődünk, a szám már nem jelentékeny, mert mindössze ez az öt elmélet marad a kezünkben: 1. *Aristoteles*, 2. *Hobbes*, 3. *Kant*, 4. *a contrast*, 5. *a játék elmélete*. Ezekről egyenkint kell szólni.

II. RÉSZ.

A komikum fajai.

A komikum felosztása.

Némelyek a komikum egész birodalmát egyetlen osztálylyal megmagyarázhatónak tartják. Így pl. Kraepelin a komikum minden képzelhető fajtát *contrast* gyanánt tárgyalja. Meggyőződése, hogy ez nem sikerülhet. Nem sikerült neki se erőltetés nélkül, még kevésbé sikerülne nekem, a ki sokkal több példa alapján építem fel elméletemet, ennél fogva tőle nem tárgyalt fajokat is ismerek. Nincs tehát más választásom, mint több főosztályt különböztetni meg. Ez áll t. i. az első osztályozásra.

E szerint a komikum főfajai nálam:

1. Aristoteles csoportja.
2. Elmésség hibával.
3. Contrast.

Ez a felosztás megmondja, miből keletkezik a komikum. E mellett azonban szükség van egyéb osztályozásokra is. A felfogás szempontjából vagy a nyelv közvetítésével fogjuk fel, vagy látjuk, ritkábban halljuk a komikumot, tehát megértjük olyan országban is, a hol a nyelvet nem értjük.

E szerint van:

1. Értelmi.
2. Érzéki komikum.

A tárgykör szempontjából is kell osztályozni. Ugyanis a komikum néha a gondolkodás, néha az erkölcs, a morál ellen való hibát tartalmaz, néha pedig rút gyanánt hat. Van tehát:

1. Logikai,
2. Morális és
3. Aesthetikai komikum.

Végre a komikum a közönséghez is alkalmazkodik, más alakban jelenik meg a Nemzeti Színházban, mint a czirkuszban. E szerint van:

1. Alsó és
2. Felső komikum.

Az előbbi fejezet egy megjegyzést tesz szükségessé. Azt mondtuk, hogy az 5 elmélet közül 3-at magunkénak vallunk és íme itt csak 2 van felemlítve (Aristoteles, contrast). A magyarázat az, hogy Kant elmélete beletartozik a contrastba, mint ennek egy része.

Tárgyalásunkat nem az első osztályozással kezdjük, hanem mint legfontosabbat és legterjedelmesebbet ezt hagyjuk utolsónak.

Érzéki és értelmi komikum.

Az elsőnek legfőbb jellemvonása az, hogy érzékeinkkel, legtöbbször látással fogjuk fel, megértése tehát nincs nyelvhez kötve. Felfogásához csekély szellemi munka kell, ezért alkalmazzák különösen ott, a hol kisebb igényű közönség (gyerekek, műveletlenek) mulattatása a cél: czirkuszokban, vásári bódékban,

de színházban is, ha a karzatnak játszanak. Nagy elterjedésének másik oka az internationalis jellege. A vándor czirkuszok egyik országból a másikba vándorolnak, bohóczaik nem tudhatják minden nemzet nyelvét, répertoire-juk tehát legnagyobbbészert érzéki komikum: megbotlás, elesés, pofozkodás, verekedés, utánzás, öltözet és test komikuma stb.

Ez a látás számára. Hallható komikum az állati hangok utánzása (kutyaavonítás, macskanyávogás, béka-kuruttolás); felnőtt embernek gyerekes vagy asszonyos vékony, csipogó hangja, vagy ellenkezőleg igen vastaghangú nő. Egy igen mély hang, mely egészen hirtelen, váratlan rohanja meg fülünket stb. Látnivaló, hogy itt különösen az utánzásnak van nagy szerepe.

Az érzéki komikum nem elbeszélni való, a mint azt mindenki tapasztalja, a ki megpróbálja. Ha elmondja pl., hogy milyen jól mulatott egy komikus képen vagy színházban, czirkuszban, a hol az előadó rendelkezésére áll a mimika, gestus, saját hangja, hangszer stb., — csalódva veszi észre, hogy az ő hallgatói nem mulatnak. Ez az egyik oka annak is, hogy jobban szeretünk egy vigjátékot színházban megnézni, mint elolvasni.

Az érzéki komikum sokféle eszközei közül az irodalom csak a látás számára bír egyet megmenteni: a rajzot, illusztrációt. Ezt iparkodik is felhasználni a komikai irodalom, különösen az időszaki sajtó, a viccslapok; ezeket el se képzelhetjük nélküle.

Vajjon milyen érzékünkkel fogjuk fel a komikumot? Közfelfogás, hogy aesthetikai élvezet csak a két nemesebb érzék, a látás és hallás számára létezik, így a komikum is. Hozzátehetjük, hogy a látás itt

jóval gazdagabb forrás, mint a hallás. Ne feledjük, hogy itt érzéki komikumról van szó, a halláshoz tehát nem számíthatjuk az értelmes beszédet, a melyet hallunk ugyan, de megértése a nyelv tudásához van kötve.

Vajjon teljesen kizárólag csak a látásra és hallásra szorítkozik-e az érzéki komikum? *Karl Groos* idézi *Guyan* véleményét, a mely szerint minden érzékünk kelthet bennünk aesthetikai érzést és ő maga is azt vallja, hogy az alsóbb érzékek nem zárhatók ki teljesen az aesthetikából.

Nem áll-e ez a komikumra is? A nélkül, hogy határozottan igennel felelnék, felhozom a következő esetet. Egy alkalommal narancsot ettem, utánna pedig almát. Ez utóbbinak első falatja összeolvadt szájam-ban a narancs ízével és olyan különös ízt hozott létre, hogy elnevettem magamat. Honnan származott ez a nevetés? Én nem tudom másnak, mint komikumnak tulajdonítani; a nevetésnek csak erre a fajára tudok gondolni, a melynek magyarázata a szokatlan, a rendestől eltérő íz.

Ebből tehát az következne, hogy az ízléssel is lehet komikumot felfogni. A másik chemiai érzékről, a szaglásról nem szólhatok, szintúgy a tapintásról se, mert nincsenek adataim. Ha tehát a felhozott példa csakugyan a komikum körébe tartozik is, csak elenyésző csekélyiségről lehet szó. Fölemlítettem ezt, teljességre törekedve, de vallo, én is a szabályt, hogy egészben véve az érzéki komikum felfogására a két nemesebb érzék szolgál.

Hogy az érzéki komikumnak milyen rendkívüli hatása van a közönségre, hadd mutassuk meg egy példán, a mit egyszer egy párisi színházban láttunk. A színész nagy, rendkívüli nagy meglepetést akar ki-

fejezni s a következőképen teszi: lerogy a divánra, lábait fölhúzza maga alá, majd rugdalózik, kapálódzik, aztán előhúzza zsebéből két mustáros edényt s azt szagolgatja, mint az ajultak szokták. Ez a jelenet perczeig tartott, óriási kacagástól kisérvé.

Egy szót még arról, miért nevezem e fajt érzékinek és miért nem fordítom le pl. a Kraepelin elnevezését, a mely esetben az *Anschauungskomik* magyarul *szemléleti* komikum lehetne. Nem mondom, hogy ez egészen rossz elnevezés volna, de minden esetre egy kissé szűk. Helyes volna-e egy komikus hangot, a mi a zenebohócok mai korában nem ritkaság, szemléletinek nevezni? Nem tudnék e kérdésre határozott igennel felelni.

Az értelmi komikum egyetlen ismertető jele az, hogy egy nyelvhez van kötve; ha a nyelvet nem értjük, ezt se értjük meg. Teljes értéke csak akkor van, ha egy mondat egész értelmére vonatkozik. Gyöngébb már akkor, ha csak egy szóra terjed ki; leggyöngébb pedig, csaknem semmi, ha csak értelmetlen betűkkel dolgozik. Ez történik a *betűjátékokban*, a mely faj az értelmi komikum legalsó fokán áll, érték és hatás tekintetében egyaránt.

Mondani se kell, hogy érzéki komikummal is egyesülhet az értelmi, pl. színházban értjük a színész beszédét, látjuk mozdulatait, hallunk nevetséges zenét stb.

Logikai, morális és aesthetikai komikum.

Vannak elméletírók, a kik azt állítják, hogy a komikum csak intellectuális, logikai lehet, vagyis mindig értelmünk ítéli helytelennek azt, a mit komikusnak találunk (Jean Paul, Scudo, Baumgart, Lacombe, Kraepelin). Hogy áll a dolog valóban, azt elvontan

kiokoskodni nem lehet, csakis példák alapján dönthetni el. Csak olyan példákat hozok fel, a melyek értelmezése nem lehet kétséges, legalább az én felfogásom szerint.

Ha azt olvassuk, vagy halljuk, hogy Harpagon, a Molière fősvénye, külön naptárt nyomat dupla bőjtökkel, a miket egész háza népével szigorúan megtartat; hogy lovai elől éjjel ellopja a zabot; ha valaki tiltakozik az ellen, hogy ő szomjúságról panaszkodna, mert ő a szomjúságnak mindig örül, — mondhatjuk-e, hogy mindezeket értelmünk itéli hibának? Nem mondhatjuk, mert hiszen a fősvény vagy iszákos szempontjából mindezek helyesek, nem értelmünk, hanem erkölcsi felfogásunk ütközik meg rajtuk. A komikum itt nem intellektuális, hanem morális.

Lássunk példát contrastban is.

Maga már többször volt büntetve, mondja a bíró, lopás, csavargás, koldulás miatt. — Bocsánatot kérek, koldulni nem koldultam, inkább mindjárt loptam.

Ezt a tiltakozást, hogy t. i. szegényli a koldulást, értelmünk helyesnek itéli, ámde ugyanakkor, ugyanaz a személy a lopást tisztességesebb foglalkozásnak tartja, mint a koldulást. Értelmünkhez szól ez? Nem; ez a felfogás értelmileg se nem helyes, se nem helytelen, hanem morális, vagy inkább immoralis.

Hallotta már, mi történt Kohn Jakabbal? Valami borzasztó, rettenetes. — No mi? — Váltót hamisított. — Ezért ijeszti úgy meg az embert? Már azt gondoltam, hogy szalonnát evett.

Itt már értelmi felfogásunknak csak annyi feladat jut, hogy megértjük, de értelmileg helyes és helytelen oldalról nem szólhatunk; a contrast minden alkotórésze tisztán csak morális.

Mindezek után constatalni kell, hogy van morális komikum is, a nevetséges dolgon nem mindig értelmünk ütközik meg.

De van aesthetikai is. Ha bejön a czirkuszba egy nagyon kövér, kitömött ember és fel-alá jár; ha egymás mellett látunk sok kopasz, egészen kopasz embert, ez aesthetikai szempontból nevetséges mint ártalmatlan rút.

Előfordul contrastban is. Nem akarok itt az öltözet disparate komikumára utalni, mert hiszen ezt valamennyire értelmileg is helytelennek ítélni, ostobaságnak nevezhetni az össze nem illő öltözetet (fölül czilinder és frakk, alul gatyá. mezitláb). Felhozok tehát egy másfajta konkrét példát, a melynek hatását tapasztaltam. Cox kalapos lenyíratja a haját, a minek következtében kalapja az orrára esik. Így próbálgatja sorra kalapjait, keresve a legkisebbet, a közönség nevetésétől kísérve. (Box és Cox, Morton vígjátéka. Láttam a budapesti Nemzeti Színházban.)

Mi itt a komikum? Ha viselne ilyen kalapot, azt még talán lehetne értelmileg helytelennek nevezni, ámde nem viseli, csak próbálja, keresi a megfelelőt. Az értelemnek itt tehát csak annyi szerepe van, hogy ártalmatlannak itéli azt a rútat, a mit látunk, de magát a nevetést a rút látása hozza létre. Az intellektuális és morális komikum mellé csatlakozik tehát harmadiknak az aesthetikai.

Vessük össze most a komikum kétféle osztályozását, felfogás és tárgykör szerint.

1. Logikai komikum. Lehet értelmi, ezt mondani se kell. Lehet azonban érzéki is, pl. ez esetben: a bohóc leporol, letisztít magának egy helyet s aztán melléje ül a legnagyobb porba. Ez nincs nyelvhez

kötvé, látás által bárki, bárhol felfogja, egyszersmind azonban értelmileg, logikailag hibás, ostoba.

2. Morális komikum. Túlnyomó részben értelmi, de valami elmés csalást vagy effélét nyelv nélkül is lehet előadni, pl. némajátékban.

3. Aesthetikei komikum. Kivétel nélkül érzéki, látható vagy hallható rút.

Alsó és felső komikum.

A komikum hatása nem mindenkire egyenlő. Nem arról szólunk most, a mi felfogásában egyéni, hogy pl. a kit nagy bánat ér, nem tud nevetni, hanem arról, hogy a hatás bizonyos tényezőktől függ. Ilyen tényező gyanánt kettőt nevezhetünk meg: a kort és a műveltségi állapotot.

A gyerek- és ifjúkor nagyon kedvező a nevetésnek. Csekély változás, szokatlanság, eltérés a mindennapitól a gyerekek már örömet okoz és megneveteti. Így vagyunk a komikummal is, a melynek nevetése szintén örömből származik. Olyan hiba, a melyről mi azt hirdetjük, hogy a komikum alatt marad, mert nagyon csekély, vagy ellenkezőleg túlmege rajta, mint túlságos nagy, a gyereknél beleesik a nevetés birodalmába.

A gyerekekkel meglehetősen egyenlő a műveletlen ember; egyformán nagyokat nevetnek vásári bódében, Paprika Jancsi előtt, czirkuszban stb., a hol a művelt ember esetleg nem nevet, még ha nem affektál is. Ennek a közönségnek legigazibb eleme az érzéki komikum, a mit látni vagy hallani lehet. Ezt ugyan a művelt is tudja élvezni, de csak bizonyos határig. Durva tettelegesség, verekedés még mulattathat matrózokat, katonákat, kocsisokat, a mikor a

művelt emberben már szánalmat vagy bosszúságot kelt. Így az erőszakolt, nem természetes félreértés is zajosabb sikert ér el a karzaton, mint földszinten. Viszont van olyan finomabb, magasabb értelmi komikum, a mit csak művelt emberek tudnak élvezni. Bizonyos, hogy másfajta komikum való a Nemzeti Színháznak, mint a czirkusznak.

Az itt hirdetett felfogás nem új. Már *Cicero* megkülönbözteti a durva és finom nevetségést, ez utóbbira példákat is hoz fel, mint említettük a maga helyén. Újabb időben *Boileau*, a XVII. század nagytekintélyű „költészeti törvényhozó”-ja (*législateur du Parnasse français*) a durva tréfák kedvelőit a *Pont-Neuf*-re küldi lakájokat mulattatni (1674). A következő században a szintén nagytekintélyű *Batteux* (1746) megkülönbözteti a művelt társaságnak és a durva erkölcsű köznépnek való komikumot. Ebben egyetértünk, de már azt bajos elképzelni, hogyan érvényesült gyakorlatban az ő utódaik, *Marmontel* (1751) vagy *Domairon* (1784) hármass felosztása: nemesi, polgári és alsó komikum. Miért kell egyenlő műveltségű polgároknak és nemeseknek, mert hiszen voltak ilyenek, külön fajta komikum; hogyan lehetne kimutatni, hogy pl. *Molière* egyik vígjátéka csak polgárokat, a másik csak nemeseket képes mulattatni, azt csak egy esetben tudjuk megérteni, ha t. i. e felosztásban a forradalom előtti Franciaország, az *ancien régime* szellemét látjuk, a mely a társadalmi osztályokat még e téren is el akarta egymástól választani.

Legyen elég itt ennyi, hiszen az egyes fajok tárgyalásánál elegendő alkalom lesz rámutatni, mi tartozik az alsó komikumba.

A) Aristoteles elmélete.

A hiba általános jellemzése.

A történelmi részben azt mondtuk, hogy egész tudományunkban ma is az a legfontosabb, a mit Aristotelestől tanultunk. Közelebbről meghatározva ez annyit jelent, hogy ma is, a mi szemünkben is a komikum legfőbb jellege a hiba vagy rútság, a mely nem ártalmas. Ha ismerünk is némely fajokat, a melyeket nem tekinthetünk ilyennek, azt is tudjuk, hogy ezek gyengébb komikumot adnak.

Ennyit, csakis ennyit jelent mondasunk, nem pedig azt, hogy ma se tudunk többet, mint a mit az ő töredékéből tanultunk. Hogy azóta mit tanultunk, azt röviden így fejezhetjük ki: A hiba túlságosan tág fogalom, köre óriási, a melyet nehéz osztályozni, ha pusztán csak hibáról beszélünk. Hát megtanultuk ezt a tág fogalmat közelebbről meghatározni, a mi gyakran megkönnyíti a magyarázatot és mindig az osztályozást, végeredményben tehát megkönnyíti a rendszer megalkotását.

Hogy az egyes fajok miképen jellemezhetők e tekintetben, azt természetesen itt nem akarjuk előlegezni. A mit itt a hibáról mondani akarunk, általános jellemzés, mely minden fajra érvényes, az Aristoteles csoportján kívül is. Ha pedig csakis hibáról szólnunk, annak oka az, hogy a rútság sokkal ritkább alkatrésze a komikumnak, semhogy ilyen általános jellemzésére szükség volna. Térjünk át most a példákra.

Egy tanuló arra a kérdésre, mit tesz ez a latin szó *pagus*, azt feleli kert (falu helyett). Elhibáz egy összeadást. Torontálmegye székhelyének Nagyikikin-

dát gondolja. Azt mondja, hogy Kossuth Milanóban halt meg (Turinban). Egy könyvben ez a sajtóhiba fordul elő: Rabok voltunk moltanáig. Látunk egy csorba kést, megrepedt poharat.

Mindezekben nyilvánvaló a hiba és mégse gyakorolnak jóformán semmi komikai hatást. Ha csak magunkfajta felnőttekről volna szó, azt mondanám, hogy absolute nem komikusak, de meg vagyok győződve, hogy máskép áll a dolog iskolában, a hol a társaság és gyerekkor, tehát a nevetésnek legkedvezőbb légkör gyakorolja hatását. Műveletlen emberek társaságában is gyakorolhat efféle némi hatást. Bizonyos azonban, hogy sehol se tartozik a jobb, hatásosabb komikum körébe. Miért? Mert a hiba nagyon csekély benne. Vajjon az következik-e hát ebből, hogy minél nagyobb a hiba, annál hatásosabb? Lásunk erre is példákat.

Kék bölcsész, sárga geometria, háromszegletű erény, lilaszín ész, egérfogó a hozzátartozó hajnali szürkülettel. Münchenhausen elbeszéli, hogy egy tengeri állat gyomrában nem kevesebb, mint 10,000 ember él, némelyek már évek óta; hogy a holdban lakó emberek a hónap alatt viselik a fejüket és otthon is hagyhatják, viszont maguk helyett el is küldhetik.

Mindezekben a hiba óriási nagy, egész az esztelenségig megy és ezek se mulatságosak. Megint csak gyerekeknek, esetleg műveletlen felnőtteknek valók. Ime tehát sem a legkisebb, sem a legnagyobb hiba nem képezi a komikum valódi birodalmát; amaz alatta marad, emez túlmegy rajta. A komikum igazi területe az, a hol a hiba nem túlságos kicsiny, de nem is túlságos nagy. Tárgyalásunkban amazzal teljesen mellőzzük, emennek se juttatunk sok helyet.

(Képtelenség. Grotesk.) Sőt egy másik megjegyzést is kell rájuk vonatkozólag tennünk. Fentebb azt mondtuk, hogy úgy a legcsekélyebb, mint a legnagyobb, legképtelenebb hiba is lehet nevetséges bizonyos körben. A nélkül, hogy ez állításunkat meggyengíteni akarnánk, megjegyezzük, hogy munkánk további folyamán nem tartózkodunk attól, hogy a komikum alatt maradó vagy rajta túlmenő, tehát nem komikus hibáról szóljunk. Ezt a látszólagos ellentmondást tisztán csak egy kényelmi szempont hozza létre: nem akarjuk minden egyes esetben ismételni, hogy olyan értéktelen komikumról van szó, mely csak gyerekekre vagy műveletlenekre hathat, azokra is csak társaságban.

Más szempontból is tekinthetjük a komikus hibát és akkor úgy találjuk, hogy jelentékeny, sőt túlnyomó részében nem más, mint logikai hiba. Egy komikum-elméletben benne van mindaz, a mit a logika hibának nevez, pl. a definitio hibái, mindaz, a mit mint hibás okoskodást tárgyal s a minek universalis neve *sophisma*, vagy *sophisma* és *paralogismus* azoknál, a kik már a névben ki akarják fejezni, hogy csalási szándék van-e, vagy csak tévedés. A *sophisma* különböző fajtái: *amphibolia*, *fallacia figurae dictionis*, *fallacia accidentis*, *petitio principii*, *ignoratio elenchi*, *circulus vitiosus* stb., mind föllelhetők a komikum különböző fajaiban, természetesen mindig szem előtt tartva, hogy más a logikai és más a komikai forma. Nem tartjuk feladatunknak a párhuzamos tárgyalást, de nem is térünk ki szándékosan előle, itt-ott tehát logikai névén is megnevezzük a komikai hibát.

Ezekkel tartottuk szükségesnek e helyen kibővíteni Aristoteles elméletét. Ebből is látszik már, hogy a

mi tárgyunkra nem alkalmazhatjuk teljesen Kant szavait, a melyeket egy más tárgyra mondott. Szerinte ugyanis a logika az ő korában ott állott, a hová Aristoteles emelte, két ezredév nem vitte előbbre. De ha ezt nem mondhatjuk is, az bizonyos, hogy tárgyunk megoldását csak azok vitték előbbre, a kik az ő nyomába léptek; a kik tőle eltértek, tévúton bolyongtak. Különösen áll ez elméletének második felére, a mely az ártalmast kizárja a komikum köréből. Erről vitatkozni se lehet.

És most áttérünk a részletes tárgyalásra, vagyis felsoroljuk a főbb fajokat, a melyek egymástól nyilvánvalóan különböző csoportokat alkotnak. De mint alább a contrastnál, úgy itt is meg kell jegyeznünk, hogy a felsorolt *fajokat* a *nem* teljesen kimerítő tárgyalásának nem tekinthetjük; lehetséges, hogy van olyan aristotelesi hiba, a mely a következő osztályok egyikébe se sorozható.

Komikum a fogalmakban.

Ezzel kezdjük, mivel ez a legegyszerűbb jelenség. A mint az érzéki komikum körében a pusztá megjelenés, mondjuk egy igen kövér, kitömött alak képes megnevetetni a czirkusz közönségét, úgy az értelmi komikum körében vannak fogalmak, a melyeknek pusztá megnevezése komikai hatást kelt. Saját fülemmel hallottam egy igen művelt, tudós embert jót nevetni azon, hogy a barátja *bábaasszonynál* lakik. Kivirágzik alattam a trón és én csupa pólyákon és pelenkákon ülök — mondják egy operette-ben. A mellettem ülő férfi elneveti magát és ismétli: *Pelenka*. Valaki véletlenül megtalálja asztalomon azt a kis szótárt, mely néhány sorral alább következni fog.

Folytonos nevetés közt olvassa végig és kérdezi: Mi ez?

E néhány példával azt akarom igazolni, hogy az ilyen szavak már egymagukban is komikusan hatnak; hogy mennyire erősítik a más úton létre jött komikumot, arra tárgyalásunk folyamán látunk majd elegendő példát. Szolgáljon e fogalmi kör jellemzésére a következő összeállítás:

Majom, számár, ökör, marha, svábbogár, tetű, bolha, poloska, giliszta, kukac; tót, cigány, borbély, bábaasszony, vén leány, vén asszony, anyós; fogfájás, hideglelés, hasrágás, tyúkszem, guta, nyavalya, kopasz, potrohos, poczakos; krumpli, kása, paczal, hurka, puczor; nadrág, gatyá, pelenka; Soroksár, Kutyabagos, Piri-pócs, Meyer, Móricz, Samu, Náczi, Jakab stb.

E kisdéd szótár csak mutatóványul szolgál, a mint-hogy egyebet nem is adhatunk. Már így is van benne egy-két olyan szó, a melyet kényesebb társaság tilalom alá vet, a mi tehát figyelmeztet arra, hogy nem szabad tovább folytatni. Ennek oka alább még jobban ki fog tűnni, itt elégedjünk meg annak kijelentésével, hogy éppen a leghatásosabbakat nem lehet leírni.

Ez a fogalom-kör fényesen igazolja Aristoteles elméletét. Valóban ezek mindegyikéhez valami hiba vagy rütség képzeete tapad nagyobb kár, ártalom nélkül. Alsóbb rendű megvetett állatok, a mik nagy kárt nem képesek okozni, de igen sok bosszúságot vagy a miket rütnak, ostobának stb tartunk. A számár, mely nálunk ritka állat, szinte azt mondhatni, elvesztette valódi jelentését és csak átvitt értelemben élteti a hozzá fűződő erős fogalmi komikum. Ha azt mondom: Sicilia a kecskék országa, — mindenki valódi

értelemben veszi, ellenben senki ezt: Spanyolország a számarak országa. Pedig a kettő egyformán igaz. Arany mikor felsorolja Szűcs György gazdagságát, ezzel végzi: És — számara volt neki (Arany: A bajúsz). Hogy pedig ezt nem teljesség kedvéért teszi hozzá, már külsőleg is kifejezi az eléje tett írásjellel. Szent-Endre egyik városrészét Szamárhegynek nevezik (Thirring), hanem mikor én a helyszínén azt kérdeztem egy bennszülött asszonytól: Hol van a Szamárhegy? — az méltatlankodva utasította vissza, hogy azt a hegyet nem úgy hívják; a gyerekek pedig fölkapták a számár szót és elmésségüket gyakorolták rajta. Bizonyos, hogy mindez nem történt volna, ha pl. Farkashegyről van szó. A fogalomnak ez átváltozását elég elmésen mutatta be néhány év előtt egy tárczaczikk, leírván egy háziúr kudarczait, a ki víz-hordó számarat akar venni és mindenütt röhögéssel vagy gorombasággal találkozik. Miért? Mert a számár szót alig tudja valaki valódi értelmében elfogadni. (Magyar Nemzet 1901 június 4. Náczi bácsi számarat keres. Névtelenül.)

Apró nyavalyák, a mik nem nagyon veszedelmek, de a büszke embert gyalórságára emlékeztetik (tyúkszem, hasrágás, guta, ez utóbbi nem valódi értelemben). Testi hibák, a mik csak aesthetikai szempontból azok, tehát nem szánalmat keltők (kopasz, potrohos). Olyan tárgyak, a miket el szoktunk rejteni, mint a rút birodalmába tartozókat (gatyá, pelenka). Agyonviczczelt szavak, nevek, a mikhez ennél fogva a gyalórság képzeete tapad (Meyer, anyós). Ennek forrása lehet concret eset is. *Köpenick* német város a XX. század elején világhírré, de komikus hírnévre jutott egy falai között elkövetett elmés csalás által.

Tarascon délfrancia város mai napig se heverte ki azt a sebet, a melyet Alphonse Daudet víg regényei ütöttek rajta, ma is vidám képzeteket ébreszt nevének pusztá kimondása.

Mondottuk, hogy e fogalmak pusztá megnevezése is képes komikumot okozni. Ezzel azonban még nem merül ki a szerepük. A mint pl. az a potrohos kitömött ember, a kit hasonlatképen az érzéki komikum köréből felhoztunk, nemcsak végig sétál a circusbán, hanem valami cselekvénybe is bevonatik (beledobják a vízbe és néhány ember a hasára telepedve úszik rajta stb.), úgy a fogalmi komikum is akkor érvényesül igazán, ha valami logikai contrastba kapcsoltatik. Majd látunk erre bőven példákat.

Az ilyen szavak nem illenek bele komoly, különösen pedig fenséges tárgyú munkába, főkép költeményekbe. Olyan formán hatnak itt, mintha gyermekek egy szép női arczképre bajuszt pingálnak. Kizökkenetene bennünket a hangulatból, ha egy tragédia hőjét pathetikus jelenetben így szólítanak meg: *Náci*. Így gondolkozhatott Goethe, a mikor a hagyomány ellenére *Heinrich*-nak nevezte Faustot, mert, mint egyik commentatora megjegyzi, *Johann* cselédnév. Ugyanily felfogás hozza létre a németeknél a *Johannes*, *Hans*, *Jacques* stb változatokat.

Hogy e tekintetben mennyire érzékenyek vagyunk, milyen könnyen átesúszunk a határon a komikum felé, hadd bizonyítsa egy példa, a melyet elég jellemzőnek gondolok. Iskolában olvasva *Shakespeare Coriolanus*-át (fordította *Petőfi*), az egyik színben azt olvastuk, hogy bejön egy *szobalány*. Tanítványaim közül némelyek elnevelték magukat. Mi volt ez? Komikai hatás? Igen. Valami gyöngé fogalmi komikummal van itt dolgunk,

valami olyannal, a mihez a kicsinyesség képzete tapad, a mi tehát a fenségnek nemcsak teljes hiányát, hanem szinte az ellenkezőjét tünteti fel. Ez a fogalmi komikum, bármilyen gyöngé is, a tragédia komoly hangulatával már valamennyire összeütközik; úgy érezzük, hogy ez ide nem eléggé komoly fogalom. Hozzá járul, hogy valamennyire anachronismusként is érezzük; római tárgyú tragédiában ez modern fogalomnak, tehát némileg elütőnek tűnik fel.

A fogalmi komikum magyarázza meg azt is, hogy *becsületben megöszült* komoly kifejezés, ellenben *becsületben megkopaszodott* nem az; arról, a kit meg akarunk tisztelni, csak az előbbit mondhatjuk, az utóbbit még akkor se, ha igaz.

Ellenben az ilyen szavak igen alkalmasak komikus munkák czímeül. Ha tudjuk, hogy Bécsben *Der Floh* (Bolha) című lap jelenik meg, tudjuk azt is, hogy ez viczczlap, valamint azzal is tisztában vagyunk, hogy Arany *Poloska* című verse nem óda vagy elegia.

Az itt tárgyalt szavak valamennyire mind nevetésgesek. A mellett egy részük tisztességes szó, bárhol kimondható, leírható; más részük már valamennyire illetlen, a mint azt már mondottuk; végre a harmadik fokozat, a mi már hiányzik nálunk, egészen illetlen. Ez az *obscen* elem. Ebben emelkedik a fogalmi komikum legmagasabbra, de erről már fontosságánál fogva is külön kell szólnunk, valamint az érzelemről is, a melyben szintén megvan a különbség.

Ellenben itt kell megemlékezni egy némileg különböző fajáról a fogalmi komikumnak, a melyben nem maga a kimondott szó hat komikusan, hanem a mit olyan légkörnek tekinthetünk, a melyben a komikum könnyebben megfogán és magasabbra nő. Ez pedig

nem más, mint a házasság. Különös, meglepő dolog, de így van, rám nézve pedig talán még meglepőbb volt az, hogy mikor ez meggyőződéssé érlelődött bennem, ugyanakkor ugyanezt az állítást megtaláltam egy bécsi egyetemi tanár munkájában. Freud a vicczről szóló könyvében ennek egyik fajtát *cynikusnak* nevezi el és azt állítja, hogy ez a faj semmiféle intézményt sem támad olyan kedvvel, mint a házasságot.

Azt hiszem, nyer valószínűségben, hogy immár ketten hirdetjük. Mert azt meg kell mondanom, hogy bizonyítani itt nem nagyon könnyű. Ugyanis miről van szó? Arról, hogy az emberek szeretnek viccelődni, csúfolódni a házassággal, mindavval, a mi vele jár. Már most bizonyításképen nem árasztthatom el az olvasót korlátlan számú példával, hanem meg kell elégednem egynéhánnyal, pedig 3—4 példa ez esetben kevésbé erős bizonyítás, mint lenne 50—60. Szolgáljanak tehát ezek valóban példa gyanánt, csak mutatóul, az olvasó maga is folytathatja aztán.

Egy nős és egy nőtlen úr párbeszéde. Ó, ez a szép házaselet! Mennyire irigylem! — Házasodj meg és akkor nem kell irigyelned. — De én irigykedni akarok.

A suszter egy czipőt vág dühösen az inas felé, ez félre ugrik és a czipő az éppen belépő mesterné fejéhez repül. A mester nyugodtan mondja: Így is jó.

Pár évvel ezelőtt a közös konyhák kezdtek divatba jönni. Egyik vidéki városban felszólítottak egy urat, hogy ő is lépjen be. Szívesen — felelé — ha az új intézmény átveszi a konyhai berendezésemet és a feleségemet.

Ezek modern példák, de hogy maga a szellem nem újabb idők fejleménye, hadd bizonyítsa ez a Ciceróból vett példa.

Egy sicíliai embernek panaszkodott egy barátja, hogy a felesége felakasztotta magát egy fügefára. — Kérlek, adj nekem ágat arról a fügefáról, hogy olthassak belőle — feleli neki a sicíliai.

Íme ugyanaz a csúfolódás kevés híjján 2000 évvel ezelőtt. És úgy látszik, tetszett, mert Cicero után más íróknál is megtaláljuk, bele jutott, bár nagyon eltorzult alakban, a *Gesta Romanorum*-ba is, a középkor egyik legkedveltebb könyvébe (33. történet).

E példákban nem találunk egyebet, mint fogalmi komikumot. Valaki önként irigykedni akar; a feleség megérdemli azt a büntetést is, a mely másnak volt szánva; a férj házi eszköz gyanánt akar rajta túl adni; olyan fát óhajt, a mely felakasztásra csábit — mindezen helytelen dolgok magyarázatául csak a házasságnak egy bizonyos fajta felfogása szolgál. Ez tehát különbözik a fogalmi komikum másik fajtától, mert hiszen házasság, feleség, gyermek stb. pusztá megnevezésükkel még nem tartoznak a komikum körébe.

A fogalmi komikumot, az obscoen kivételével, az elméletírók nem méltatták eddig figyelemre. Mert az, hogy némelyeknél a komikum példái gyanánt ilyeneket olvashatunk: fősvény, félénk, hazug stb., nem ide tartozik. E fogalmak önmagukban nem komikusak, csak az író, költő munkája teheti őket azzá, de teheti szomorúvá is. Ez tehát nem fogalmi komikum, pedig ennek tárgyalását én szükségesnek tartom.

Az elméleti irodalomban mindössze egy állítást ismerek, mely tárgyunkkal rokonságban van. Már a kicsinység magában sok esetben nevetést kelt. Egér, bolha olyan állatok, a melyeknek pusztá megnevezése némely körökben erős hatást ér el — ezt olvas-

suk *Jahn* első munkájában. Itt tehát egyedül csak kicsinységről van szó, nálunk nem egyedül csak arról, úgy hogy a bolha a mi szótárunkban is előfordul, de már az egér nem. Azonban így is érdemesnek tartottuk felemlíteni ez adalékot, mert csak itt találtuk meg azt a felfogást, hogy némely tárgyaknak már a megnevezése komikus hatású. Szerzőnk nem foglalkozik tovább a dologgal; a fogalmi komikum eszméjére nem vezethetett volna rá a munkája, a melyet különben is már csak e fejezet megírása után olvastam.

Természetesen még kevésbé lehet *Freud* hatásáról beszélni, a ki egész könyvében csak a viccokről szól, e fejezetben is ezen a czímen van felemlítve. Fogalmi komikumról nincs nála szó.

Obscoen. Erotikus.

Ha valaki azt kérdezné, min mulatnak férfitársaságban legjobban, a felelet nem lenne nehéz: Az obscoen vicceken, még pedig nemcsak a köznép-nél, hanem a művelt osztályban is. Sőt legyünk őszinték, valljuk be képmutatás nélkül, hogy ha nagyobb férfi társaság van együtt, előbb vagy utóbb, de biztosan rátérnek erre, mert igazi nagy és általános hatása csak ennek van. Aztán az irodalom, színház, egyéb mulatóhelyek, részben a képzőművészetek is bizonyítják, mily óriási fontossága van ennek emberi életünkben. Ezért találkozunk vele nagy szellemeknél is, még újabb időben is, a mikor az illendőség már tilalom alá vetette azt, a mi *Aristophanes*, sőt még *Boccaccio* vagy *Rabelais* korában is szabadságot élvezett. *Goethe* némely költeménye (*Das Tagebuch*, *Freuden des jungen Werthers* stb.) csak azóta nyomtatható ki akadály nélkül a nagy közönség számára,

a mióta elismert classicitása kiterjeszti védő szárnyát utolsó sorára is; ellenben iskolai kiadásban tudvalevőleg *Hermann und Dorothea*-ból ki kell hagyni egy sort.

Ezt a fajt tehát hallgatással mellőzni nem lehet azon a czímen, hogy tárgyalása a jó izlésbe ütközik. A tudomány számára az is létezik, a mit a társas illem fügefalevéllal takar el. Érezte ezt az angol *Sully* is, midőn nemcsak azt jelentette ki, hogy ha komolyan akarjuk tárgyalni a nevetés fajait, ezt a csoportot nem mellőzhetjük, hanem példát is adott a megfelelő tárgyalásra. Ahhoz tehát az obscoennak teljes joga van, hogy komikum-elméletben komolyan tárgyalassék.

Mi az obscoen? Már mondtuk, hogy a fogalmi komikum benne jut tetőpontra, most hozzá tehetjük, hogy más is van benne, mint fogalmi komikum. Hogyan lehet meghatározni? Ha egy szóval akarjuk magyarul kifejezni, megfelelő szó gyanánt az *illetlen* kínálkozik leginkább. Ide tartozik tehát, a mi a szemérmet sérti, a mi jó társaságban tilos, kivéve a durva káromkodást, mely nem szükségképen obscoen.

Főfaja a sexualis vagy erotikus, a mi t. i. a nemi életre vonatkozik. Másik faja a mi egyéb okból illetlen, leginkább olyan, a mit el szoktunk rejteni. Elvünk-höz ragaszkodva itt se tárgyalunk teljesen példák nélkül.

Hogy van az, mama, kérdi egy kisasszony a museumban, hogy csak a férfi szobrok vannak fügefalevéllal betakarva? — Az onnan van, hogy a női szobrokon nem tudta a művész mire akasztani a fügefalevelet. (Párisban hallottam egy mulatóhely színpadáról.)

Valami gyenge contrast van benne: nem ezért hiányzik a fügefalevél, de látszólag ez is elfogadható ok. Ezt a gyenge komikumot nem erősíti az erotikus tartalom, de a kellemes érzést fokozza az a képzet, a melyet felkelt bennünk.

Igen, felmegyek Budapestre a testvér-nénémhez, megtanulni a mesterségét. — Nagyon okosan van, lelkem. És mi a testvére Budapesten? — Szoptatós dajka.

Itt contrast van: mesterséget tanulni helyes, azonban a szoptatós dajka mesterségét nem kell tanulni, anélkül is tudja. Hogy az erotikus elem hatását feltüntessük, tegyük a szoptatós dajka helyett ezt: zsák-hordó. Ennek a mesterségét se kell tanulni, a contrast tehát ugyanaz; ha ez gyengébb komikum az előbbinél, annak két oka van. Az egyik az, hogy a szoptatós dajka szóban fogalmi komikum van; maga a kimondott szó nevetségesebben hangzik, mint a zsák-hordó. A másik az erotikus elem; az a képzet, hogyan lesz a fiatal lányból szoptatós dajka, bennünk kellemes nemi ingert kelt, mint *Karl Groos* is vallja. Ez a kellemes érzés pedig képesebbé tesz a nevetésre.

Lássunk most példákat a nem erotikus illetlenre. Egy hajó hajótörést szenvedett Afrika partjainál és rakomány a parti lakók tulajdonába jutott. Néhány hét múlva egy más hajó legénysége ott kikötött és meglepetve látta, hogy a szerencsenek egy olyan edényt viselnek a fejükön, amelynek éppen nem ott van a helye.

A contrast itt nyilvánvaló: az az edény nem arra a célra készült, de arra is használható. Képzeljünk azonban a helyében egy leveses fazekat, mennyivel gyöngébb lesz a contrast, noha ez éppen oly távol

áll attól a rendeltetéstől. Mi hiányzik hát benne? Az illetlenség, vagyis a fogalmi komikum.

Hogy milyen komikai erő lehet egy illetlen képzetben, azt igen jól mutatja a következő példa:

Egy színész kirándulásról jön vissza és ajándékol egy kést hoz a barátjának. — Különös ajándék — mondja ez. Hogy jutott éppen kés az eszedbe? — Hát csak úgy, hogy Késmárkon jártam. — No, hát akkor még szerencse, hogy nem Szarvason voltál.

A mi ebben contrast, az bevégeződik az utolsó mondat előtt, holott a komikum éppen az utolsó mondatban van. Hogy ennek melyik részében, azt is könnyű észrevenni, ha Szarvas helyett efféle teszünk: Szeged, Kőszeg, Vasvár stb. Ezek első fele is külön szó, tehát lehet szeget, vasat, követ hozni, de ez absolute nem komikus.

Most két példát világhírű nagy költőktől.

A nadrágom hátul lyukas és tisztességgel legyen mondva, kilátszik a..... (Molière: A fősvény).

Zoltán fiam csókolja keresztanyját, kedves keresztapjának pedig nagyokat prüsszent a..... (Petőfi Aranyhoz január 7. 1849. Petőfi Zoltán ekkor csak néhány hetes volt. Keresztapja Arany János, keresztanyja a felesége.)

Itt egyik példában sincs semmi illetlen szó, de a mi el van hallgatva és a mire lehetetlen nem gondolni, az a legnagyobb illetlenség.

A mi itt értelmi alakban fordul elő, azt érzéki, látható komikumban találjuk meg egy régi magyar költeményben. Gyöngyösi István a *Murányi Venus*-ban (1664) mint nagyon komikus dolgot adja elő annak az asszonynak esetét, a ki éjjeli álmából felriasztva meztelenül „futos az házban, egyből más szegletre“.

Ha e példák talán nem elegendők arra, hogy belőlük szabályokat vonjunk le, minket semmi se akadályozott abban, hogy megvizsgáljunk más példákat is, a miket nem irtunk ide. Szabály gyanánt a következőket mondhatjuk:

1. A fogalmi komikum erősíti a komikumot, ha az egyébként is megvan és megteremti, ha egyébként nincs meg.

2. Az erotikus, ha nincs is benne fogalmi komikum, erősíti a komikum hatását az által, hogy kellemes, nemi érzéssel tölt el s így mint minden örömben, hajlandóbbak leszünk a nevetésre. Ugy disponál tehát bennünket, mint egy jó ebéd, szép idő, szerelmi boldogság stb., de önmagában nem szükségképpen komikus.

E fejezet teljességéhez tartozik még *Karl Groos* véleménye, de ezt ő maga a játékelméletbe utalja, tehát mink is ott adjuk.

A hiba mint jellemvonás.

Harpagon kikutatja az elbocsátott szolgát, miközben egyre unszolja, hogy adja vissza, a mit ellopott, noha nem lopott semmit. Kocsis és szakács egy személy nála. Vendégeinek olyan ételeket akar adni, a miket nem szeretnek. Az inast arra utasítja, hogy ne kínálja itallal a vendégeket, ellenkezőleg, várja meg, a míg kétszer is kérnek. Gyermekei házasságába csak oly feltétellel egyezik bele, ha leendő násza csináltat neki egy új ruhát a menyegzőre. Azt beszélik róla, hogy külön naptárt nyomat dupla bőjtökkel, a miket egész háza népével szigorúan megtartat; hogy lova elől éjjel ellopja a zabot. (Molière: A fősvény.)

E példákban egy személy jelleme áll előttünk, még pedig egyetlen jellemvonásban, a fősvénységben. Minden, a mit cselekszik, ebből származik, tehát mind egyformán helytelen. Minthogy pedig a helyes oldal hiányzik, contrastot nem alkot; mert azt helyes oldalnak nem tekinthetjük, hogy így lehet takarékoskodni, hogy a fősvény így szokott cselekedni stb., mert hiszen éppen ez a hibája Harpagonnak.

Hogy azonban ugyanott contrastot is találunk, abban nincs semmi különös, a költő tetszése szerint használhatja a komikumnak minden fajtát. A mikor például kocsisa panaszkodik, hogy a lovak járni se tudnak, mert nem kapnak enni, Harpagon azt feleli: De hiszen nem is dolgoznak. Látszólag igaza van s az itt található contrast, mely pedig szintén csak fősvénységét jellemzi, már külsőleg is különbözik a többiektől abban, hogy Harpagon ellenvetést tesz; úgy érzi, hogy igaza van.

Bemutatunk még néhány példát, a miket bőven lehetne szaporítani.

Orvos: Hát szomjúságról nem panaszkodik? — Beteg (nagy sörívő): Szomjúságról én sohasem panaszkodom, mindig örülök neki.

Bíróság előtt tanuskodik valaki egy gyilkossági perben. Mennyire volt a tett színhelyétől az első lövésnél? kérdi a bíró. — Mintegy 5—6 lépésnyire. — És a második lövésnél? — Valami 50 lépésnyire.

Itt is azt látjuk, ha contrast gyanánt próbáljuk magyarázni, hogy helyes és helytelen oldal ugyanaz: a félelem. Ez jelentkezik jellemvonás gyanánt.

Egy angol ember arról értesül, hogy a rokonságából két nő összeveszett és egymást jól összeszidta. — Csúnyának is nevezték egymást? — kérdezi. — Nem. — No, akkor könnyű lesz őket kibékíteni.

Az óriás hölgy vacsorája így volt kifejezhető: Hozzon másfél óráig paprikás csirkét. (Sipulusz.)

Egy városi úrnő nyári lakást keres, talál is. A lakás jó, kiveszem nyárra, csak még azt szeretném tudni, van-e jó ivóvíz — mondja a gazdának. Ez odafordul leányához: Lizi, milyen nálunk a víz?

A komikumot okozza az a hiba, hogy sohase iszik vizet.

Én mindig azt hiszem, panaszkodik a feleség, hogy a pénzemért vettél el. — Ez onnan van, mondja a férj, mert sokat nézed magad a tükörben. (Nem szép nő.)

Kitalálom, hogy ma mit ettél. — No? — Paradicsomot. Egy vörös folt van a szakálladon. — Nem jó. Az tegnapelőtről van.

Faluhelyen már az is esemény, ha egy piros kukoriczacsövet találnak. (Mikszáth.)

Az idén márciusban olyan áprilisi idő jár, a milyenhez máskor csak májusban vagyunk hozzászokva.

Ugyan mit tudnak csinálni ebben a nyomorult kis fészekben? — Hát csak megvagyunk. Nyáron halászunk. — És télen? — Télen nem halászunk.

Az utolsó példák azt mutatják, hogy nem okvetlenül mindig emberi jellemvonásról van szó, lehet jellemezni egyebet is (életmód, lakóhely stb.).

Ebbe a fejezetbe a logikai és morális, a következőbe pedig az aesthetikai hiba, vagyis rútság tartozik.

A test komikuma.

Ha valahol, úgy itt szükséges Aristoteles tételére emlékeztetni, hogy az ártalmas nem fér meg a komikummal. Nem komikusak az ártalmas testi fogyatkozások: vakság, sántaság, púposság, kar vagy láb

hiánya stb. Maradnak tehát a nem ártalmasak: kopaszság, rövidlátás, hebegés, dadogás stb, továbbá az aránytalan, a mi ellenmond a harmoniának: túlságos nagy vagy kicsiny termet, kövér vagy sovány, nagy vagy kis fej, fül, orr, has stb. Komikus az is, a mi a nemmel ellenkezik, ezért gyermekeknek kedves mulatsága a női arczképeknek szakállt, bajuszt rajzolni (pipát is, de ez nem testi komikum). Ellenkezője kopasz szájú Szűcs György bátya. (Arany: A bajusz.)

Testi komikumban elég az egyszerű megjelenés akár képben, akár élőlényben színpadon, cirkusban, farsangi menetben stb. Pl. egy bohóc a másiknak a vállára áll, női ruhába öltöznék s ez az óriási alak sétál a közönség előtt. Bejön két közönséges nagyságú alak, az egyik óriási férfi-, a másik óriási női fejjel. A bohóc két méteres falábon sétál, nadrágja azonban a földig ér, úgy hogy óriásnak látszik. Előre látható baleset az, ha egy roppant kövér ember hátul fellép egy kisebb omnibusra, elül a ló felemelkedik a levegőbe. (Borssz. Jankó.) Ha a kövér pékmesterné megjelenik a fiakkerállomáson, a lovak mind elszaladnak a kocsival. (Flieg. Bl.) A bohóc maga elé tesz egy kottát, a melyben ökölnyi hangjegyek vannak s aztán olyan közélről nézi, hogy az orrát is beleüti.

Testi komikum az is, ha nem maga a test, hanem annak képe lesz nevetséges a homorú és domború tükörben, a melyek az emberi testet roppant hosszú soványnak, vagy ellenkezőleg kis kövérnek tüntetik fel. E tükröknek mindig megvan a mulató publikuma, mely gyönyörködik ez eltorzításban. Caricatura ez? Nem, mert nem a test meglevő hibáját túlozza,

hanem minden testet egyformán rútit el. Nem utánzákép hat, hanem egyszerűen nagyon kövér és nagyon sovány ember gyanánt.

Vajjon komikus-e minden, a mi az emberi testen az aristotelesi elméletnek megfelel? Igen, mindössze a második részt kell valamivel közelebből meghatározni, hogy t. i. az ártalmas fogalma alá tartozik a borzalmas, visszataszító, utálatos is, pl. egy olyan arcz, a melyen az orr helyén kéz vagy láb van.

Hogy ez a fejezet hogyan függ össze az előbbivel, azt már mondtuk. Itt is a hiba mint jellemvonás áll előttünk, ha ugyan külső testi hibára lehet ezt a szót alkalmazni. Ragaszkodnom kell hozzá, ha talán nem is egészen szabatos, mert az azonosságot akarom vele kifejezni. A különbség t. i. csak annyi, hogy az egyiket értelmi, a másikat érzéki úton fogjuk fel. Ez utóbbi aesthetikai hiba, tehát rútság, mely legtöbbször látható, ritkábban hallható, pl. egy vékony kappanhang. És csak a mig így hat reánk, voltaképen csakis addig tartozik e fejezetbe; ha contrastba foglaltatik, már nem. Erről itt nem is lehetne szólni, mert a mit mondunk, előlegezés. Mindamellett ez mégis jobbnak látszik, mint a contrast tárgyalásában megint beszélni a testi komikumról.

Ha egy nagyon kövér, kitömött ember sétál előttünk a cirkusban, ez csak érzéki komikum gyanánt hat ránk. Ha azonban bedobják a vízbe és néhány ember rátelepedve úszik rajta, ekkor a testi komikumhoz csatlakozik az a helyes és helytelen cselekedet, tehát contrast, hogy ember csónakul szolgál.

Szintúgy a contrast körébe tartozik a test színe is. Ha egy magyar faluban először látnak szerecsent, nevetnek rajta. A szokatlanság hiba gyanánt hat

rájuk. Az ellenkezőről nincs olyan határozott tudomásunk, de biztosnak vehetjük, hogy a négerek is nevetnek, ha először látnak fehér embert, föltéve persze, hogy nincs okuk félni tőle. Ő rájuk a fehér szín szokatlan, tehát hiba. Csakhogy ez a hiba más természetű, mint egy nagy has vagy kopasz fej. Ez utóbbiak mindenütt rútak, holott a szerecsen teste a maga fekete színével teljesen hibátlan, sőt szép lehet. Itt tehát olyan contrasttal van dolgunk, a milyen pl. a palócz beszéd budapesti színházban vagy a *Wokurka* név magyarok közt.

Testi komikum tekintetében a színpadon többet bírnak el, mint az életben. Shakespeare egy vakot léptet fel a *Velencei kalmárban* és mi úgy tapasztaltuk, hogy a szájalom nem nyomja el a komikum érzelmét. Miért? Egyrészt mert ez a vak folyton jókedvű, a fia tréfáit tréfával viszonzozza, baját tehát nem érzi csapásnak, nem akar szájalmat kelteni; másrészt tudjuk, hogy a színész, a ki a vakot játszsza, nem vak.

Végig tekintve e fejezeten azt látjuk, hogy kizárólag testi hibáról van benne szó. Ez magyarázza meg, hogy azok a példák, a melyekben az *obscoen* fejezetében emberi testről van szó, valóban oda tartoznak, mert nem testi fogyatkozások, hanem illetlenségen alapulnak, az illetlenség pedig fogalmi komikum.

Képtelenség contrast nélkül.

Aristoteles elméletéről szólva azt mondtuk, hogy nem a legnagyobb hiba a legkomikusabb, sőt ha túlságosan nagy, megszűnik komikus lenni, hogy egyszerű esztelenség (Unsinn) legyen belőle.

Ez az általános szabály. Ezt most ki kell egészíteni azzal, hogy a valóságos képtelenség, Unsinn is lehet komikus, adhat egész jó komikumot, még pedig kétféleképpen is: contrastban és a nélkül. Sőt akár mindjárt fel lehet említeni, hogy határper is van köztük, vitás terület a contrast és nem contrast határán. Az elsőről a maga helyén szólunk, itt tehát a másodikkal kell végeznünk. Ime néhány példa.

Mutasd a többi kezedet is, — mondja Harpagon szolgájának, miután két kezét megmutatta. (*Molière*: A fősvény. Megvan már Plautusnál is.)

Ha meghalsz, akkor üss fekete pecsétet, de legalább a címet akkor is te ird. — Küldd el nekem, mert két orr többet lát. — Most nyisd ki mind a hat füledet, hogy megérts. (Petőfi Aranyhoz írt leveleiben 1847 szept. 9, 1848 május 5.)

Ember szeme nem hallott olyat, ember füle nem látott olyat, ember keze nem képes azt ízlelni, se nyelve felfogni, se szíve kimondani, milyet álmodtam én.

Minő hangot látok! Hadd pislogok is be,
Nem hallom-e ott meg Thisbe arcát? Thisbe!

Köszönöm, kedves hold, napsugaraidat.

(*Shakespeare*: Szentivánéji álom. Fordította Arany János. Megnéztük az eredetit és a fordítást hűnek találtuk. A példák bizonyító erejéből azonban az se vonna le, ha nem Shakespearétól, hanem Aranytól volnának.)

A fiam apja halt meg — mondja Naszreddin. Kik voltak a négy evangelisták? — A négy evangelisták hárman valának, ú. m. Lukács és Máté.

Vele volt az ikertestvére, a ki nála négy évvel öregebb. — Van neki két kis fia, a kik közül az

egyik leány. (E két példát francia népies színpadról hallottam.)

Nagy Sándor szüleinek távollétében született.

Mind e példákban valami képtelenség, lehetetlenség áll előttünk, olyan dolgok, a melyek egymást kizárják. Például a logikailag egymástól el nem választhatók elválasztatnak: ikertestvérek és egyenlő kor, születés és anya stb. Vagy ellenkezőleg a logikailag össze nem egyeztethetők összekapcsolatnak: hangot látni, arcot hallani, a fiú, a ki leány stb. Mindezekben a képtelenség olyan világosan lép eléünk, annyira nincs elrejtve, hogy itt contrastnak még a látszataról se szólhatunk. Van aztán még egy határozottan különálló faj is, a melyről éppen ezért külön kell megemlékeznünk néhány példa alapján.

A bohóc nagy gonddal letisztít egy helyet a manége szélén és — melléje ül a legnagyobb porba. — Leveti kabátját, gondosan kirázza, letisztogatja, aztán leteríti a szőnyegre és — rágázol, a cipőjét lesúrolja rajta, aztán fölhúzza.

Mondja kérem, mondja, nincs Önnek a balkarján egy eperjegy? — Nincs. — Akkor Ön az én testvérem. (Morton: Box és Cox, angol vígjáték.)

Menjünk reggelizni. — Nem megyek. — Miért? — Mert először is nem szoktam reggelizni; másodszor mert ma Hosszúnap van, tehát éppen nem reggelizek; harmadszor mert már reggeliztem.

Tud az Ön nővére angolul? — Nem, hanem a szomszéd fiának van egy új tollkése. (Az Ollendorff-féle nyelvtanítást szokták ilyen csinált példákkal, túlzás útján nevetségessé tenni.)

Ki korán kel, maga esik bele. (Kakas Márton.)

E példákban a komikumnak olyan faja áll előttünk, mely a contrast fajai közt is előfordul *Csalódott várakozás vagy meglepetés* név alatt. Csak hogy különbözik attól egy lényeges pontban. Írjunk ide az ott adott példák közül egyet.

Fiatal házaspár, a ki pénzért nősült, nászutazásán a vasuti kalauzhoz: Itt van egy forint, legyen rá gondja, hogy egyedül — ne maradjunk.

A mi e példában található, ugyanaz van a többi ottani példában is, t. i. valami meglepő következik, más, mint a mit vártunk, de a mi következik, az is egészen helyes. Itt másképp áll a dolog; itt a mi következik nemcsak meglepő, hanem helytelen is, mert vagy ellenkezik az előzménnyel vagy sehogyse függ vele össze. Úgy egyik, mint másik esetben egymást kizárják.

*

Kérdés már most, mi különbözteti meg a komikus képtelenséget a nem komikustól? Miért nevetséges ez: Van neki két kis fia, a kik közül az egyik leány? És miért nem az, legalább művelt embereknek, a lilaszínű bölcsészet vagy háromszögletű erény vagy Münchhausen némely grotesk túlzása? (Úgy süti el puskáját, hogy öklével a szemére üt, a mitől az szikrázik.)

Nehéz e kérdésre felelni, de megpróbálom előadni véleményemet, tisztán a magamét, mert másról semmit se vehetek. Kraepelin ugyan foglalkozik az *Unsinn* magyarázatával, de ennek itt még nem vehetem hasznát.

Az első különbség tehát az, hogy a lilaszínű bölcsészet-féle példák nem a komikai, hanem az elméleti irodalom szülöttei; az író azt akarja velük bizonyítani, hogy vannak nem komikus hibák is. Ez aztán

mindjárt a rossz formán is meglátszik, t. i. még csak mondatba sincsenek foglalva.

A másik különbség nem magában a tárgyban rejlik, hanem egy külső körülményben. Mind az, a mit társaságban, különösen színpadon adnak elő, *ipso facto* hatásosabb, mert a társaság kedvező légkör a nevetésnek. Talán egy novellában vagy regényben nem merne az író olyan képtelenséggel mulattatni, mint színpadról, a hol igazán kérdéses, hogy van-e egyáltalában nem komikus Unsinn, főképp gyermekek és műveletlenek számára.

Egészen határozott véleményt nem mondhatunk a másik fajnál se. Aligha csalódunk azonban, hogy minden olyan mondás vagy cselekedet, tehát értelmi és érzéki komikum, a mely erős meglepetést okoz, a komikum körébe tartozik, bármennyire képtelenség is egyébként. Természetesen mindig szem előtt tartva, hogy az ártalmast kizárja a komikum. Ennyit mondhatunk; határozottabb inductióra nem jogosít fel példáink korlátolt száma.

Különben jegyezzük meg azt is, a mire nem egyedül itt lehet hivatkozni, hogy itt a komikum határán járunk. Már pedig hogy kívánhatnánk nagyobb határozottságot az aesthetikától, mint pl. a természetrajztól? Ha vannak lények az állat- és növényvilág határán, a melyek sem egyikhez, sem másikhoz nem számíthatók teljes határozottsággal, hogyan húzhatjuk meg geometriai pontossággal egy aesthetikai fogalom határait?

A grotesk.

Voltaképen az előbbinek egy alosztálya, de hogy milyen fajta képtelenség, azt nem igen tudnám pontosan megmondani; talán a példák jobban megmutatják.

Fiatal deákok iskolában mulatnak afféléken, mint a következő distichon:

Zöld torony aljában a fák fűtőürészve legelnek,
Csonka rom árnyában röpked egy árva tinó.

A nép pedig nem néhány szót vagy sort, hanem egész meséket tud a legnagyobb képtelenségekből, a melyekből álljon itt néhány mutatvány.

1. Kérdelem, hol van a malom. Azt mondják, el van sétálni. No hát én addig lefeküdtem, a szekeret kieresztettem legelni, az igát meg az ökröket a fejem alá raktam, aztán elaludtam. Hát egyszer csak felébredtem, hát egy nagy körtefa volt a fejem alatt, erre fölmasztam. Egy odvas lyuk tele volt madártojással, a mint azt kiszedtem, egyszerre lesüllyedtem. Hamar hazaszaladtam a kis fejszéért, kiástam magamat a fából, de akkor fölkaptak a madarak és vittek egy nagy folyóig.

2. Nagy búsan, bánatosan beugrok a kertbe, eszem a diót, töröm a mogyorót, jól laktam császárkörtevel. Egyszerre rám kiált egy ember: Minek eszed a retket? Hisz nem neked ültették a répát. Azzal felkapott egy tökört, úgy hozzám vágta a kalarábét, hogy majd agyonvert a jég.

3. Hogy esék, hogy nem, a malom éppen akkor volt oda eprészni. Ha oda van, én is szedek ízibe egy jó kalap követ s a malmot egy szempillantás alatt hazahajigálom. Hát addig az ostornyeemet felszűrám az ökrök elé, hogy megálljanak. Hanem akkora jegenyefa nevedek abból, a mig én a malommal bajoskodtam, hogy az isten szép ege alatt kétrétüleg hajlék s az odvába seregélyek költöttek. Édes apám uram volt kicsi gyermek, de magam nagy ember. (A meséket, a melyekből e részeket kiírtam, tájészolási orthogra-

phiával közölte a *Magyar Nyelvőr* és újabban *Simonyi Zsigmond*, én könnyebb olvasás végett átírtam irodalmi nyelvre.)

Látni való, hogy ez nem a népmesék csodás eleme, a nép epikája, hanem népies komikum, a mit versben is megtalálunk a népnél. Irodalomban a groteszk legismertebb példája *Münchhausen* kalandjai (1785), a melyből már másutt közöltünk mutatványokat.

E helyett bemutatok néhány példát a *Fliegende Blätter*-ből, tehát komikai ujságból.

Egy berlini elbeszélése: A feleségem leesett a Matterhornról, én hirtelen egy pár jégdarabot a hátitáskámba dugtam, leugrottam, súlyomnál fogva előbb értem le s a feleségemet fölfogtam a karomba. A lábamat azonban kifíczamítottam.

A mint a vonat kiér az alagútból, a szerecsen rémülten veszi észre, hogy az angol útítárs ott van a helyén, hiányzik ellenben a szerecsen leány. E szerint a menyasszonyomat ettem meg az alagútban! — kiált fel.

Amerikában van egy akkora templom, hogy a keleti kapun beviszik a gyereket keresztelni s a nyugatin kijön mint miniszter a második feleségével.

Egy vadász elbeszélése. Egyszer a kutyám a vasutnál keresztül ugrott egy ablakon s mikor az üvegdarabokat láttam, megértettem az okát. Az volt ráírva: Abort, — a kutyám pedig így olvasta: Apport.

Itt olyan mélységes szakadék van — magyarázza a vezető —, hogy ha leesik, mire leér a fenekére, Goethe összes munkáit elolvashatja.

Most egy német vígjátékból: Mikor világra jöttem — mondja a hős —, leugrottam a földre, lekaptam

a falról apám kardját és úgy hadonáztam vele, hogy a bába fejét ketté hasítottam. (Gryphius, 1616—1664.)

Végre, hogy verses példát is lássunk, álljon itt *Haug* német költőnek egy nagy orra irt epigramm-jaiból ez egy:

Er stand und sprach vor seinem Haus,
Da hielt ein Güterwagen an.
He! rief der trunkne Fuhrmann aus:
Den neuen Schlagbaum aufgethan!

(Leeresztett sorompó-rúdnak nézi az orrát.)

Mindezekből már látható, hogy a groteszkben, akár iskolás fiúk, akár a nép, akár olvasók mulatságául szolgál, hiányzik Petőfi, Shakespeare, Naszreddin vagy a népies színpad vig tréfája, a melylyel főntebb találkoztunk. Mi van tehát benne? Képtelen túlzás, meg egyéb örültség, szándékos játék a legnagyobb örültséggel. Egyénileg én egyáltalában nem tudom a groteszket élvezni, de elég nagy elterjedéséből azt kell következtetnem, hogy talán nem mindenki így van vele.

Érzéki formában se vagyok nagyobb barátja. Vannak bohócok, a kik annyira eltorzítják arcukat, különösen kifestés által, hogy az nagyon közel jár a borzalmashoz, visszataszítóhoz; rongyos, piszkos öltözetük pedig az utálatoshoz.

Felmerülhet a kérdés, hogy a groteszket nem contrastnak kellene-e tekinteni. Kétségtelen, hogy példánkban itt-ott vannak contrast-elemek (a malmot kódobálással kergeti haza stb.), egészben véve azonban ez örültségek nem nevezhetők contrastnak.

Tettlegeesség.

Jeu de mains, jeu de vilains.

Francia közmondás.

Pofozkodás, ütlegetés, verekedés, birkozva földön hempergés, valakinek leöntözése, megdobálása, megbotlás, elesés stb., ezeknél biztosabban semmi se idéz elő komikai hatást kis igényű közönségnél. Tapasztalni ezt színházban, circuszban, Paprika Jancsinál, egy idő óta pedig kinematographban is. Az alsó komikumnak ez a legdurvább faja azért is olyan népszerű, mert internationalis, megértése nincsen nyelvhöz kötve.

Hogy magyarázandó a komikuma? E kérdésre többféleképp kerestem a feleletet, különösen próbáltam contrast gyanánt magyarázni, mint félreértést, bosszút stb. Kétségtelen, hogy vannak is egyes jelenetek, a melyek így vagy efféleképp magyarázandók. Ime pl. egy tréfás jelenet. A bohóc megáll egy automata előtt és olvassa: Dobjon be 10 fillért és kap egy pohár sört. — Nekem van 10 fillérem, mondja és bedobja. Erre az automatából kinyúlik egy kéz és pofon üti. — Ebben lehet a csalódott várakozás, meglepetés contrastját látni: egészen más jön, mint amit vártunk. Hogy éppen pofon jön, ez csak erősíti a komikumot.

Az effélék azonban csak egyes részek, az egész szellemét nem fejezik ki, tehát magyarázatul se szolgálhatnak az egésznek. Figyeljük meg csak pl. a mozgó fényképben, a mi már azért is alkalmas erre, mert a külföld szellemét is elhozza, megmutatja, mivel mulattatják az angol, olasz, francia stb. köznépet, figyeljük meg tehát mondjuk a vásott gyerme-

keket. Felmásznak egy falra s a járókelőket megdobálják, lelocsolják, liszttel leöntik stb. Aztán elkezdi őket kergetni, miközben az üldözök elesnek, egymáson keresztül bukdácsolnak. Vagy ott van a dühös szakácsné, a ki összetöri az összes edényeket, majd megbirkózik a gazdával, házmesterrel, rendőrökkel. Mindezekben a lényeg maga a tettegesség, hogyan dobálnak, hogyan birkóznak, hogyan hempergnek a földön, hogyan futnak egymás után. Ez okozza a nevetést.

Arra persze ügyelni kell, hogy ne legyen ártalmas, kárt okozó. A kik elesnek, a kik birkóznak, épkézláb keljenek fel és fussanak tovább.

W. Scherer, az érdeemes német tudós azt állítja, hogy az ütlegelés már nem komikus, mert a hiba túlságos nagy benne, ezért bosszankodást kelt. A mi tapasztalásunk azt bizonyítja, hogy még nem vagyunk ennyire, de bizonyosan ez a fejlődés iránya, a népies mulatság is veszít durvaságából. Azt már lehet tapasztalni, hogy a bohócok sokszor igen durva pofozkodása, verekedése finomabb érzésű emberben szánalmat vagy bosszankodást kelt, a mi aztán a komikum kellemes érzelmét megrontja.

Éppen ez az oka annak is, hogy a való életben sokkal kisebb a komikai hatása, mint utánzásban. Ha komoly verekedést látunk, főként felnőtt emberek közt, a hol tehát veszedelmesebb, ez sokkal kevésbé mulatságos, mint utánzása circusbán vagy még inkább képben (kinematograph). Ilyenkor, ha t. i. mulattatás a cél, a tettegességgel együtt jár az elesés is, a mit éppen azért már e fejezetben is megemlítünk, mindjárt pedig részletesebben tárgyalunk.

Kudarcz. Baleset.

A mindennapi élet kész, hogy úgy mondjuk, természetes komikuma, a melyet t. i. nem elmésség, irodalom vagy művészet hoz létre, igen jelentékeny részben apró balesetekből és kudarczokból kerül ki. Könnyű megfigyelni, hogy a legcsekélyebb nem sikerülés, eredménytelen, elhibázott dolog nevetséggel jár, különösen társaságban és fiatalok közt. Ha valaki nem kapja meg a labdát; elhibázza azt, a kit meg akar vele ütni; nem éri utól, a kit kerget; szembe-kötősdiben senkit se bír megfogni; fazéktörő játékban mindig a fazék mellé sújt; versenyfutásban mindig nagyon messze elmarad a többiektől; nem bír felmászni a fára, vagy ha igen, nem mer vagy nem tud lejönni; fel akar ugrani egy számárra és csak próbálgatja vagy tülesik rajta stb. Mindezekben a nevetés voltaképen kinevetés, de annyira közönséges és annyira közös az egész társasággal, hogy fulánkja alig fájdalmas.

Mindez rokonságban van a balesettel, a melynek azonban valamennyire mégis más a jellege, a mint azt néhány példa igazolja.

A szobaleány, a ki éppen a pecsenyelét öntötte az abroszra, megszólalt. (Sipulusz.) — Egy gyerek feldobja a diabolót és az valakinek a fejére vagy az ételébe esik. — Egy szobor tárgya a következő: Egy parasztasszony két kezében két kosarat tart, tele baromfival, a harmadikat fején viszi s ebből lenyúlzik egy lúd és megcsípi az asszony orrát. — Sokratest „lerondította egy gyík az ereszből.” — Egy repülő madár emléket pottyant a kalapunkra, ruhánkra.

Legismertebb és leggyakoribb formája a balesetnek az elesés és megbotlás. Az elesést *Petőfi* így magyarázza *Az apostolban*:

Egy részeg czimborá
A mint kilép a küszöbön,
Olyat botlik, hogy képivel
Barázdát húz a megfagyott havon.
Teremtettéz a tisztes férfit,
Hogy méltósága ilyen póru jár.

Valóban, az elesés az emberi méltósággal ellenkezik, éppen azért egészen kis gyermeknél alig hat ránk komikusan. Ez se magyarázható contrast gyanánt, a miben helyes és helytelen oldal van, mert ez csak puszta hiba. Itt sem árt arra figyelmeztetni, hogy a komikum kizárja az ártalmast; ha valaki esés közben lábát kitöri, nem nevetséges többé.

Az elesésről azt mondhatni, a mit *Voltaire* a félreértésről, *Darwin* az utánzásról, hogy alig van valami, a mi biztosabban megneveltett, itt azonban tegyük hozzá, hogy kis igényű közönséget (gyermek, műveletlenek). Ezért gyakorolják olyan szörnyű bőségben a circusból. A bohóc mindig esik, a sima földön úgy, mint ugrás közben, vagy ha meglokk; leesik a lóról, a manége széléről stb. Elméletiróknak is, a kik csak fejből írnak, ez a példa van legkönnyebben kezük ügyében, olyan formán, mintha valakit felszólítunk, hogy mondjon példát a hexameterre, a legtöbb esetben *Hösvértől pirosult gyásztér* vagy *Régi dicsőségünk* lesz a példa.

B) Elmésség hibával. Káröröm.

Különös faj, a melynek tárgyalását elméletirónál sehol se találtam s a melyet mégis kénytelen vagyok külön osztályba sorozni, mert néhány példát nem tudok másként megmagyarázni.

Ha valaki e sorokból mentegetőzést olvas ki, nem tiltakozom ellene. Hiszen annyi elődöm volt már, hogy ha olyan eredményre jutok, mint előttem senki más, bizonyos gyanakodással nézek rá. Ez azonban nem mehet addig, hogy véleményemet ne merjem kimondani, pusztán csak azért, mert másokéval nem egyezik meg. És most lássuk a példákat.

Valaki sokáig nézi a horoghalászatot s látja, hogy a halász semmit se fog. Megszólal végre: Nincs ostobább dolog, mint ez a horoghalászat. — De van egy még ostobább dolog: nézni, — mondja a halász.

Micsoda érthetetlen beszéd ez? Úgy látom, ketönk közül az egyik megbolondult — mondja valaki az inasának. — Ó uram, feleli ez, ön nem tartana bolond inast.

Képviselőjelölt a választókhöz: Én édes híveim! Drága szeretett jó barátaim! Hogy mennyire vallom a 48-at, azzal is bizonyítom, hogy éppen csak 48 forintot hoztam ide magammal. — Egy hang a háttérben: Hát az 1800 hol maradt? (Borsszem Jankó naptára 1892.)

Pék: Az a négy kiló hús, a mit küldött nekem, egy fél kilóval kevesebb volt, megmértem. — Mészáros: Lehetetlen, hisz én is megmértem avval a négy kiló kenyérrel, amit magától hozattam.

Egy kisasszony szobája tele van aggatva diszítés gyanánt szép kis kosarakkal. Nini, mennyi kosár —

jegyzi meg egy fiatal ember. — Ó igen, — mondja gögösen a hölgy, — a mint látja, jut bőven a kéréknek. — Úgy látszik azonban, — felel rá a fiatal ember, — még eddig nem sokat bírt Nagysád kiosztani, mert nagyon sok van.

Mért ugatsz? — mondja valaki Catulusnak? — Mert tolvajt látok, — feleli rá. (Quintilianus példái-ból. Az eredetiben szójáték is van, mert *Catulus* = kis kutya, tehát jobban érthető az ugatsz kifejezés.)

Valaki a casinóban levelet ír és egyszerre észreveszi, hogy egy ismeretlen belenéz a levelébe. Leírja tehát ezt a mondatot: Nem folytatom tovább, mert egy tolakodó ficzkó a hátam mögött áll és olvassa a mit írok. — Bocsánat, mondja ez, én nem olvasom az ön levelét. — Hát akkor hogy tudja, hogy mit írtam most? — feleli a másik.

Párbeszéd egy tánczó pár között: Szeret táncolni, Kovács úr? — Szenvedélyesen. — Hát akkor miért nem tanul meg?

E példák jelleme a következő: valaki elkövet valami hibát és erre következik egy igen elmés és meglepő büntetés, a mi bennünk kárörömet kelt. Itt tehát van hiba és így a komikum aristotelesi jellege nem hiányzik teljesen, ámde a komikumot nem ez hozza létre, vagy legalább nem egyedül ez. A meglepő nagy elmesség nélkül nincs komikai hatás, de viszont az elmesség nem jogosult a hiba nélkül. A kettő azonban nincs egymással logikai contrastban. Az elmesség, a mely a nevetést létre hozza, nem mondható egyszerre helyesnek és helytelennek, hanem csak az előbbinek. A káröröm egyenlő mértékben szülte a hibának és elmés lefőzésnek. Érzelem tekintetében is különbözik tehát valamennyire a többi faj-

tól; örömünk itt nem egyszerűen az ártalmatlan hiba vagy rútság szemléletéből fakad, hanem azt mondjuk magunkban: úgy kell neki. Ha a *lefőzés* nem volna olyan kevésbé tudományos hangzású szó, ez volna leghelyesebb elnevezése e fajnak.

A hiba és káröröm egyenes arányban vannak; minél kisebb amaz, annál inkább csökken emez. Álljon itt egy példa.

Egy utolsó rangú piszkos kávéházban egy vendég olyan illetlenséget követ el, a mi szomszédaira kellemetlen. A gazda, Tulpenthal, megszólítja: Hogy lehet ilyen neveletlen? Mit szólna magának a gazda az Abbaziában, ha ott ilyet csinálna? — Mit szólna? — felel a vendég. — Azt mondaná: Ha ilyet akar csinálni, menjen Tulpenthalhoz.

Itt a gazda hibája olyan csekély, hogy a lefőzés jóval inkább az elmességet kísérő tiszta örömet, mint a büntetés kárörömét kelti bennünk. A következő példa még messzebb megy.

Társaságban mondja egy kisasszony: De mennyire hasonlít hadnagy úr a nagynénémhez. Csak éppen hogy a néninek bajusza is van.

Ez a példa már csak látszólag tartozik ide. A hiba t. i. itt olyan természetű, hogy nem hívja ki a büntetést, ennélfogva az elmesség nem is kelt kárörömet. Inkább részvétet keltene, ha nem volna olyan ártalmatlan a csúfolódás. Már pedig e fejezetben a káröröm olyan fontos, hogy hiányában ez a példa nem ide, hanem a *Hiba mint jellemvonás* rovatába tartozik. Ezzel aztán azt is megmondottuk, hol kell keresni jelen fejezetünk rokonságát.

C) Contrast.

A contrast-elmélet.

Logikában a contrast az ugyanazon nem fajai közt lévő különbséget jelenti, például contrastot alkot a fehér és fekete, hideg és meleg, pirosság és halványosság, öröm és fájdalom, fáradás és nyugvás, erős és gyöngye hang stb. Lényegében megegyezik vele az, a mit az aesthetikában neveznek contrastnak, az ellentétes dolgok egymás mellé állítása a végből, hogy egymást kiemeljék, például egy festményen nyugtalan, indulatos testtartás mellett rideg nyugalom. Ránk nézve mindezekről különbözik a jelentése.

A komikai contrast abban áll, hogy valamely mondas vagy cselekedet helyes is, helytelen is, különböző szempontból tekintve.

Hogyan érvényesül ez a definitio az egyes fajoknál, a következőkben majd meglátjuk. Most csak annyit mondunk, hogy ha meg akarunk felelni azon követelménynek, a melyet a logika a definitióval szemben támaszt, hogy t. i. legyen a definiálandó fogalom egész körére illő, de csakis arra illő, tehát ne legyen se szűk, se tág, — csak ebbe a fogalmazásba tudjuk öltöztetni. És még így is némi fentartást kell tennünk, különösen a formára nézve, a miről szintén többször megemlékezünk majd.

Hogy miben áll a contrast lényege, mutassuk meg egy példán, a melyet Kraepelin is felhasznált ilyen-forma célra.

Eladó egy egérfogó a hozzátartozó egerekkel (Lichtenberg).

Az egérfogó célja az egérfogás, ezt pedig legkönnyebben úgy érheti el, ha mindjárt adva vannak

az egerek is. Ez látszólag helyes. Más oldalról természetesen helytelen, hiszen a ki egérfogót vesz, annál úgyis van már egér, mért vegyen pénzen? Ez tehát contrast.

Változtassuk meg most, mint Kraepelin teszi, példánkat két irányban. Legyen először: Egérfogó a hozzátartozó szalonnával. Ebben csak helyes oldal van hiba nélkül, ez a contrast alatt marad. Legyen másodszor: Egérfogó a hozzá tartozó reggeli szürkülettel. Míg előbb az összeegyeztetés tökéletes volt, most teljesen hiányzik; az összekapcsolt két fogalomnak semmi köze egymáshoz, nincs helyes oldal. Itt a contraston túlmentünk.

Ide írok most egy példát a logikából: Azt szoktam enni, a mit előtte való nap veszek. Tegnap nyers húst vettem, ma tehát nyers húst eszem (Liard).

Ez egy *sophisma*, amely közelebbről *fallacia accidentis* nevet visel. A syllogismus, a melynek formájába öltöztetve van, abban hibázik, hogy figyelmen kívül hagy egy mellékkörülményt: abból, hogy azt eszem meg, a mit tegnap vettem, nem következik, hogy nyersen eszem meg.

Ez a példa tökéletes contrast s a hozzávaló magyarázat, a mit szintén a logikából írtam ki, a contrast magyarázata. Itt van tehát példa arra, hogy milyenféle logikai hiba alkothat komikai contrastot. Természetesen ez csak egy példa, contrastot alkothat sok másféle logikai hiba is. Hogy a forma nem megfelelő, mert hiszen nem is komikai célzattal készült s ez árt a hatásnak, — azt talán mondani se kell.

További részletezésnek itt nincs helye, arra szólnak a következő fejezetek, két megjegyzést azonban itt kell megtennünk.

Egyik az, hogy a contrast nem minden példáját lehet beosztani a mi osztályainkba; vannak olyanok, a melyek egyszerűen magának a contrast fogalmának felelnek meg a nélkül, hogy külön faj gyanánt megnevezhetők volnának. Hadd tegyük ezt világosabbá egy példával.

A múlt hónapban vettem itt ezt az esernyőt, mondja valaki az üzletben, és most nézze meg, teljesen oda van. Az esernyős nézi, nézi, végre megszólal: Hm, hm, tán megázott ez az esernyő?

Erről nem lehet azt mondani, hogy *disparate*, vagy csalódott várakozás, vagy félreértés stb. Ez egyszerűen contrast: a vászonféléknek árt az eső, ennyiben helyes a megjegyzés, de esernyőre vonatkoztatni ezt nagyon helytelen.

A contrast-elmélet, a mennyire a mi adataink alapján megítélhető, a XVIII. század közepén keletkezett, körülbelül egyszerre Angol- és Németországban; mi az angol *Gerard* munkájában (1756) találtuk először, Németországban pedig néhány évvel később *Sulzernél* (1771). Keletkezését ilyenformán képzelhetjük: a modern népeknél a komikum első fejtegetői határozottan Aristotelest követik. Lassanként azonban szükségét érzik annak, hogy a hibát, a mi a nevetségest alkotja, valamivel közelebből meghatározzák. Így jutnak az ellentét vagy ellenkezés fogalmára; a szokásos kifejezések ez időben a németeknél *ungereimt*, a francziáknál *disparate*, az angoloknál *incongruent* vagy *incongruity*. E kifejezések egymásnak megfelelnek, egymással fordíthatók, értelmük eredetileg: össze nem egyezés a fogalmakban, a melyek egymással össze kapcsoltnak. (Gerard példái: *harrisnya*, mely pénztárczául szolgál; a lyukas nadrág a

léket kapott hajóhoz van hasonlítva). Innen már csak egy lépés volt annak constataálásához, hogy e fogalmakban nem csak különbözés van, hanem megegyezés is.

Legteljesebb kifejtését adta eddig *Kraepelin Emil*, a psychiatria tanára egyik német egyetemen.

Képtelenség contrastban.

A képtelenségről már szoltunk, itt vissza kell rá térnünk, mivel nemcsak contrast nélkül fordul elő, hanem jó erős contrastot is alkothat, a mint azt néhány példán igazolhatjuk.

A szakácsné berohan jelenteni, hogy a macska ellopta az egész húst, három fontot. Felhajszolják a macskát, mérlegre teszik, éppen három font. A hús már megvan — kiált fel a gazdasszony, — de már most hol a macska? (Naszreddin.)

Azt kérdezni, hogy hol a macska, mikor a kezében van, nyilvánvaló képtelenség. De viszont azt is mondhatni, hogy három font húst keresnek, a mérlegen pedig éppen annyi van. Ez a látszólagos igazság azzal a valóságos képtelenséggel egyesülve, kitünő contrastot alkot.

A herczeg akkor született, — magyarázza a tanár — a mikor a lipcei csata volt. Tehát mikor? Mondja meg Szabó Mihály. — Tanuló: A herczeg született 1813 október 16., 18. és 19-én.

Itt is nyilvánvaló a képtelenség. Valaki három napig született. Ámde ez a képtelen felelet helyes is egy hibás kérdésre.

Mindezekben a képtelenség, de egyszersmind a contrast is nyilvánvaló, mivel a képtelenséggel igen

erős helyes oldal áll szemben. Ez a következőkben nagyon meggyöngült s ezzel a contrast-jelleg is.

Napoleon nagyravágyó volt. Ha nem akart volna más lenni, mint tűzértiszt, talán még ma is a trónon ülne (M. Prudhomme).

Egy hajótörésben pusztaszigetre vetett apa megette saját gyermekeit, hogy apjukat megmentse számukra.

A rútság mindenkit elcsúfít, még a legszebb aszszonyt is.

A disznó méltán viseli a nevét, mert valóban egyike a legpiszkosabb állatoknak.

Csodálkozott azon, hogy a macskának a bőrén éppen ott van két lyuk, a hol a szemei vannak (Lichtenberg).

Ezekben is logikai képtelenséggel találkozunk. Elválaszthatnak a logikailag el nem választhatók: a disznó és piszkossága, a szem és a nyílása. Összekapcsolhatnak az össze nem egyezhetők: a szép aszszony rútsága. Cél és eszköz egymást teljesen kizárják, ha az apa megeszi gyermekeit azért, hogy apjukat megmentse számukra stb. Úgy látszik tehát, hogy itt képtelenség contrast nélkül áll előttünk, mért tárgyaljuk hát őket itt? Azért, mert bennük az Unsinn valamennyire el van rejtve, csak némi gondolkodás által fedezhető fel. Kraepelin szerint, a kitől jórészt e példákat is vettem, ez által lép be az egyszerű Unsinn a vicces ítélet, tehát a komikum körébe. Szerintem ezért lehet contrast gyanánt tárgyalni, ez elrejtés pótolja a helyes oldalt, noha azt sem tartanám egészen lehetetlennek, hogy a másik osztályba (Képtelenség contrast nélkül) soroztassanak. Itt a határon járunk.

Disparate.

Contrast keletkezik az által is, hogy egymással össze nem illő fogalmak összekapcsolatnak. Íme néhány példa.

Csak annyit tudott róla, hogy a császárt szolgálja, de azt már nem tudta, hogy tanácsokat ad-e neki, vagy a csizmáját tisztítja.

Mit adtál ennek a hordárnak? — Két hatost, meg három szójátékot.

A feleség pathetikusan szaval: Ah Jenő, mikor arról a borzasztó szikláról lecsúszni láttalak, ez széttépte a szívemet. — Nekem pedig a nadrágomat, mondja rá a férj.

Simon sok szépet tanult és sok szépet el is felejtett... Míg a többi ifjak álmodoztak, ő valóságosan aludt (Kisfaludy Károly: Sulyosdi Simon).

Ja szom gentleman (én gentleman vagyok) — mondja az Amerikából hazakerült tót, kirívóan éreztetve, hogy mennyire nem illik össze az a fogalom a tót nyelvvel.

János gazda a földbe gabonát, feleségére pedig megvető pillantást vetett.

Ah, milyen isteni levegő — kiált fel a feleség egy kiránduláson. — Igen, igen, úgy látszik libapecsénye illat, — mondja a férj.

Egy ifjú monológja: Megvan az utolsó díj, most már Németország bajnoka vagyok. Dicső gondolat! A mi Goethe a költészet, Beethoven a zene terén, az vagyok én a lawn-tennisben.

Gust und Watschen sind verschieden. Ismertünk valakit, a ki ezt folyton ismételte, olyan mulatságosnak találta.

Azt gondoldod lelked, tested szakáll? s ha

Leborotválnak újólag kinősz?

Csalódol, mert az élet csizmatalp,

S ez nem lesz új, ha egyszer elkopott.

(Petőfi: Várady Antalhoz.)

Itt olyan össze nem illő fogalmak kapcsoltnak össze, mint lélek és szakáll, élet és csizmatalp.

Hah de mi szörnyű zaj,
Mily láрма riasztja
Egyszerre az egyház
Temetői nyugalját!
Mennydörgés?
Vagy kásának forrása fazékban?

(Petőfi: A helység kalapácsa.)

Akará mondani a tapasztalt öreg,
Hogy minden baj, inség háborúból ered,
Dőghalál, sok vén lány, sok rossz vers.

(Arany: Nagyidai cigányok.)

(Össze nem egyező fogalmak: dőghalál, vén lány, rossz vers.)

Heine kedvelte a komikumnak ezt a formáját. Pl.

Im Beginn schuf Gott die Sonne,
Dann die nächtlichen Gestirne;
Hierauf schuf er auch die Ochsen
Aus dem Schweisse seiner Stirne.

(Heine: Schöpfungslieder.)

Nap, csillag, ökör — ezek vegyítettnek össze.

Im Allgemeinen werden die Bewohner Göttingen's eingetheilt in Studenten, Professoren, Philister und Vieh, welche vier Stände doch nichts weniger als streng geschieden sind (Heine: Die Harzreise).

Végre bemutatunk egy egész költeményt e nemből.

Vizen.

Beszélgetnek sajkámmal
A fecsegő habok,
Feszítem a lapátot,
Hogy szinte izzadok.

Anyám, ha mostan látnál,
Tudom, hogy mondanád:

Az istenért!... ha feldől sz
Nem féled a halált?

Apám, ha mostan látnál,
Tudom, hogy mondanád:
Az ördög hurezol arra
Szaggatni a ruhád.

Petőfi.

A komikumot itt is az okozza, hogy nagy ellenkezés van az anya és az apa szavai közt: az egyik életét félti, a másik a ruháját.

Kimondhatjuk tehát, hogy van a contrastnak, egy olyan faja, a melyben maga az állítás helyes, *de nagyon különböző, vagy éppen ellenkező fogalmak kapcsoltnak össze*. Ez benne a helytelen oldal.

Itt azután nagy szerep jut a fogalmi komikumnak, a melyről a maga helyén azt mondtuk, hogy komoly vagy éppen fenséges szöveggel sehogyszé össze, azt megrontja. Megrontja pedig az által, hogy komikussá változtatja. Ha Napoleon híres mondása: *Du sublime au ridicule il n'y qu'un pas*¹ komikumszabály gyanánt szolgálhat — itt van a helye. Itt eshetik meg könnyen, hogy ellentétben azzal, a mit több helyen említettünk, az író akarata ellenére bele téved a komikumba.

És e tekintetben helyesnek valloim Bergson megfigyelését: a tragikus költő lehetőleg vonja el figyelmünket az anyagiakról, a testről. Innen van az, hogy a tragédia hősei nem esznek, isznak, melegednek előttünk, sőt lehetőleg nem is ülnek. A test kielégítése nyomában leskelődik a komikum.

Disparate-ban az értelmi faj fontosabb, előfordul azonban érzéki alakban is. Ez esetben szívesen veszi fel az ellentét formáját. Egy alacsony viskó két igen

¹ A fenségestől csak egy lépés a nevetségesig.

nagy ház között; egy óriás és egy törpe egymással mennek; együtt egy kis vastag ember és egy hóri-horgas sovány asszony, vagy megfordítva; egyik asszony fején tenyérszalag, társa fején kocsikerék nagyságú kalap; egy kis fiú letérdelve szerelmet vall egy termetes hölgynek (láttam egy olasz operában, nagy nevetés); egy igen vastag és igen vékony hang közvetlenül egymás után.

Noha az ellentét itt talán leggyakoribb forma, nem az egyetlen. Ha valaki kihívóan kacsint egy nőre s abban a pillanatban megbotlik vagy elesik; ha valakinek öltözete czilinder és frakk, hozzá pedig sujtásos magyar nadrág sarkantyús csizmával, ezekben nem ellentét, csak erős különbség található.

Már az angol Home érezte, hogy az, a mit e fejezetben tárgyalunk, a komikumnak egy külön faja, azért a vicczről szóló részben megemlékezik róla, mint a szójáték egyik fajáról. Ide tartozó egyik példája szabad fordításban így hangzik: Ebben a teremben intézik Britannia sorsát, itt szokott a királyné, diadémmal ékesítve, majd jó tanácsot, majd jó theát kapni. — Kraepelin szerint komikus, ha egy elhunyt barátunkat így dicsérik: Er war tugendhaft und rund, — mivel szembeszökö e két fogalomnak össze nem egyezhető különbsége.

A faj maga tehát nem ismeretlen, még eddig azonban nincs külön neve. Kell pedig, hogy legyen, olyan nagy szerepet játszik a mi elméletünkben. Véleményünk szerint legjobb elnevezése volna azon három szó közül valamelyik, a melyekkel a contrast fejlődésében találkozunk: a német *ungereimt*, a francia *disparate*, az angol *incongruent* vagy *incongruity*. Legalkalmasabbnak a francia szó látszik, mert ez

változatlan formában használtatik angolul, németül, sőt nyelvünkben is, mint logikai műszó (disparát fogalmak, Pauer Imre: A logika alaptanai, Budapest 1907.)

Mindezeknél fogva a contrastnak ezt a fajtát legjobban lesz *disparate*-nak nevezni.

A fogalmi komikum és disparate az, a melyre legtöbbször kell hivatkoznunk.

Az öltözet komikuma.

Felsorolunk néhány szempontot, a melyből tekintve az öltözet komikussá lesz, de azt nem merjük állítani, hogy kimerítjük az összes fajokat.

1. A divat. Ha a képes újságokban csak 25—30 évvel megyünk is vissza, a divatot már valamennyire nevetségesnek találjuk, még inkább azután a 100 év előtti. Ez azonban nem azt akarja jelenteni, hogy minél régebb, annál nevetségesebb. A komikum ereje felett nem a kor dönt. Az pl. erős komikumot adna, ha Cicerót cilinderben, monoklival látnánk képen vagy színpadon, szintúgy vagy még inkább görög polgárok az agorán darutollas kalapban, lobogó ingujjban, gatyában. Ennek ellenkezője: mai emberek római vagy görög öltözetben. És ime mily könnyű észrevenni, hogy ennek komikai ereje mennyivel gyöngébb, mondhatni semmi, főképen színpadon. Miért? Mert megszoktuk színházak, álarczos bálók, történelmi ünnepélyek stb. révén és részben talán azért is, hogy éppen ez az öltözet önmagában is kevésbé nevetséges.

2. Társadalmi állás. Vicclapok szokták a minisztereket vagy más ismert személyeket czizmában, egy ingben, gatyában, lerajzolni. Ellenkezőleg a Fliegende Blätter *Noch nie dagewesen* címmel rajzolt le egy

német parasztot monoklival. Béresek trágyát hordanak frakkban, cilinderrel, fehér keztyűben.

3. Hely. Egyetemi tanár a kathedrán, képviselőház elnöke elnöki székén, egy férfi elegáns bálban schlafröckben, hálós sapkával, papucsban. Ellenben egy fiatalembert, a ki ócska frakkját házikabát gyanánt használta el, barátai sokat ugratták, hogy miféle helyre jár frakkban.

4. Nem. Czirkuszokban gyakori, hogy a bohóc nőnek öltözik, az ellenkezője azonban már nem mulattat, mert megszoktuk a színházban. E tekintetben ugyanis nagy útát tettünk meg. Shakespearenél még színésznő nincs, a női szerepeket fiatal emberek játszzák. Molièrenél már van színésznő, de csak fiatalokat játszik, az öreg asszony még férfiszerep. Később a férfit férfi, a nőt nő játszsza, míg ma a férfiszerepek egy része is nők kezébe jutott.

5. Kor. Kis gyerek frakkban, cilinderrel, monoklival; az ellenkezőjét már Hogarth-nál olvassuk: egy nagy kövér ember, fején kis gyerek fejkötőjével nevetet meg a vásári közönséget.

6. Az egyes részek. Fölül cilinder és frakk, alul rojtos gatyá és paraszt csizma.

7. Az évszak. Télen nyári, nyáron téli ruha. Meglehetős gyöngö komikum, mely könnyen szánalomba csap át, főképen az előbbi. Egy franczia operetben úgy büntetnek meg egy iskolás leányt, hogy nyáron téli bundát kell viselnie egy óráig.

8. Az öltözet egész fogalma. Ide tartozik az aránytalanság: a bohóc egy méternyi hosszú nyakkendővel és megfelelő gallérral jelenik meg. A nagyon piszkos vagy gyűrött ruha; ha valaki farsangban kabátját kifordítva veszi magára; másra szabott túlságosan bő vagy rövid nadrág, kalap, mely az ember orrára esik;

paplan vagy abrosz, a melyet valaki magára terít, ha éjjeli álmából felriasztják; a cigány gyerek, a kinek egész öltözete egy mellény vagy egy pántlika a nyakán. Színházban derűtséget kelt, hogy Harpagon köpönyege hátán óriási feltűnő folt van (Molière: A fősvény). *Sévigné* asszony egy éjjeli tűzvész leírásában mondja: Ha az ember nevetni tudott volna ilyen szomorú alkalmmal, milyen képet lehetett volna rólunk festeni. *Guitaut* egy ingben, harisnyában, a felesége harisnya nélkül s elvesztette a fél papucsát, *Vauvineux*-né rövid szoknyában, háziruha nélkül, a szolgák, a szomszédok mind hálósipkában (1671 február 20.).

Az öltözet komikumának magyarázata meglehetősen egyszerű. Az első hat csoportban *disparate*, még pedig jó erős fajta, található. A hetedik a könnyen kifejlő száználmon kívül éppen azért gyöngébb, mert a *disparate* is gyöngébb benne. A nyolczadik osztályban legjobbnak látszik a *contrastot* úgy magyarázni, hogy mindez szolgálhat öltözetül, ennyiben tehát helyes, azonban mindenütt van valami hiba, helytelen oldal.

A komikum fogalmi körei közt nincs egy se, mely oly erősen mutatná, hogy milyen nagy szerepe van a megszokásnak. Jó példáját láttuk ennek már az első és negyedik osztályban. Most tegyük hozzá, hogy az összes felsorolt osztályokat meglehet szokni: kis gyerek cilinderét, felnőtt ember fejkötőjét, egyetemi tanárt a kathedrán papucsban, otthon frakkban, ministereket gatyában, nyáron a téli ruhát (pl. a díszmagyart) stb. Ha a crinolint megtudta szokni Európa civilizált népe, akkor elképzelni se lehet olyan képtelenséget, a mit meg ne szokna s ha megszoktuk, nem nevetséges többé. Ha magyar faluban letelepedne egy szerecsen, idővel már nem nevetnének rajta.

De ha ez így van, nem az következik-e belőle, hogy az öltözet mindig nevetséges? Körülbelül. Az öltözet magában hordja a komikum csíráját, lévén olyan rút, mely nem ártalmas. A rútság a lényegéhez tartozik. Talán kivételesen van olyan egyszerű, a test formájához illeszkedő öltözet, mely nem rút, de ez csak kivétel. Szabály szerint minden népviselet, katonai vagy egyéb uniformis, egyházi ornatus, a multból reánk maradt hagyományos costume stb. — ordítóan rút. Túlozok? Tessék megnézni az 50—100 év előtti katonai uniformist, a keleti vallások papi ornatusát, a tőlünk messzeeső népek viseletét stb.

De hát mi ennek a magyarázata? Nem könnyű erre felelni. Legvalószínűbb az, hogy az öltözet fogalma maga természetellenes, az embernek is meztelenül kellene járni, mint az állatnak. De az is lehet, hogy más oka van.

Határozottabban merek már beszélni, ha az öltözet egy része, a fejrevaló (kalap, sapka, fejkötő) van kérdésben. Itt már határozottan ki merem mondani, hogy csak nevetséges, csak rút van, semmi más. A rútnek milyen orgiája áll előttünk a katonai csákókban csak egy század alatt is, vagy az egyházi süvegekben! Rút a legpárisiabb 1000 francos kalap is. Kell bizonyíték? Néhány év múlva, mikor már nem divatos többé, a nő érthetetlennek találja, hogyan viselhetett ilyen csúf kalapot. Egy nőnek, a kiről szobrász ismerőse szobrot mintázott, megjegyeztem, hogy kár, hogy kalap van a fején. Bizony kár, felelé, mert már most is, 3—4 év múlva az a kalap csúf, nem divatos.

Ugyanezt a gondolatot ügyesen fejezi ki a Kakas Mártonból vett következő példa, a melyet éppen ezért ide írok, jóllehet komikumát nem az öltözet hozza létre, ez csak alapul szolgál.

Lefestetem a feleségemet — mondja valaki barátjának. — Csak vigyázz, hogy ne kalapban. — Miért? — Mert én úgy festettem le az enyémet és most minden évben új kalapot festet rá a képére a divat szerint.

Ennek az örökös, meg nem szűnő változásnak csak egy oka lehet: hajadon fővel járni felel meg a természetnek. Bizonyára érezték ezt a görögök, azért ábrázolták szobraikat rendesen hajadon fővel akkor is, ha egyébként nem meztelenek. Az a szobrász, a ki gróf Andrassy Gyulát budapesti szobrán hajadon fővel ábrázolta, százszorta művészebb érzékkel járt el, mint azok az osztrák vagy német szobrászok, a kik képesek katonai szobrokat örületes nagyságú, meg formájú csáköval, kalpaggal csúfítani el.

Az öltözet komikuma érzéki, látható, mint a test komikuma, de értelmi komikumba is foglalható. Ime egy példa.

Tíz év óta ismerem Önt és folyton töröm a fejemet egy rejtélyen. — Miféle rejtélyen? — Hogy ki viseli az Ön ingét, a mikor tiszta.

Ezt mint logikai contrastot így magyarázzuk: helytelen föltevés, hogy ő csak akkor viseli az ingét, ha már más beszennyezte, de helyesnek tünteti fel az a tény, hogy mindig piszkos ingben látható.

A contrast tehát logikai úton jött létre, de egy aesthetikai hibát, piszkos öltözetet csúfol ki.

Az állat se ment teljesen a komikumnak e fajtától. Több szerzőnél találkoztunk e példával: az ember szalvétát köt a ló nyakába és ebédet szolgál fel neki. Ennek első fele ide sorolható. Még határozottabban idetartozik a lovak szalmakalapja, meg a felöltöztetett kutyák, a minőket Párisban gyakran látni. Mindezekben a contrast könnyen megmagyarázható, a helyes

és helytelen oldal könnyen föllelhető. Ezek is csak addig mulatságosak igazán, a míg meg nem szokjuk.

Az öltözetnél emlékezzünk meg az álarczról is, a mi az arcz öltözete gyanánt tekinthető. A legtöbb esetben nem komikus a megszokás folytán, de azzá lesz, ha erős ellenmondást találunk benne, pl. egy kis leány öreg asszony, kis fiú öreg ember álarczával. A nagyon szokatlant keresve könnyen beleeshetünk a borzalmasba, visszaszítóba. A görögök a tragédia és komédia különbségét már az álarczban is kifejezték.

Megemlékezhettünk még a szemüvegről is. Már a XVIII. századbeli nagy gömbölyű *besicles*, a mint némely francia képeken láttam, ma komikus hatású. Ez is a megszokástól függ, ennek is van divata, a festő tehát helyesen cselekszik, ha ezt is mellőzi.

Végre itt emlékezzünk meg a haj-, bajusz- és szakállviseletről. Talán különösnek látszik, hogy ezekről itt szólunk, de inkább itt, mint a test komikumánál. Mert arról nem is szólva, hogy a hajviseletben, a mi éppen legfontosabb a három közt, idegen anyagok, valóságos öltözetdarabok is szerepelnek, a lényeg a divat. Maga a természet nem szabta meg, mi az egyedül helyes viselet, tehát komikusnak találjuk azt, a mi a megszokottal nagyon ellenkezik, pl. az egy időben divatos toronymagasságú női frizurát.

Az öltözet komikumát szándékosan leginkább farsangban és időhöz nem kötve czirkuszokban alkalmazták. Szándéktalan hibája (divat stb.) lehet, hogy nem mindig komikus. Egy óriási kalap, vagy más esetlenség bosszankodást kelthet bennünk, rendesen a felett, hogy valaki gondolkodás nélkül vagy éppen ellenére rabszolgája a divatnak. Ez esetben nem érezzük a komikum kellemes érzését.

Anachronismus. Anapismus.

Tróját ágyúval ostromolják. — Caesar azt telegraphozta Rómába: Veni. Vidi. Vici. (Jöttem, láttam, győztem). — Római katonák Krisztus keresztje alatt kártyáznak és pipáznak. — Ábrahám pisztolyt szegez a fiára.

Az *anachronismusban* olyan képzetek társíttatnak, a melyek a valóságban összeférhetetlenek, de logikailag nem. Így szól Kraepelin. Ezt a nézetet valljuk mi is, mert valóban Trója és ágyú, Caesar és telegraph stb. nem találkozhattak, mivel ágyú, telegraph, kártya, pisztoly abban az időben még nem volt megtalálva; a dohány még ismeretlen volt Európában. Viszont azonban egy hadvezér, a ki telegraphiroz; ágyúk egy vár ostrománál; kártyázó, pipázó katonák a kaszárnyában — mindennapos dolog, komikai elem nélkül. Ha már most a képzetek egyikét kicseréljük úgy, a mint példáinkban történt, erős össze nem egyezés támad.

Az anachronismus tehát nem más, mint a dispare egyike. Így magyarázzuk akkor is, ha az öltözet hozza létre: görög polgárok az agorán darutollas kalapban, lobogó ingujjban, gatyában.

A következő példa valamennyire complicált, nem olyan egyszerű, mint a többiek.

Nagy Sándor elmegy a photographushoz, hogy magát levétesse. Őh nagy király — mondja neki ez, — még nincs feltalálva a photographálás. — Igaz, igaz, feleli szomorúan a király és eltávozik.

Hogy mi ebben az anachronismus, azt könnyű észrevenni, különben meg is van mondva, hogy Nagy Sándor korában a photographálás még nincs feltalálva. Igen, de akkor mire való a photographus? kér-

dezzük. Ennyiben képtelenség volna, de ez valamenynyire el van rejtve éppen az anachronismus contrastja által, hogy t. i. ma olyan közönséges dolog a photographus. Ez elrejtés folytán ez oldalról is contrastnak tekinthető, lényege szerint pedig complicatioja mellett is anachronismus.

Az anachronismus csak akkor hatásos, ha a hiba, a korral ellenkezés nagyon erős benne, vagyis köztudomású. Sok példa van az ellenkezőre: Arany Toldija tengerit morzsol, a mi pedig Nagy Lajos után 100 évvel se volt ismeretes Európában. A pulykát is Amerikából kaptuk, hogyan ismerhetik tehát a XV. század elején Olaszországban, a mint ez a *La Mascotte* (Üdvöske) című ismert francia operette-ben történik? Shakespeare *Julius Caesar*-ban toronyóráról, Schiller *Piccolomini*-ben villámháritóról beszél stb.

Mindezekben a hibát a legtöbb ember észre sem veszi, ekkor pedig komikum sincs. Ugyanaz történik tehát, mintha pl. valaki ezt hallja: Ennek a bornak jó rheumája van és sem a *rheuma*, sem az *aroma* szót nem ismeri. Ezen aztán a magyarázat segít. A nevetséges, a mit magyarázni kell, már nem nevetséges — mondja igen helyesen Voltaire (*Lettres sur les anglais* XXII).

Az anachronismust különösen szereti a paródia. Például *Seress Imre* Homeros parodiáiban az istenek büntetése abban áll, hogy a dohánygyárat felgyújtják, a görög pap leánya ő nála Juczika papgazdasszony, a vezérek Agamemnom István, Uliasz Miklós stb.

Az anachronismus egymással időre nézve ellenkező fogalmakat kapcsol össze. Ha az ellenkezés helyre vonatkozik, keletkezik az *anatomismus*, kevésbé ismeretes, de nem egészen ismeretlen fogalom. Példái:

Svájcz admiralis. Velencei huszárok. Lovas tenge-részet. Kecskeméti lánczhid stb.

A magyarázat ugyanaz, mint amabban.

Kétségtelen, hogy a most tárgyalt két faj létrejöhet szándéktalanul is, tudatlanságból és pl. primitív festőknél néhány elég jó példa is keletkezett ilyen módon; egészben véve azonban azt kell mondanunk, hogy a legjobb példák szándékosan készültek. Nem tudatlanság, hanem ellenkezőleg történelmi vagy földrajzi tudás hozta őket létre. Itt is azt mondhatni, hogy rendesen azért nevetünk, mert valaki nevetetni akar bennünket.

A névkomikum.

Nem tartozik az erősebb fajok közé, valamint tárgyalása sem okoz nagyobb nehézséget, ha tisztán csak példák felsorolására szorítkozunk. Talán ez szolgálhat magyarázatul annak, hogy *Kraepelin*, a kinek van mondanivalója a komikumról, meg sem emlékezik róla, ellenben *Ueberhorst* valósággal tobzódik a névkomikum tárgyalásában. Úgy látszik, az egyik lenézte, a másik lecsapott a könnyű prédára.

Vajjon ne kövessük-e *Kraepelin* példáját? Ha nem íránk nagyobb munkát az ő értekezésénél, talán megtennénk. Így azonban nem felejtethjük el, hogy a névkomikum, bármilyen legyen is az értéke, nagyon régtől fogva él, nem létezőnek hát mi nem tekinthetjük. Aztán azt is tapasztaltuk, hogy a dolog éppen nem könnyű, ha az ember nem elégszik meg annak felsorolásával, hogy milyen különös nevek vannak a világon. Nekünk legalább igen nehéz munkát adott, míg egy valamenynyire elfogadható osztályozásban meg birtunk állapodni.

Szándékosan kevés osztályt különböztetünk meg s az alosztályokból se említünk fel sokat, mert nem akarunk elveszni a részletekben. Azok alapján, a miket megmagyarázunk, olyanokat is meg lehet magyarázni, a miket nem említünk. Osztályozásunk a következő: 1. A név egymagában. 2. Disparate a névben. 3. Ismétlődő név. 4. A név szövegben.

1. *A név egymagában* akkor komikus, ha nem névnek való, ha érezzük, hogy ilyen vagy olyan okból nem méltó erre a tisztességre. Mert akármilyen szó nem való tulajdonnévnek, bizonyos komolyságot kívánunk meg úgy a személy-, mint a földrajzi nevektől, ezek t. i. a legfőbbek. Már most hogyan lehet ez ellen véteni? Iparkodunk itt is lehetőleg tágkörű meghatározással felelni, azt mondjuk tehát, hogy a csunya, vagy legalább szokatlan névvel. Az első megint lehet értelem vagy hangzás szerint.

Mi a csunya név? Minden esetre leginkább az, a melyben fogalmi komikum van, a mi viszont tudvalevőleg az obscoenben emelkedik tetőpontra. Olyan szavakat, a milyeneket erre vonatkozó kis szótárunkban összeállítottunk, nyelvünkben név gyanánt nem igen találni, nincsenek nálunk, mint a németben vagy francziában Ochs, Floh, Crétin, Poux, Cochon-féle nevek (ökör, bolha, hülye, tetűk, disznó). Az író azonban komikai célzattal adhat személyeinek (vigjáték, novella stb.) ilyen neveket: Pelenka Márton, Paczal Izidor, Puczor Gerzson, Gátia Péter. Idegen név is gyakorolhat ilyen hatást, például egy francziaországi aristokrata család *Ganay* neve.

Természetesen lehet csunya név azonkívül is, a mi említett kis szótárunkban előfordul, hiszen már ott is megjegyeztük, hogy ez összeállítás éppen nem akar

teljesnek tekintetni. De viszont itt megjegyezhetjük, hogy például a *Tóth* név annyira megszokott, hogy nem gyakorol ránk komikus hatást. *Meyer* se komikus feltétlenül, pusztá kimondással, de nagyon könnyű kifejtetni a komikumát.

Keresztnevekből főlemlithetők: Samu, Náczi, Móricz stb.

Hangzás szerint csunyak: Gyügyü, Bunyi, Diridongó, Süsü, Hubi, Csucsuj (Arany: A nagyidai cigányok); Serteperthy (Csokonai: Dorottya). Ilyenek még: Hupuczi, Buczy stb.

Hogy mikor komikus a név hangzása, azt bajos megmondani, az nemcsak nyelvek, hanem talán még egyéni ízlés szerint is változik. Meglehet, hogy nem mindenki ugyanazt találja furcsának. A nélkül tehát, hogy kutatásba bocsátkoznám, a mi igazán nem érdemelné meg a fáradságot, megnevezek egy fajt, a mely eléggé el van terjedve. Ez *egy szótag megkettőztetése* (Csucsuj, Süsü). Tudvalevő, hogy ez a gyerek-nyelvnek, vagy tán helyesebben dajka-nyelvnek is egyik jellemző sajátsága (zsizsi, tüti, papa), nemcsak a magyarban, hanem másutt is, például a francziában (faire dodo: aludni, dormir helyett; nounou: dajka, nourrice helyett; toutou: kutya, chien helyett; Mimile: Emile).

A *szokatlan* névnél ismét jónak látom megjegyezni, hogy a nyelvek különböznek egymástól. Amint nyelvünkben nincsenek készen olyan csúf nevek, mint németben vagy francziában, úgy hiányzanak az ilyen nem csunya, de furcsa, szokatlan nevek is: Gutten-tag (jó napot), Bleibtreu (maradj hű), Bleibimhaus (maradj a házban), Thudichum (nézz utána), Bonne-fille (jó lány), Dieu (Isten) stb. Természetes, hogy az

írónak itt is jogában áll alkotni olyan neveket, a melyeneket készen nem talál.

Szokatlan a nagyon hosszú név is: Dalla-Riva-Sternberg-Thurmhof. La marquise de la Tour-du-Pin Chambly de la Charce, szintűgy a nagyon idegen is: Mrha, Tvrdon, Krkoska, Srb. Hangsúlyozzuk, hogy nagyon idegen, mert csak ez esetben szokatlan, annyi nálunk az idegen név. (Ebbe a fejezetbe tartozó földrajzi nevek olvashatók a fogalmi komikumnál).

Az egymagában álló névhez tartozik a *jelentő* név is. Nem külön faj ugyan, de történelmi fontosságánál fogva meg kell róla emlékezni, mivel nagyon régóta él a komikai irodalomban. Meg kell azonban jegyezni, hogy jelentékeny részében nem komikus. Ha Kisfaludy Károlynál ilyeneket olvasunk: *Perföldy* ügyvéd, *Tollagi* jegyző, *Sulyosdy* (kövér henyélő), vagy Dugonicsnál: *Agyúsi* katona, *Versei* költő, az ilyen nevek nem hatnak komikailag. Komikus csak az ilyenekben: Dikics, Dratva, Lábszij csizmadia, Nyakig-láb, Stolz-zum Platzen (gőgös a megpukkadásig) porosz nemes egy berlini viczcslapban, — szóval a mikor a név már magában is nevetséges valamenynyire. Hogy aztán jelentő névnek használtatik, az erősíti a hatását; Dikics névnek csúf, de egy csizmadia számára, a ki dikicscsel dolgozik, jónak látszik, ez benne a contrast. Még jobban érezhető ez a német névben, a melyet a valóságban senki se visel, de jelentő névnek nagyon jó, nagyon jellemző.

Hát a többiek komikuma hogyan magyarázandó? A hol contrast van, az mindenütt abban áll, hogy ezek nem névnek való nevek. Még egy részben ott is, a hol fogalmi komikumot találunk, ez a magyarázat. Állatnevek igen jók személyi neveknek is (Holló, Ga-

lamb, Farkas), ennyiben tehát valaki viselhetne *Kukacz* vagy *Bolha* nevet is. Minthogy azonban e szavakhoz valódi jelentőségükben valami fogalmi komikum tapad, ennyiben névnek nem jók, nem méltók. Természetesen ugyanez áll a többi nevekre is, de példának elég egyet, az állatneveket felhozni.

Hogy a szokatlan név komikumát csakugyan a szokatlanság okozza, legjobban mutatják a nagyon idegen nevek. *Mrha* cseheknek, tótoknak nem nevetséges, de azzá lesz nálunk, mint a dialektus a maga helyén kívül.

Másként kell magyarázni ott, a hol a nevek mint nevek szerezték meg a fogalmi komikumot. *Samu*, *Náczi*, aztán *Csucsuj*, *Hupuczi* mást mint nevet nem jelentenek, ezeket tehát contrastnak nem tekinthetjük, mert hiányzik bennük a helyes oldal; tisztán csak fogalmi komikumnak kell őket venni.

Kérdezhető, vajjon a puszta hangzás, a melynél az értelem nem szerepel, okozhat-e erősebb komikumot. Ha valaki ebben kételkednék, elmondanám, milyen kaczagva beszélte el egy asszony, hogy egy hirlapi humoreszk *Hévprütty* nyaralóhelyről szolt. Az egészről nem emelt ki egyebet, de azt folyton nevetve ismételte: Prütty! Prütty! El kellett ismernem e szó fogalmi komikumát.

2. *Disparate névben.* *Rozgonyi Mór*, *Rákóczi Izidor*; *Schlesinger Zoltán*, *Vokurka Árpád*. Itt a két név között nagy ellenkezés van; egyik nagyon magyar, a másik nagyon idegen. Észre lehet venni, hogy az első csoport erősebb ellenkezést, tehát komikumot alkot, mint a második, mivel az idegen vezetéknevekhez jobban hozzá vagyunk szokva, mint az idegen keresztnemekhez.

Czibere Alfonz, Kása Olivér szintén a két névnek össze nem egyezését mutatják, de más szempontból. Itt ugyanis nagyon parasztos és nagyon elegáns van összeházasítva; azt érezzük, hogy ha valaki *Czibere*, akkor *Mihály, Péter* stb. legyen.

Most önként kínálkozik az ellenkező combinatio, de sikertelenül. Tehetem a legelegánsabb vezetéknev után a legszimplább keresztnévet, nem ad komikumot. Miért? Megölte a megszokás. Parasztok közt nincs *Gaston* vagy *Tihamér*, de grófok közt mindennapi a *Péter, János, Mihály* stb.

A következő példát nem lehet egyszerűen két névben feltüntetni, de azért idetartozik. Önkénytelenül elmosolyodtam egyszer, a mint egy igen szurtos lakatosinásra a gazdája rákiáltott: *Aladár!* Éreztem, hogy ellenkezés van a gyerek személye és elegáns neve közt, mint föntebb az elegáns és parasztos név közt.

Eördögh Angyalka, Szőke Barna (Barnabás).

Don Zapletal — egy Magyarországon járt pápai követ neve. A *Zapletal* szóban magyar fül számára fogalmi komikum van, úgy mint az *Izidor* vagy *Mór* nevekben. De a mint ezeket erősíti a disparate, a mit ősi magyar nevekkel (*Rozgonyi, Rákóczi*) alkotnak, úgy itt is. *Don* után egy hangzatos spanyol nevet várunk és — tót jön.

Herczeg Nagy János, gróf Kiss Mihály, herczeg Szabó Péter, e nevekkel csúfolt ki egyszer a *Borsszem Jankó* egy új szindarabot, kitűnő contrastot alkotva a legszimplább, legköznapiabb nevek és a fényes titulus összekapcsolása által.

3. Az ismétlődő név: *László László*, ellenkezője *Szőke Barnának*. Egyikben az ellenkezés, a másikon a megegyezés teljes. És ez utóbbi is hiba, mert a

vezetéknev a keresztnévtől különbözni szokott; nem azért van az embernek két neve, hogy csak egy legyen. De mivel keresztnévek vezetéknevül is szolgálnak, ennyiben megvan a contrast. Márk Márkus nevű embert ismerősei *Bismarch*-nak hívták, itt tehát az ismétlődő név meg egy más contrastot is alkot, kétértelmű szót (bis latinul a. m. kétszer).

4. A név szövegben. Az eddigiekben két név és főleg még egy cím alkotta a komikumot. A következőkben a komikum más úton jön létre, de mindenütt a név segítségével.

Napoleon nagy ember volt, az bizonyos, de lett volna-e hadnagyból császár, ha úgy hívják, mint engem: *Meyer, August Meyer?*

Valaki egy indulásra kész vonat előtt elkiáltja: *Herr Meyer* — és egyszerre kidugja a fejét legalább egy tuczat ember.

Egy angol ember bemegy egy vendéglőbe. Nincs hely. Elkiáltja magát: *Ég a Smith háza!* — Egyszerre kiszalad a vendégek jelentékeny része.

Nemcsak nálunk szokás csúfolódni a *Nagy, Kiss, Kovács, Szabó* stb. nevekkel, a német *Müller, Mayer, Schulze*, a francia *Durand, Dupont, Dumont*, az angol *Smith* stb. nem kevesebbet kénytelenek eltűnni. E nevek nem felelnek meg a név fogalmának. A latin *nomen* (név) a *nosco* (ismerek) igéből származik, tehát eredeti jelentése szerint ismertetőjel. De hogy legyen az, ha ezren meg ezren viselik? E hibával idők folytán annyit csúfolódtak, hogy fogalmi komikum lett belőle. Ez azonban magában rendesen nem elég erős, hanem valamely kapcsolatban erősödik. Itt a mondatok úgy vannak megszerkesztve, hogy egyszerűen kiemelik a hibát. (Hiba

mint jellemvonás.) A következőkben más fajtát találunk.

Csak lányai vannak, Nagy úr? — Sajnos igen, velem kihal a Nagy név.

Az ő neve vele tényleg kihal, Nagy azonban marad még egy pár.

— Hallottad, hogy Steiner Berta Németországba megy férjhez? — Igen? És ki veszi el? — Valami Kohn. — No azért kár olyan messzire menni, azt itthon is találhatott volna.

Egy Kohn kedvéért, mikor itthon is annyi van, kár olyan messzire menni, az bizonyos; helytelen azonban azt tenni fel, hogy a név és nem a férfi kedvéért teszi.

Bemutatkozás: Én Lévai vagyok. — Örülök a szerencsének, én még Löwy vagyok.

Nem szoktuk magunkat így bemutatni: Én még Várady vagyok, — tehát a még szó, vagyis éppen az, a mi komikus, helytelen, de helyes annyiban, mert azt akarja mondani: Te is Löwy voltál. Ime a névmagyarosítás komikuma.

E példákban egyszerű contrast áll előttünk, olyan, a mit külön faj gyanánt nem jelölhetünk meg. A komikumot tehát a logikai contrast alkotja, ennek létrejöttéhez azonban szükséges a név s a névnek valamilyen hibája.

A következő példákat a kétértelmű szóhoz is lehetne sorolni.

Furcsa, ha Benő ruháiból kinő.

Kovács Péter szabó, Szabó Péter kovács. — Ki ez a kis törpe? — Nagy Lajos. — Hát ez a fekete czigány? — Fehér Imre.

Egy ház udvarán énekel egy tipikus zsidó, ez aláírással: *Heulender Wolf*. — Egy másik képen egy

zsidó ütleget egy másikat: *Bär einen Hirsch überfallend*.

Itt a kétértelmű szó nem jöhetne létre, ha állatnevek (Wolf, Bär, Hirsch) nem szolgálnának emberi név gyanánt is. A név szerepe tehát itt is lényeges.

Kiss Taksony csodagyerek hangversenye.

Itt is kétértelmű szó van, de nem kifejezetten. Az obscoen fejezetében vannak példák, a hol az illetlen szó nincs kimondva, de lehetetlen rá nem gondolni; itt is rögtön érezzük, hogy ez a név volta-képen kis taknyosnak olvasandó. Ebben aztán fogalmi komikum is van, de még jobb, hatásosabb benne a kétértelmű szó.

*

Összes példáinkban a név hozzájárul a komikum létrejöttéhez, tehát mindenütt szólhatunk névkomikumról. Azt látjuk azonban, hogy ajánlatos ezt valami módon erősíteni, szövegbe foglalással vagy címmel. Másképp megeshetik, a mit *Flögel* már a XVIII. században mondott, hogy a név magában fagyos (frostig) komikum.

E mellett azonban történelmileg bizonyos, hogy ósidók óta él, különösen mint jelentő név. A görögök nagy vigjátéktírójánál, Aristophanesnél talán még nincs rá példa, a minek, ha csakugyan így van, oka részben az lehet, hogy kevesebb szüksége volt rá annak, a kinek a szájas népvezér Kleon, a sophista bölcsész Sokrates, a dagályos költő Euripides, szóval élő személy saját nevével. Megtaláljuk azonban már Plautusnál s azóta a komikai irodalomban általános, többi közt — hogy csak egyet említsünk — Shakespeare-nél is van rá példa (Szentivánéji álom, Windsori víg nők stb.).

Komikus allegoria.

A politikai viczczalapok egyik főeleme az allegoria, nagy képeik tárgya rendszeren a közélet eseményeinek allegorikus magyarázata. Álljon itt néhány példa.

A mikor b. Bánffy Dezső megszűnt miniszterelnök lenni és Széll Kálmán lett az utóda, a báró Bánffy kerületében egy régebbi ellenzéki képviselő választott meg. A *Kakas Márton* ezt következő képpel illusztrálta: Egy korcsmai helyiség benyíló ajtóval, a melyen ez olvasható: Külön bejárás a delegatióba. A teremben ül az új képviselő, mint vendég, előtte Széll Kálmán, mint gazda. A kép felirata: Az új vendéglős. A magyarázó szöveg így hangzik: Ezentúl megint eljárak ide, mert maga nem olyan goromba, mint a régi korcsmáros. A különszobát is használom.

A *Borsszem Jankó* 1905-iki újévi száma a következő képet tartalmazta: Hungaria mint úrnő cselédet fogad. A cseléd 1905. Karján egy csecsemő: Exlex. Aláírás: Szent isten! Ez is? Hát én már sohase kapok tisztességes cselédet?

E példák százak helyett beszélnek. A kép és szöveg mutat valamit, a mi helyes is, helytelen is. A képviselőház nem korcsma, a miniszterelnök nem korcsmáros, az új képviselő nem korcsmai vendég, a delegáció nem különszoba; Hungaria, vagyis Magyarország nem háziasszony, az új esztendő nem új cseléd, az exlex-állapot nem törvénytelen csecsemő. Ugyanakkor azonban hasonlóság folytán mindegyik úgy is tekinthető.

Az allegoria mint költészeti műfaj rendszeren nem komikus. Mikor lesz azzá? Általános szabály, hogy a

komikum nem a komoly vagy éppen fenséges tárgyat szereti, hanem a kicsinyest, köznapit, sőt legalsó fokon az illetlent. Nem nevetséges tehát, ha a magyar költő nemzetét egy hatalmas folyamban személyesíti meg, a mely haragjában széttöri gátját és zúgva árasztja el partjait, vagy Ikarusban, a ki nagyot merve, fenn repülve, tengerbe zuhan. (Tompá: A folyam. Ikarus.). Itt az egymáshoz hasonló komoly fogalmak kapcsolata egész természetesen jön létre. Ha ellenben a fogalmaknak egy része komoly, tiszteletre méltó, a másik része nem (miniszterelnök — korcsmáros, újév — új cseléd stb.), az ilyenek egyesülése nem történhetik meg némi erőszak nélkül. Ez hozza létre a komikai contrastot, a melynek könnyebb, biztosabb felfogására szolgál a rajz, tehát érzéki komikum.

Ismeretes dolog, hogy az erotikus elem is nagyon kedveli az allegoriát. Színházak, melyekben a sikamlós *genre*-t művelik, meg egyéb mulatóhelyek sok olyan allegoriát hoznak forgalomba, a melyek csakis ilyen alakban adhatók elő; a tárgy, a melyről szólnak, valódi nevén meg nem nevezhető.

Kant elmélete.

Mindabban, a mi élénk, megrázkódtató nevetést okoz, valami esztelen van, a min tehát az értelem magában semmi tetszést sem találhat. A nevetés egy olyan indulat, a mely a feszült várakozásnak hirtelen semmibe oszlása folytán keletkezik.

Ez a nagy német bölcsész elmélete, a melyhez jó egy évszázad alatt sokan hozzászóltak, rá pro és contra megjegyzéseket tettek, a mi azonban nem teszi feleslegessé példákra fektetett alapos megvizsgálását.

A te emlékező tehetségedre nem sokat adok én, öcsém. — Pedig arra adhat, Pista bácsi. Fogadást ajánlok, hogy a lakásjegyzékből elolvasok egy lapot egyszer s aztán elmondom az egészet. — Fogadnak, a fiatal ember átfut egy lapot a budapesti lakásjegyzékben s aztán elkezd: Nagy, Nagy, Nagy, — az egész lap csupa Nagy nevet tartalmaz.

A bohóc megáll a circus közepén és nagy erőlködéssel húz egy kötelet, a melynek a vége kint van, nem látható. Aztán segítségül hív egy szolgát, majd egy másikat, utoljára már vagy hatan húzzák a kötelet. A néző azt hiszi, talán egy elefánt van a kötél végén, a mikor végre sikerül behúzni — egy kis kutyát. (Vajjon ismeri ez a bohóc Kant komikumelméletét?)

Ismeretes a következő fogás: Felbontanak előtünk egy dobozt s egy másik doboz van benne, ebben ismét másik, összesen 7—8, úgy hogy az eredetileg nagy csomagból előkerül végre egy gomb.

Mutatok nektek valamit, a mit előttetek még senki se látott s utánatok senki se fog látni. Ezzel feltör egy mandulát, kiveszi a magját és megeszi. (Heymans példája.)

Egy paraszt árul a piacon s a mikor pénzt lát jönni, hirtelen felkapja a zsákját és elkezd futni. A pénzt utána, végre eléri, kibontja a zsákját és — krumpli van benne, nem dohány.

Kaptam ma valamit, mondja egy hordár, a mit Rothschild egy millióért meg nem szerezhet. — Azt hiszed, én minden bolondot elhiszek? — Akár hiszed, akár nem, úgy van. — Hát ugyan mit kaptál? — Szegénységi bizonyítványt.

Egy társaságban életmentő kutyákról beszélnek. Nekem is volt egyszer egy kutyám, mondja egy fiatal

ember, a ki megmentett egy nagyon kényes helyzetben. — Ah, igazán? Beszélje el. — Egy alkalommal, mikor nagyon meg voltam szorulva, eladtam 50 forintért.

Egy társaságban feltalálókról beszélnek. Én is ismerek egy fiatal vegyészt, a kit egyetlen egy eszme nagyon gazdaggá tett. — Ah igazán? Mit talált fel? — Gazdag lányt vett feleségül.

A suszterinas panaszkodik: Az én sorsom az, a mi Prometheus sasáé. — Hogy hogy? — Egész évben májat kell ennem.

A bohóc neki szalad a kifeszített kötélnek, hogy átugorja, egyszer, kétszer, végre átbujik alatta.

E példák azt bizonyítják, hogy Kantnak igaza van; ha a feszült várakozás hirtelen semmibe oszlik, az nevetséges. Mind e példákban azt tapasztaljuk, hogy várakozásunk fel van kelve, valami különösét várunk és valami kicsinyes következik. Valaki azt igéri, hogy megtanul egy egész lapnyi nevet s elmond egyetlen egyet; valami soha nem látott dolgot akar mutatni s mutat egy mandulát; a mit a leggazdagabb ember se bír megszerezni, egy szegénységi bizonyítvány; azt hiszik, az életét mentette meg a kutya s kisül, hogy pénzt kapott érte; a suszterinas mythologiai magasságba emeli magát azért, mert a gazdája nem húst, hanem májat ad neki enni stb.

Kant elméletének eddig csak egy helyes megítélését ismerjük. *Hecker* (54. l.) constataálja, igen helyesen, hogy Kant saját példái nem jók, hanem az ismeretes *parturiunt montes, nascetur ridiculus mus* felel meg az ő elméletének, ez esetben aztán a csalódott várakozás lényeges jegye a komikai hatásnak. Példa gyanánt felhossa azt, hogy a bohóc neki szalad a ki-

feszített kötélnek és átbujik alatta. Ez az egyetlen hely az elméleti irodalomban, a hol Kant elmélete megfelelő példára van alkalmazva. Ha most ez egyetlen példához hozzáadjuk a mi példáink elég tekintélyes számát, elméletben pedig annak constataálását, hogy a feszült várakozás hirtelen semmibe oszlása ez esetben nemcsak lényeges jegye, hanem egyenesen létrehozója a komikai contrastnak: akkor nem lehet többé kétes, hogy a Kant elmélete csakugyan magában foglalja a komikumnak egy fajtát.

Vajjon hova sorozzuk e fajt? Ha olyanról hallunk, a mit a gazdag ember egy millióért se szerezhethet meg, valami nagy kincsre gondolunk. Helytelen tehát, hogy ez a kincs szegénységi bizonyítvány, ugyanakkor azonban helyes is, mivel csakugyan nem lehet megszerezni egy millióért. Ez tehát kétségtelen contrast és így igaza van *Scherernek*, midőn a feszült várakozás hirtelen semmibe oszlását hiba gyanánt fogja fel, valamint igaza van *Schneegansnak* is, a mikor contrast gyanánt magyarázza az ugrani készülő bohóczról szóló példát.

A feszült várakozásnak hirtelen semmibe oszlása nem mindig komikus. Ha pl. feszülten várok valakit, végre csöngetnek, rohanok ajtót nyitni és levelet kapok, hogy az illető nem jön el, — várakozásom hirtelen semmibe oszlik, de nem nevetek. Miért? Azonkívül, hogy a forma nem egészen megfelelő, a főök az, hogy a bosszankodás nem fér össze a nevetéssel. Ebből már most a szabályt is meg lehet alkotni. Úgy gondoljuk legalább, *Kraepelin* és *Scherer* felfogásával egyetértve, hogy a feszült várakozásnak hirtelen semmibe oszlása akkor nevetséges, ha a várakozásban semmi érdekünk nincs, következésképp

a csalódás nem okoz bosszankodást. Az idézett példák mind ilyenek s abban is megegyeznek, hogy nem maga az élet nyújtja, hanem mesterségesen, nagy elmésséggel készültek, hogy a várakozást kellően felcsigázzák. Ezt jól sejtette *Pictet*, minthogy ő nála, a ki példával nem igazolja, csak sejtésről lehet szó. Említsük meg végre, hogy példáink közt van érzéki komikum is.

A csalódott várakozás vagy meglepetés.

E fejezetet talán nem volna éppen lehetetlen az előbbivel egybefoglalni, azonban egyrészt úgy gondoltam, hogy Kant nagyhirű elmélete megérdemel egy külön fejezetet, másrészt a kettő nem is egészen egyenlő, tagadhatatlan rokonságuk mellett sem. Lássuk mit mondanak a példák.

Mi bajod? Miért sírsz? — Vilma néni úgy bánt velem, mint a kutyájával. — No, no, hát mit csinált? — Megmosdatott, megfésült, megcsókolt.

Az anyámat megharapta egy kutya, mondja a feleség a férjének. — Veszett volt az a kutya? — Nem. — No akkor meg fog veszni.

Vendéglős úr, ezt a levest nem lehet megenni. — Az istenért, mi baja van? — Nincs kanál.

Milyen szép képeket festene ön, ha — volna tehetsége.

Valakinek megszökött a felesége. Egy barátja találkozik vele bizonyos idő múlva. — Fogadja őszinte részvétemet. — Hogyan? Hát már tudja, hogy visszajött?

Bizony Isten nem dicséretképen mondom, (hisz tudod, hogy nem igen szeretek szembe dicsérni) de el nem hallgathatom, hogy nagy számár vagy. (Petőfi

levele Aranyhoz, ápril 18. 1848. A folytatás így hangzik: Mi a mennydörgős mennykő jutott eszedbe azt mondanod, hogy *Toldi Estéje* utolsó munkád? Öcsém, a te fejedben még igen sok van stb.)

Ez a nő sok tekintetben hasonlít a Milói Venus-hoz: rendkívül öreg, fogai nincsenek és sárgás bőrén fehér foltok láthatók. (Heine.)

Ismerek valakit, a ki megadna 10.000 frtot ezért a képért, ha megláthatná. — Ezért a mázolásért? Ki lehet az a bolond? — Nem bolond, hanem vak.

Fiatal házas, a ki pénzért nősült, nászutazásán a vasuti kalauzhoz: Itt van egy forint, legyen rá gondja, hogy — egyedül ne maradjunk.

A. Szokott dohányozni? — B. (mohón) Igen. — A. Akkor azt tanácsolom, hogy színházban ne gyujtsd rá, mert 10 korona birságot fizet.

Még nem is láttalak, mióta megházasodtál. Szép a feleséged? — Izlés dolga. Nekem nem tetszik.

Zsenirozza Nagysádot a dohányzás? — Igen. — Akkor tessék messzebb ülni, mert rágyujtok.

Itt vannak a lányaim: Olga, Adél, Elvira, Alice. — Ó milyen szép — nevek.

Hallotta már, hogy a doctor felesége megszökött egy színésszel? — Igazán? No ez hallatlan. Mit csinál most a szegény férj? — Most már valamivel nyugodtabb, de eleinte azt se tudta, mit csináljon — örömében.

Hogy van a férjem, doctor úr? — Nem egészen jól, nyugalomra van szüksége, irtam egy pohár altatót. — És mikor kell neki bevenni? — Nem neki, hanem Nagysádnak.

Pinczér, itt van jó borra való és most mondja meg, mit ajánlhat. — Azt, hogy tessék más vendéglőbe menni.

Hallotta, hogy Molnár Péterné mindenét a városi árvaházra hagyta? — Igen? És mi maradt utána? — Öt gyerek.

Kérem tessék elhalasztani a tárgyalást, nincs itt az ügyvédem. — Ugyan, ugyan, hisz rajta érték a lopáson, hát mivel védhetné az ügyvéde? — Éppen azt szeretném én is hallani.

Mit kaptál karácsonyra? — Náthát.

Örömet szereztél nekem, Jakab mester, nem feledkezem meg rólad. — Ezzel benyúl a zsebébe, Jakab mester tartja a kezét, Harpagon pedig kihuzza a zsebkendőjét. (Molière.)

Mivel mossák a tigris? — Életveszélylyel.

Mi a gyorsaság? — Az, a mivel az ember a meleg tárgyért leteszi.

Ezek a példák egy kevéssé különböznek az előbbi szakasz példáitól. Azokban a várakozás erősen fel van keltve, valami nagyot, különöset várunk és jelentéktelen kicsinyes következik. Emezekben a várakozás nincs erősen felcsigázva, de azért itt is csalódunk, mert más következik, mint a mit vártunk. Természetesen ez éppen úgy contrast, mint az előbbi. Ha egy nőtől azt kérdezzük, hogy zsenirozza-e a dohányzás és ő igennel felel, abból a megszokás szerint az következik, hogy nem gyujtunk rá, helytelen tehát a mi következik. Értelmileg azonban az is helyes, hogy messzebb üljön. Arra a kérdésre: Mivel mossák a tigris? — azt a feleletet várjuk: Szappannal vagy más effélével. Helytelen tehát, hogy nem az eszköz megnevezése következik, de értelmileg egészen helyes az is, hogy életveszélylyel.

Petőfinek van két költeménye, mely ide tartozik, egyaránt kitünő mind a kettő, úgy hogy alig tudunk

választani, melyiket mutassuk be, mivel mind a kettőt lenyomatni sok lenne: Álljon itt a következő:

Hozzá.

Szent borzalommal nyujtom im feléd,
Nem földi kéjtől reszkető kezem,
S enyém vagy-e? Valóban az enyém?
Nem álmodom-e? félve kérdezem.

Óh nem, nem álom, hallok hangjaid
Az andalító édes hangokat,
És arczaidnak látom liljomát
És itt pihensz, hol hév szívem dagad.

Mennyit nem küzde a balsors velem,
Mig valahára mégis engedett,
Mig a dicső perczet megérhetém,
Hol sajátomnak mondlak tégedet.

Sajátom vagy! s e boldogságomat
Kinek, vajjon kinek köszönhetem?
Isten megáldja kedves verseim!
Ők, ők szereztek meg téged nekem.

Engedd, hogy még egyszer nézzek reád
S szorítsanak szívemhez e kezek!
És most... és most... jer a zsebembe pénz,
S menjünk, először is csizmát vesznek.

Ez a költemény úgy van szerkesztve, hogy egészen az utolsó két sorig mást gondolunk, azt, hogy szép nőről van szó; a befejezésből aztán megtudjuk, nagy meglepetéssel, hogy nem erről van szó s így az egész költemény kettős értelemmel bír. Petőfi másik költeményének, *Ismét könny*, tárgya az, hogy egy keserű könny égeti szemét s csak az utolsó sorból tudjuk meg, hogy — orrába ment a pipafüst.

E költeményeknek csak a végén jelentkezik a komikai hatás, mondhatni tehát, hogy *pointe*-ben végződnek, mint az epigramma. Ide tartozik egyebek közt *Heine* költeménye: *Donna Clara* is. (A *pointe*-ről munkánk más helyén is lesz még szó. L. Mi kedvez a komikumnak? 4.)

Petőfi költeménye azt mutatja, hogy a csalódott várakozás és a disparate között nem lehetetlen némi rokonságot találni. A költemény befejezése nemcsak azért lep meg, mert egészen mást vártunk, hanem azért is, mert szép lány és csizma nagyon össze nem illő fogalmak. Más felől pedig azt is tudjuk, hogy a disparate előidézésének különösen kényelmes módja a fogalmi komikum, a mely tehát ennél fogva csalódott várakozásra vagy meglepetésre is igen alkalmas. Íme ilyen módon van ismét alkalmunk hangsúlyozni e két faj kiváló fontosságát. Hogy azonban e fejezetben egyik se nélkülözhetlen, azt példáink bőséges száma bizonyítja; meglepetés lehet disparate és fogalmi komikum nélkül is.

Kraepelin azt állítja, hogy a csalódott várakozás minden komikumnak alkatrésze. Nem akarunk hosszú polemiába bocsátkozni, egyszerűen saját példáiból ideirunk egynehányat.

Olyan éles nyelve van, hogy tokot kellene neki csináltatni. — Az a tüzes szerelem még megégetheti a ruháját. — Egy utczasarkon hirtelen feltűnik előttünk egy házaspár: karonfogva egy kis kövér ember és egy hosszú sovány asszony. — Egy vak ember egy legelő lótól kérdezi az utat.

Természetesen hozhatnék fel példákat magamtól is, de szerintem ezek is már kellően bizonyítják, hogy a csalódott várakozás ezekben kissé erős ki-

fejezés. Voltaképen csak szokatlanról, valamennyire meglepőről szólhatunk általában mindenütt és ha Kraepelin más helyen, még pedig fontosabb helyen a váratlant tekinti a komikum egyik alkatrészenek, azzal egyetérttek. (L. Mi okozza a komikum érzelmét?)

Az ismétlés.

Szokása a vigjátékiróknak, valamint a színészeknek is egy mondás vagy cselekvés ismétlésével kelteni nevetést. Legismertebbek a *Molière*-nél található következő példák:

Le pauvre homme (az istenadta!) — mondja Orgon Tartuferől. Megelőzi mindig: Et Tartufe? — Sans dot (hozomány nélkül) — ismétli Harpagon, mikor a lánya házasságáról van szó. — Az orvos kimegy a színpad mögé, aztán visszajön, megint kimegy, megint visszajön, folyton beszélve. Mindezek 3—4-szer ismétlődnek. — Que le diable allait il faire dans cette galère? (Mi az ördögöt keresett azon a gályán?) ismétli Géronte. — Seigneur Anselme-hez adlak, mondja Harpagon a lányának. Elise bókkal: Nem akarok férjhez menni. Harpagon utánozza a bókot, aztán ismét Elise. E két utóbbi 6—7-szer ismétlődik. — Tarte à la crème (tejhabos sütemény). (Crit. de l'éc. d. fem.)

Más példák:

Almaviva gróf megfogja Figarót s maga felé fordítja, ugyanezt teszi a kertész, aztán ismét a gróf s ismét a kertész. — Almaviva gróftól kérnek valamit az emberei; az egyik letérdel előtte, aztán a másik, aztán a harmadik, összesen vagy heten, de mind külön-külön, egyik a másik után. (Beaumarchais: Figaro hazassága.)

Egy gazdag gyáros a cselédjét vette feleségül s most szegényli annak a tudatlanságát. A mint az asszony valami ostobaságot mond, homlokon csókolja e szavakkal: Szegény galambom! — Ugyanez a cselédből lett úrnő, a hova csak bemegy, megtisztogatja a rézkilincseket, gyertyatartókat stb.

Két férfi beszél egymással a színpadon, mind a kettőnek gomblyukában virág. Egyik a másikhoz hajol s virágját megszagolja, a másik viszonzozza, összesen megteszik négyszer. (Párisban láttam egy vigjátékban, a melynek szövegében nem fordul elő, a színészek toldották bele.)

Egy férjes asszony, a ki a szeretett ifjútól kénytelen megválni, minden búcsúzása alkalmával egy zsebkendőt ad neki emlékül, összesen négyet.

Óriási heccz — mondja több alkalommal egy fiatal ember. Jerome K. Jerome: Miss Hobbs (Vigjáték).

Engedje meg, hogy Marinak szólítsam — mondja egy negyszer a nászúton lévő férj feleségének.

Gyere Gergely — ismétli folytonosan a nagynya unokájának.

Egy személynek a színpadon az a szokása, hogy folytonosan kihúzza kézellőjét, mely újra visszacsúszik.

A mamám — e szóval kezdi mindig a beszédet egy fiatal ember a társaságban.

Természetesen előfordul az ismétlés színpadon kívül is.

Azt hallottam, hogy te azt hallottad, hogy én fogva vagyok. (Petőfi Aranyhoz, ápr. 18. 1848.)

Iszonyú vala a látvány látása, a melyet láttak. (Petőfi: A helys. kal.)

Tánczvigalom léssen, ha eső nem léssen, ha léssen nem léssen, ha nem léssen, léssen.

Ki kiabál? Én kiabálok? Maga kiabál! Ő kiabál és még azt kiabálja, hogy én kiabálok.

Az ülésen jelenvoltak: Péri, Méri, Téri, Déri, Béri stb.

Mind e példáknak valami erős nevettető hatása nincs, vegyük azonban figyelembe, hogy nagy részük érzéki komikum, mely elbeszélve nagyon sokat veszít; tapasztaltuk, hogy vannak köztük olyanok, a melyek a színpadon nagyon hatásosak. Egészben véve mind komikusak. Próbáljuk meg magyarázni.

A színpadi példák közt találunk néhányat, a melyet már önmagában ismétlés nélkül is komikusnak mondhatunk. Orgon Tartufe-öt úgy tekint, mint egy szerencsétlent, a kinek sorsa részvétet érdemel, szánakozása tehát egymagában helyes; helytelen azonban, hogy éppen akkor alkalmazza, a mikor arról van szó, hogy az a szerencsétlen kitűnően vacsorált és aludt. Hogy a cselédből lett úrnő megtisztogatja a réztárgyakat, a melyek nem elég fényesek, szintén contrast, mert cselekedete ott nincs a maga helyén. Harpagon és Elise jelenete az utánzás contrastját tartalmazza. E példákban az ismétlés csak fokozza a komikumot, mintegy összeadás által. A többi színpadi példa önmagában nem komikus. Mikor először szagolja meg X az Y virágját, még senki se nevet, még csak helyes oldal van; mikor ez harmadszor, negyedszer történik, a nevetés általános. Így vagyunk a többivel is; a mondás vagy cselekvés magában nem komikus, de azzá lesz az ismétlés által.

Miért? Mert ez ismétlés szokatlan, meglepő, mint magyar faluban a szerecsen. Ez a szokatlan pedig mindig komikai contrast, mivel hiba gyanánt hat, ha t. i. nem ártalmas. Természetesen hatása az erejétől

függ, ezt pedig különösen képes fokozni az érzéki komikum; ezért is fordul leginkább színpadon elő. A látható ismét hatásosabb, mint a hallható; például a Beaumarchais-ból idézett jelenetek mulatságosabbak, mint valamely ismétlődő mondás (Gyere Gergely).

Az ismétlés bizonyos határon túl nevetés helyett bosszankodást kelt, de hogy hol van az a határ, azt számmal kifejezni nem lehet, azt érezni kell. Ha a két férfi egymás virágját megszagolja összesen négyszer, az a színpadon komikus, tapasztaltuk; de ha nyolcszor tennék, az már kétségtelenül bosszantó lenne s talán tiltakozna is ellene a közönség.

Mínt hogy az ismétlésnek színpadon megvan a hatása, úgy tapasztaltuk, hogy a színészek alkalmazzák ott is, hol a darabban nem fordul elő.

Az ismétlés nem mindig komikus. Mint stylistikai figura előfordul versben és prózában komikai hatás nélkül. Senki se tartja nevetségesnek Arany következő sorait:

Akkor is oly csendes, méla éjszaka volt,
Akkor is oly tisztán csillogott le a hold,
Akkor is ki volt ő mindenünnen zárva.

Arra utalunk itt is, mint több helyen könyvünkben (szójáték, allegoria, ironia, tökéletes rím stb.), hogy a komikum létrejövetelében elsőrangú fontosságú a szerző akarata. Alig van arra példa, hogy komoly dráma, tragédia nevetést keltsen. Lehet unalmas, lehet bosszantó, de nevetni csaknem kivétel nélkül csak akkor nevetünk, ha az író, vagy más akarja, hogy nevéssünk. Hogy fordítva is áll, nem mondjuk; nem nevetünk okvetlenül, ha valaki meg akar bennünket nevetetni.

Az elméletírók közt vannak néhányan, a kik foglalkoznak tárgyunkkal. *Kepler* felemlíti, hogy egy vigjátékban az egyik személy folyton ismétli: Nichts für ungut — és hozzá teszi, hogy nevetünk az ilyen rossz szokáson, ha azonban az ismétlés túlságos sok, bosszantóvá lesz. *Kepler* tehát rossz szokás gyanánt magyarázza, a mi az ő egy példájára igaz lehet, de már a mi példáink legnagyobb részére nem érvényes.

Közel jár ő hozzá *Greguss Ágost*, a ki ugyan a majmoláshoz sorozza az ismétlést, de következőleg magyarázza: bizonyos koron túl az embernek vannak megszokott szavai, szólásai; ezt kicsúfolják úgy, hogy a mi a valóságban tizszer fordul elő, azt százszor ismétlik. Itt tehát éppen úgy rossz szokásról van szó, mint *Kepler*nél, csak hogy míg ő nála már maga ez nevetséges, *Greguss* csak a rossz szokás utánzását tekinti annak. Talán mondani sem kell, hogy általános szabálynak ez még annyira sem érvényes, mint a *Kepler*é. Arról se kell szólni, hogy a százszor ismétlést nem vesszük határozott számnak, mert különben meg kellene jegyeznünk, hogy nem száz, de már tíz is túlmegy a mulatságos ismétlés határán.

Coquelin csak magát a tényt constatálja, hogy színházban ugyanazon szó vagy mondat, periodikus ismétlése megneveltet, — a mely tanubizonyságnak egy színész részéről megvan a maga értéke.

Részletesebben szól már róla *Dugas*. Tagadja létezését, mint külön fajnak s a váratlan fogalma alá sorozza. Hogy különböző eseményekkel szemben valakinek egyetlen szó legyen a száján, egyetlen érzés a szívében, ez túlhaladja várakozásunkat, azért a *Sans dot*, *Le pauvre homme* — folyton újra születő váratlan. Az egyszerű ismétlés megöli a nevetést, a

legjobb komikum is elkopik és megszűnik tetszeni, ha műfajjá lesz, így *Tartarin* első részének emléke árt a 2. és 3. résznek, *Cyrano de Bergerac* az *Aiglonnak*.

Hogy szerzőnk az idézett példákat a váratlan fogalma alá sorozza, az még hagyján, bár nem a mi véleményünk, a továbbiak azonban azt mutatják, hogy tárgyunk fogalmával nincs tisztában. Peldáink mutatják, miben áll az ismétlés; közvetlen egymás után, vagy rövid időközökben, mindenesetre ugyanazon színdarabban ismétlődnek szavak, mondatok, cselekedetek, mozdulatok stb. Már most mi köze ehhez annak, hogy *Daudet* *Tartarin*ról több regényt írt, hogy *Rostand* *Cyrano* után évek mulva az *Aiglont* is megírta?

Bergson saját elméletének megfelelően ezt is mechanizmusnak tekinti, még pedig azt a faját találja reá alkalmazhatónak, melynek neve *le diable à ressort* (a kiugró ördög). Az ő példáira ez csakugyan talál is, többek között kitűnően illik a hasonlat *Pancrace* bölcsészre, a kit *Sganarelle* folyton kitol a színpalak közé és a ki folyton visszajön (Molière: *Le mariage forcé*). De sehogyse talál a szellemes hasonlat pl. a két urra, a ki egymás virágját megszagolja.

Sully szintén elég részletesen tárgyalja az ismétlést. Szerinte ez a gyermekek játékaiból és a circus népies mulatságából jutott a színpadra; különösen mulatságos akkor, ha valami ellenállhatlan mechanizmus munkájának tűnik fel, pl. *Pancrace philosophus* folytonos kituszkolása és folytonos visszajövetele. Olyanformán hat ez ránk, mint a *jack-in-the-box* nevű gyermekjáték, a dobozba beszorított és belőle kiugró ördög.

E szavak forrását a fentebbiek után nem kell keresni.

Aránytalan.

Egy optikus üzletben százával látok egymás mellett hőmérőt, a mi rendesen csak magában jelenik meg és némi gyöngé komikai ingert érzek, a mit könyveknek tízszer akkora tömege sem kelt bennem. Szintúgy ha egy házaspár 10 gyerekkel rándul ki a zöldbe és megtudom, hogy mind az ő gyerekek. Iskola megint nem teszi rám ezt a hatást, mert ott a tömeg a normalis. Ha egy nagyváros utcáján véletlenül összeverődik 10—12 kutya, aligha álljuk meg mosolygás vagy éppen nevetés nélkül, holott birkából 100 se hat ránk így. Azt is mulatságosnak találjuk, ha valaki túlságos nagy kapukulcsot tesz a zsebébe, egy csomóba 40—50 kulcsot fűzött össze a háziasszony; a bohóc egy meter hosszú nyakkendővel és megfelelő gallérral, óriási labdával jelenik meg; a bűvész egy kalapból igen nagy golyót ejt ki stb.

Mindezekben valami aránytalant találunk akár mennyiség, akár nagyság tekintetében. A hatás mindig attól függ, hogy mennyire szokatlan. Tehát nem mindig, mindenkire ugyanaz. Párisban ha egy apa vagy anya 4—5 kis gyerekkel jelenik meg, már tréfás megjegyzéseket tesznek rá, holott Budapesten ez csak 8—9 gyereknel kezdődik, mert mi több gyerekhez vagyunk szokva.

Felhozott példáink mind érzékiek, mivel értelmi komikumban ez a faj hatástalanabb és pl. nagyon hosszú szavakkal leginkább csak iskolások szoktak mulatni. Álljon itt egy német és egy magyar példa.

Geheimeoberappellationsgerichtsbotenläufergehülfe (Zeising példája).

Ó te köpönyeges ember, ha én téged megköpönyegesíttethetnélek.

A hosszú névre is hozunk fel példát a maga helyén. Mindezek a hosszúságok könnyen unalmassá válhatnak.

Aránytalan az ellenkező, tehát nagyon kicsiny vagy kevés is, de ezt komikai célzattal kevésbé alkalmazzák: A bohóc feje búbján egy piczike kalap; kis gyerek, törpe a nagyok közt stb. Az utóbbi esetben már ellentétéről is szólhatunk.

A félreértés.

Kétféleképen keletkezik, a szerint, hogy a tárgyban (A) vagy a személyben (B) van a hiba.

(A) Egy férfi szivarozik a vasúti kocsiban, a mikor beszáll egy nő. Hozzá fordul: Ha zsenirozza nagysádat a szivar, kidobom. — Hogyan? Kidob engem? — mondja a nő.

Vasúton egy férfi szivarra gyujt. Az ott lévő nőt ez bosszantja, kihajol a kocsi ablakán s azt kérdi a kalauztól: Szabad itt dohányozni? — Ha az utitársaknak nincs ellene kifogása, nyugodtan rágyujthat — mondja ez.

Laura leányom, mit tesz az pourquoi? — Miért? — Mert tudni akarom.

Valaki feladja ezt a telegrammot: Reszegén lekés-tem a vonatról. Itt meghálok, holnap Menyén leszek. — Megérkezik pedig a következő szöveg: Részezen leestem a vonatról. Itt meghálok, holnap mennyben leszek.

Sose essem szerencsétlenségbe — sugja a sugó. Sose ettem szerecsent lencsébe — mondja a színész.

Büszke hatalmad alá nem esnek — olvassa valaki.

Büszke hatalommal ne dersenek — mondja utána a német fiú.

Vándor állj meg az istenedet! Féljed és imádd.
(Egy feszületen.)

Magas tetszése lévén jutalom, az nem sok. A mit tehetünk kedvére, nem teszszük. Azért, hogy ölje unalom, készen a játszó. (Shakespeare: Szentivánéji álom, ford. Arany János.)

Természetesen ennek így kellene lenni: Magas tetszése lévén jutalom, az nem sok, a mit tehetünk kedvére. Nem teszszük azért, hogy ölje unalom. Készen a játszó.

Hasas vagyok s vad keblem ég. (Vörösmarty), e h. ha sas.

Ne szülj rabot te szűz anya

(Arany),

e h. te szűz, anya

Ne szoptass csecsemőt.

A félreértés alapja valami hiba, ez hozza létre kivétel nélkül mindegyik példánkban.

Az elsőben a *kidobom* szó egyaránt vonatkozhatik a nőre és szivarra. Nem kétértelmű szó, mert ugyanazt jelenti mind a két vonatkozásban, hanem a mondat értelme kettős, hiányzik tehát a szabatosság. Így vagyunk a másik kettővel is. A nő a kalauzhoz olyan kérdést intéz, a mely óhajtnak is tekinthető, noha panasz akar lenni stb. Mindezekben a félreértés szabatosabb mondattal kikerülhet, ha pl. a leány azt feleli: Annyit tesz: miért.

A félreértett telegrammban a hiba már nem olyan szembe ötlő és én csakis abban tudom keresni, hogy a szövegben vannak olyan ritkább szavak, a melyek hangzásra hasonlítanak ismertebb szavakhoz (Resze-

gén, meghálok, Menyén). Ezért jogosult a félreértés. És íme, a mint a hiba kisebb és kevésbé nyilvánvaló, a komikum gyöngül.

A következő két példában a szövegnek már semmi hibája sincs, a félreértésben tehát nem részes. Ha *részezen* természetesebb, mint *Reszezen*, viszont *sose essem szerencsétlenségbe* sokkal természetesebb, mint *sose ettem szerecsent lencsébe*. A másodikról nem is kell szólni, mivel itt már a helyes értelem is hiányzik. Ez már tisztára csak gyerekeknek való. Az előbbi talán még csekély igényű felnőtteket is kielégít, a kiket nem bánt a jogosulatlan félreértés, hanem csak azt érzik, hogy az értelem nagyon megváltozott.

A következőben a szövegnek annyi hibája van, hogy hibás olvasást megenged; a félreértést nem maga az értelem, hanem az írásjel vagy egyéb külsőség hozza létre. Ezt a gyöngye komikumot aztán más módon kell erősíteni. Ilyen a fogalmi komikum: istenedet (hozzá még feszületen!), hasas, ilyen képtelenség: szűz anya.

A Shakespeare-ből vett példát ismerjük másutt is. A két értelmű szerkezet egyik fajánál szintén az írásjelektől függ az értelem. Van azonban különbség is. Ott a két értelem egyenlő értékű és mi vagyunk azok, a kik tudatosan játszunk az írásjelek elhelyezésével, itt az egyik értelem képtelenség és tudatlan kézművesek félreértéséből származik. Az előbbi okozza, hogy ennek komikai ereje nagyobb, mint amannak, az utóbbi megmagyarázza, hogy mért tárgyaljuk itt. Hatását gyöngíti az, hogy az értelem változása nem elég frappans, hanem csak némi gondolkozással vesszük észre.

Álljon itt még egy utolsó példa. Ki az az úr, a

kinek köszöntél? — Nyáry báró. — Nyári báró? Hát télen micsoda? (Jókai.)

A félreértés itt kifogástalan, komikuma teljes, első példáinkkal egyenlő, ha ide tesszük, annak külön oka van. Az t. i., hogy egymagában több fajt egyesít; a mellett, hogy félreértés, egyszersmind kétértelmű szó is (tulajdonnév és melléknév), de még névkomikum is. Nem ritka eset, hogy egy komikus jelenség több fajhoz tartozik, itt is, ott is tárgyalható.

(B) Az eddigiekben a hiba a félreértett dologban van, most arról szólunk, a mikor a félreértő személyben van a hiba.

Parasztok hallgatják a trombita solót. Az egyik megszólal: Ez győzi ugyancsak. De elég csunya a többiektől, hogy egyet olyan sokáig fárasztanak azért, hogy ők pihenjenek.

Egy magyar ember olvassa Bécsben egy épület felirását: *Der Kunst* (a művészetnek). De hiszen ez nem jól van, mondja, nem *der*, hanem *die Kunst*, mert nőnemű.

Azt mondani, hogy itt is a dologban van a hiba (pl. szokatlan), csak a legnagyobb erőltetéssel lehetne. Bele kell nyugodni, hogy van a félreértésnek egy másik faja is, a mely azonban épp olyan joggal tárgyalható más cím alatt is (logikai contrast külön faj nélkül; naiv). Nem itt történik egyedül, hogy valamely jelenség több fajba sorozható.

Voltaire azt tapasztalta, hogy a színházban általános nevetés csaknem mindig félreértésből származik, például Harpagon pénzes ládájáról, Valère pedig lányának szép szeméről beszél. (*Voltaire*: *L'enfant prodigue*.) Toldjuk meg azzal, hogy egyéb fajok is

képesek általános nevetést kelteni (fogalmi komikum, főképp az illetlenség; érzéki komikum stb.), de abban teljesen igaza van *Voltaire*-nek, hogy a félreértés a tömegnél biztos hatású. Merjük mondani, hogy alig képzelhető olyan örült faja, a melyet a közönség el nem fogad, éppen azért semmivel nagyobb visszaélés nem történik, mint ezzel. A színpad számára létezik egy külön nyelv, a melynek célja a mesterséges félreértés; ennek egyetlen józan szó véget vetne, de éppen ezt az egy szót nem mondják ki. Hogy ezt az olcsó sikert még *Molière* se vetette meg, mutatja a *Fösvény* egyik jelenete, az, a melyre *Voltaire* is hivatkozik. (V. felv. 3. j.)

Ez az egész jelenet annyira nem természetes, hogy meg se kellene indulnia, vagy ha már éppen megindult, rögtön befejeződnie. Hiszen Harpagon azon kérdésére: Mi vitt rá a lopásra? — Valère azt feleli: A szerelem. Ha nem a félreértés volna a cél, már itt kisülne, hogy Valère nem a pénzről, hanem a *fösvény* leányáról beszél. Ha Harpagon mégis azt kérdezi: Az én aranyaim szerelme? — a contrast hiányzik, mert a szerelem nem vonatkozhatik az aranyokra. Ugyanígy vagyunk később a lopással. Ezzel vádolja a *fösvény* a fiatal embert, és ez belenyugszik, hogy ez a leányra vonatkozik, a ki most is otthon van apja házában. Ezt az erőszakolt félreértést fenntartani mind nehezebb lesz, úgy hogy később Harpagon már nem is válaszol hangosan Valèrenek, hanem *félre*, tehát úgy, hogy a színpadi conventio szerint ő ezt nem hallhatja. Így folyik ez a tojástdánc vagy fél óráig és miután a felismerési jelenet megszakítja, még azután is.

Mindezt tudva, e jelenetet nem lehet bosszankodás

nélkül olvasni. Ámde színházban másképp áll a dolog. Ott a közönség egy része először hallja, mélyebb reflexióra nincs módja. Aztán jelentékeny részben kisebb igényű, alsóbb komikummal is megelégszik. Végre pedig a társaság, a nevetésnek legkedvezőbb légkör, ragad magával. Ezért, ismételjük, alig képzelhető olyan őrült félreértés, a mit a közönség ideig-óráig el nem fogad.

Félremagyarázás.

A kétértelmű szó a szójáték egy faja. Van azonban arra is eset, hogy nem egy szó, hanem egész mondat, gondolat kétértelművé tehető, a mennyiben kettős magyarázatot enged meg.

Egy, csak egy legény van talpon a vidéken. — Arany Jánosnak ez a verse Toldi Miklóstra vonatkozik, de már csináltak hozzá olyan rajzot is, a melyben Toldi helyett egy rendőr van talpon.

Te boldogabb vagy, mint mi, jó madár,
Neked két hazát adott végzeted.

Tompa ezt a gólyának mondja és egészen mást jelent, ha olyan képpel magyarázzuk, a melyben csendőr kísér egy csavargót az ország határára, a hol egy jelzőtábla egyik felén *Magyarország*, másikon *Szerbia* olvasható.

Gróf Tisza Lajos szobra Szegeden úgy van megalkotva, hogy Tisza lenéz egy lent dolgozó kubikosra. A Kakas Márton szerint ezt valaki így magyarázta: Látja kend, ez a szobor igazat beszél. A paraszt dolgozik, az úr nézi.

Mindezekben nem beszélhetünk kétértelmű szóról; az egész mondat vétetik kettős értelemben. Sőt az

utolsó példában a gondolat nem is szavakban, hanem képpen van kifejezve. Ez a faj tehát nem is szójáték. De, bár hasonlít hozzá, nem is félreértés, mivel szándékos.

A contrast itt egészen világos, erről nincs mit beszélni. Megjegyezhetjük azonban, hogy a félremagyarázás legyen természetes, mert különben hiányzik a helyes oldal. Ebben megegyezik a félreértéssel. Az is emeli a hatást, ha az új értelem erősen különbözik a valóditól. Ha ismert verses vagy prózai mondást magyarázunk félre, ez a paródiához is hasonlít, de voltaképp nem az, mivel a szöveg változatlan marad.

Sajtóhiba. Íráshiba. Tévedés.

1. Az okát nem mondta *mog* (meg helyett). 2. Az irodalmat *négy* veszteség érte halálával (nagy helyett). 3. A *nagy ragyás* földre süjtött (nagyravágyás helyett). 4. A hős *elbarmult* arcza (elbarnult h.). 5. Elender — rief Amanda in tiefstem *Bass* (Hass h.). 6. Wir suchen einen geeigneten *Lausbuben* (Laufbuben h. Hirdetés egy újságban). 7. Az ellenfélt disznónak nevezte. Az ilyen hang igazán *sértés*.

Az 1. példában egy betű helyére másik került és keletkezett ez által egy értelmetlen szó. Ez a pusztá hiba a komikum alatt marad, vagy legfőlebb gyerekek mulatságául szolgálhat. A 2. példa már valamivel jobb, mert a betű változása a mondat értelmét is megváltoztatja. Csakhogy *nagy* és *négy* közt nincs nagy fogalmi ellentét. Nem úgy a következő példákban, a hol az ellentét már igen éles, a hol tehát a sajtóhiba komikuma tetőpontra jut. Oda juttatja a fogalmi komikum (ragyás, elbarmult, Lausbub), vagy a dispa-

rate (egy elegáns hölgy mély bassusa), vagy más egyéb. A 7. példában egy csekély hiba folytán, a mely tehát egészen jogosult, új értelem keletkezett, a mely azonban más szempontból szintén hozzáillik a megelőzőkhöz.

A sajtóhiba a félreértés egy fájának tekinthető. Jogosult akkor, ha csak egy-két betűre terjed ki, de ha ezt olvasnánk egy vicclapban: Sajtóhiba. A nagyravágyás puczor (e h. földre süjtött), értelmetlen ostobaságnak tartanánk, mert ilyen tévedés a valóság körén kívül esik.

Más dolog az, a mit a következő példában találunk, a hol szintén lehetetlen sajtóhibáról van szó, de erős komikai hatással.

Helyreigazítás egy amerikai újságban. A múlt számunkba egy sajtóhiba csúszott be. E helyett: az a kötélre való vén Jobson — ez olvasandó: a mi derék, tiszteletre méltó polgártásunk Jobson.

Itt nem akar komolyan sajtóhibának tekinteni az, a mi annak van nevezve, contrastja tehát más, nem ide tartozik.

Kézírásban is lehet hiba és ez teljesen úgy magyarázandó, mint a sajtóhiba. Pl. egy ház kapuján ez olvasható: Itt jó házi *koszt* kapni (kosztot h.).

Az íráshiba is csak akkor ad erősebb komikumot, ha az értelem nagyon különbözőre változott.

Lényegben megegyezik a sajtóhibával az a *tévedés*, a melynek itt következik néhány példája.

Bocsáss meg, hogy esőben, sárban végeztem Murány Ostoba... akarom mondani Ostroma ügyében. (Petőfi levele Aranyhoz, 1848 február 10. — *Murány Ostroma* a címe Arany egyik epikus költeményének. A pesti censornál és nyomdában Petőfi járt el az ügyében.)

Orvos a beteghez: N'ayez aucune inquiétude. Avec des soins nous vous enterrerons — nous vous en tirerons, veux je dire.

(Ne aggódjon. Gondos kezeléssel eltemetjük, akarom mondani, kirántjuk a bajból.)

Négy gyerek neveletlen apja, akarom mondani négy neveletlen gyerek apja.

Ah céleri! Je veux dire scélérat! (Francia színpadról hallottam.)

Nincs rá sok példám és mégis úgy érzem, hogy kedvelt faj az ilyen tévedés. Contrastja úgy magyarázandó, mint a sajtóhibáé. Ha egy szó helyett hasonló hangzásút mondunk, vagy fölcseréljük a szórendet, ez elfogadható tévedés. Ez a helyes oldal, a helytelen pedig az, hogy mást mondunk, mint kellene. Természetesen az igazi jó példák szándékosan készülnek, mint a legjobb sajtóhibák is.

Ha a gyerek helyett az apját mondjuk neveletlennek, ha valakit zellernek nevezünk gonosztevő helyett, ostroma helyett ostoba, meggyógyítani helyett eltemetni — mindezekben az értelem nagyon megváltozott, tehát komikailag hatásos. Viszont ha effélet mondunk: Az utcza másik végén, akarom mondani a másik utcza végén — az értelmi eltérés csekély vagy éppen semmi, tehát a hatás is igen gyöngye. Szóval, e tekintetben is a sajtóhibával egyezik meg. Egyik francia példánk fordítása mutatja, hogy fordításban a komikum elvesz, mivel tévedésnek csak a hasonló hangzású szó tűnik fel.

Úgy a sajtóhibára, mint a tévedésre áll az, a mit a nyelvkomikum egyik fájánál is megállapítunk (Az

idegen nyelv nem tudása), hogy minél nagyobb meg-
egyezés a hangzásban, minél nagyobb különbség
az értelemben — ez adja meg a komikum erejét.

Naiv. Értelmileg szükségtelen.

Magyarul szokták gyermetegnek nevezni a naivot
s azt mondanám, hogy elég jól, mert leginkább gyer-
mekeknél szoktuk keresni, ha hibe volnék az inter-
nationalis tudományos szavak lefordításának. Álljon
itt néhány példa.

Két kis gyerek néz egy Ádámot és Évát ábrázoló
képet. Melyik ezek közül a férfi? — kérdi a kis
lány. — Hogy tudjam én azt, — feleli a kis fiú —
mikor nincs rajtuk ruha?

Mama, ez a kakas tud németül, — mondja egy
kis német fiú, a mint Francziországban egy kakast
hall kukorékolni.

Egy kis lány az utcán elveszti az anyját és a
járó-kelőktől így tudakolja: Nem láttak egy fiatal
asszonyt egy kis lány nélkül?

Látnivaló, hogy ezekben a naiv nem más, mint
bizonyos tudatlanság, a mely a mi szempontunkból
helytelen, de nem annyira, hogy a gyerek szempontját
absolute hibásnak kellene nyilvánítani. A contrast
egészen világos bennük.

Többször mondtuk már (Alsó és felső komikum
stb.), hogy gyerek és műveletlen ember komikum te-
kintetében körülbelül egyenlő. Így vagyunk itt is.
Igaz ugyan, hogy városi ember is esetleg naiv lehet
falun, mégis az ellenkező a sokkal gazdagabb forrás,
már csak azért is, mert a művelt ember jobban tud
elhallgatni. A nép emberének őszinte szókimondása

maga is már naivság. Álljon itt egy példa, mely for-
mája szerint félreértés, tehát ott is tárgyalható volna.

Egy képtárban egy paraszt házaspár nézi, a mint
valaki lemásol egy régi képet. Anyjuk, — mondja
naivul a férj — ha készen lesz az új, kérjük el tőle
az ócskát, bizonyosan nekünk adja.

Talán mondani se kell, hogy felhozott példáink
nem jelentik azt, hogy a bennük foglalt naivság
valóban megtörtént, az életből készen van véve. Hi-
szen nem lehetetlen ez se, de nagy a valószínűség,
hogy a naivság legjobb példáit nem naiv, hanem
elmés emberek hozták létre kigondolás, vagy leg-
alább is csiszolás útján. Így van ez a komikum más
fajaiban is.

A következő példákat nem volna lehetetlen külön
fejezetbe foglalni, de nem okvetlenül szükséges.

Uraságod ugyebár nem ide való? — kérdezi valaki
Kecskeméten egy szerezcentől. — Egy düsseldorfi
színlapon olvasható volt: Ma este színre kerül Don
Juan, opera énekkel. — Mindenekelőtt hálát adok
Istennek, hogy megengedte érni halálom óráját, —
így kezdte valaki a végrendeletét. — Egy negyed-
órával a halála előtt még élt. — Egy hölgy jár be
a kastélyba. — Miféle hölgy? — Egy női hölgy.
(Varázskeringő operetteben hallottam.)

Látnivaló, hogy e példákat erőltetés nélkül lehet
e fejezetbe foglalni, mivel csakugyan naivság gyanánt
hatnak reánk, egyszersmind azonban itt az ostoba-
ságnak egy külön megjelölhető faja áll előttünk:
teljesen fölösleges, szükségtelen állítást vagy kérdést
tartalmaznak. A contrast itt úgy magyarázandó, hogy
a mondat igazat mond, de teljesen szükségtelent.
A képtelenségről azt mondtuk, hogy hatását emeli,

ha a képtelenség valamennyire el van benne rejtve, nem rögtön szembeszökő. Itt is ezt mondhatjuk. Éppen ezért az utolsó példa, mely különben a naiv benyomását is kevésbé teszi ránk, kevésbé hatásos. Itt ugyanis rögtön nyilvánvaló, hogy nő és hölgy nagyon közeli rokonértelműek, a jelző tehát fölösleges.

Ehhez kapcsolódik a következő néhány példa, mely valami csekélységben ismét különbözik a többiekétől.

Hol van a telegraph-hivatal? — kérdi egy idegen a helybelitől. — A postán, — feleli ez. — És hol van a posta? — A telegraph-hivatalban. (Egy francia vígjátékból.)

Ha egy lexikonban ezt olvassuk a B betű alatt: Beaconsfield l. Disraeli, — a D betű alatt pedig ezt: Disraeli l. Beaconsfield. És semmi több.

Iskolában. Hány háborunk volt az olaszokkal? — Négy. — Számlálja el őket. — Egy, kettő, három, négy.

Ezek a példák éppen úgy csak látszólag mondanak valamit, mint a többiek, tehát ide sorozhatók. Lényegük, a miben már egy előbbi példa is (női hölgy) megegyez velük, az, hogy valami önmagával van magyarázva, tehát az, a mit a logika *idem per idem* névvel nevez. Igaz, hogy ez itt nincs olyan teljes nyersségben, mint a mikor a logika arra hoz fel példát, hogy hibás a definitio, ha *idem per idem* magyaráz (vörösség az a tulajdonság, hogy valami vörös). De ilyen nyers állapotban más logikai formák se szoktak az életben előfordulni (pl. syllogismus), hanem alkalmazkodnak a szöveghez. Jelen esetben a logikai forma komikai formára törekszik.

Jegyezzük még meg, hogy érzelem tekintetében a naivnál is szólhatunk a *Hobbes* tételéről, a mely szerint valami büszkeséget érzünk a mások gyöngéinek láttára.

Kétértelmű szerkezet.

A kétértelmű szó, vagyis ha csak egy szó vétetik kettős értelemben, a szójátékhoz tartozik. Van azonban eset arra is, hogy egy egész mondatnak kettőféle értelme van, nem egy szó miatt, hanem az egésznek szerkezete folytán. Nem tudunk ugyan rá sok példát, de ez nem azt teszi, hogy nincs is több, más részről pedig kevés példa is bebizonyítja a faj létezését.

Egy kis német fejedelem rajtakapta egyszer a komornyikját, a mint a fejedelmi széken ült. Ez már mégis csak szemtelenség, fakad ki a fejedelem. Azt hiszed talán ficzko, te is fejedelem vagy? Elég buta vagy hozzá.

A kettős értelmet gondosabb szerkezettel ki lehetne kerülni: elég buta vagy hozzá, hogy azt higgyed. A fejedelem valóban ezt is akarta mondani.

Mik vagyunk? Spiessbürgerek? Ördögök. A ki ezt mondja, az számár. Én mondom ezt.

A mondat utolsó része az egész megelőző részre akar vonatkozni, de hibás szerkezet folytán vonatkozhatik csak az első *ezt* szóra is, az illető tehát önmagát számárnak nyilvánítja.

Telegramm. Csak holnap mehetek, mert mai vonat ökröket nem szállít. Ha disznóban van kereslet, gondoljon rám.

Az kérdezteti édes apám, hogy milyen szarvasmarha eladó, tehén vagy ökör? — Mondd meg az apádnak, hogy ökör.

Legrand fils charcutier. Tue des cochons comme son père. Ez egy francia hentes bolt felirata, a melyet a párisi *Le Figaro* újság furcsaság gyanánt közölt. Furcsasága abban áll, hogy nemcsak azt mondja, a mit akar, hogy t. i. öl disznókat, mint az apja, a ki szintén hentes, hanem egyszersmind akaratlanul disznónak nevezi az apját.

Mindezen mondatok úgy keletkeztek, hogy hanyag szerkesztés folytán, a mi többnyire szándékos, a mondat kettős értelmet vett fel: egyik, a mit mondani akar, a másik, a mit akaratlanul mond és a mi erősen különbözik amattól. Az előbbi a helyes, az utóbbi a helytelen oldal. De azt is tapasztaljuk, hogy ez utóbbi valakinek kicsúfolása vagy önmagának vagy másnak. Már most, ha azon nevetünk, hogy valaki önmagát butának vagy számárnak nevezi, ebbe a nevetésbe bizonyos büszkeség vegyül, a mit a másik hibája felett érzünk. Itt tehát valamennyire érvényesül az, a mit *Hobbes* általában a komikum érzelmé gyanánt hirdet.

Van másféle kétértelmű szerkezet is. Nem szólva a görög oraculumoknak tulajdonított ilyenféle mondásokról, ott van a híres *Reginam occidere nolite timere*, a melynek értelme az írásjelek szerint változik. A *Kakas Márton* vicclapból is kijegyeztem egy ilyet: A népnek alkotmányt adni nem kell félni jó e kétélű fegyver rád nem másra suhint. (II. Vilmos II. Miklós császárnak).

Bizony ez egy cseppet sem komikus. Miért? Mert egyszerre csak egy értelme van; nem tudjuk úgy kimondani, hogy egyszerre kettős értelem, tehát contrast legyen benne. Hozzá járul még, hogy az egész fejtörést okozó tudós játék, a mit csak nehéz munká-

val lehet felfogni, vig elem pedig egyáltalában nincs benne. Szóval komikumnak mindenkép hibás.

A kétértelmű szerkezetnél nem árt hangsúlyozni, hogy itt nem egy szó, hanem egy mondat kettős értelméről van szó. Legjobban bizonyítja ezt éppen az az egy példánk, a melyben egy szó kettős értelemben vettetik. A contrastot ebben nem az alkotja, hogy az ökör egyszer állatot, egyszer ostoba embert jelent, hanem az, hogy valaki a gyerek apját ökörnek nevezi a nélkül, hogy voltakép annak nevezné.

Az utánzás.

Kraepelin ezt mondja róla: a kit külön egyéniségnek ismerünk, az a másikkal részben összeegyezik, tehát kényszerítve vagyunk őket közeli viszonyba hozni, a nélkül, hogy egymást teljesen fedeznék. Ha az utánzás rossz, nincs megegyezés; ha nagyon kitűnő, nincs különbözés, ilyenkor csodálat lép a komikum helyére.

E magyarázathoz hozzájárulunk. Tegyük fel, hogy *Sarah Bernhardt* szerepel nálunk s utána valamelyik kisebb színpadon utánozza egy színész, egy férfi, hogy a visszasság nagyobb legyen; elfogadható föltevés, mert már tényleg megtörtént. Ez esetben a hosszú, sovány termet, a vörösés szőke paróka, a hanghordozás, a mozdulatok a francia színésznőre emlékeztetnek, de azért folyton tudjuk, hogy nem ő maga áll előttünk. A ki sohasem látta őt magát, az utánzást nem tudja eléggé élvezni, mert nem tudja, mi benne a hasonlóság és különbözés, a helyes és helytelen oldal, nincs azonban kizárva, hogy mozdulatait, hanghordozását, termetét stb. így is valamennyire komikusnak találja, mint természetelleneseket.

Ez áll minden utánzásra. Sajnálatainkra itt nem dol-

gozhatunk sok példával, lévén ez érzéki komikum, a mit látni és hallani kell, bemutatunk mégis néhány példát.

Circusi jelenet: Egy toreador vörös posztóval ingerli a bikát, az neki rohan, küzdenek egymással, aztán karonfogva elsétálnak, lévén mind a kettő circusi bohóc.

Budapesten a Vigszínházban történt nem régiben, hogy egy francia darabban (A királynő férje) a szép-művészetek minisztere egy ismert magyar miniszter maszkjában jelent meg. A közönség sokat nevetett rajta, e sorok írója is.

Darwin szerint alig van valami, a mi az európaiaknál olyan könnyen kelt nevetést, mint az utánzás és ugyanaz tapasztalható az ausztráliai vadaknál, egy nagyon distingvált népfajnál.

Vajjon az utánzás mindig nevetséges-e? Szivar, mely legyezőt tartalmaz, tintatartó labda formában, alma vagy körte, mely szétnyitható doboz, revolveralakú szivarvágó — mindezekben utánzással találkozunk. Az a szivar csak formájára nézve szivar, de dohány helyett legyező van benne, tehát szivar is, nem is. A contrast fogalmának megfelel. Miért nem nevetünk hát e tárgyakon? Részben azért is, a mit Kraepelin mond, hogy ha az utánzás nagyon tökéletes, nincs különбүzés és csodálat lép a komikum helyére, azután mert élettelen tárgy, de még inkább pedig azért, mert megszoktuk. Adjuk kezébe egy gyereknek vagy parasztnak, a ki még sohase látott ilyet és biztosan nevet rajta.

Ha valaki rá akar gyujtani egy szivar-legyezőre, beleharap egy körte-dobozba, ezen nevetünk, de annak komikuma nem az utánzás, hanem a félreértés.

Az utánzást még folytathatjuk: művirág papiros-

ból, vászonból; gyümölcs viaszból, czukorból; hamis gyémánt, arany vagy más ékszer, végre hamis pénz — még kevésbé nevetségesek, mert még megszokottabbak vagy esetleg nem is vesszük észre a hamisítást, a mely esetben persze nincs min nevetni. A hamis pénz legtöbbször bosszankodást szül; ha nagyon tökéletlen, úgy hogy a csalódást kizárja, nevetségebb.

Az utánzás igazi komikuma nem ez élettelen tárgyakban nyilatkozik meg, hanem emberi előadásban és nagy társaságban, a mi mindig kedvező a nevetésnek, emelkedik tetőpontra (circus, színház, társas összejövetel stb.).

Fölmerülhet a kérdés, hogy az ú. n. tárgyas művészetek, a melyeknek feladata valamit utánözni, ennél fogva szintén komikusak-e? Én azt hiszem, hogy lényegükben igen, legalább kettő közülök. Mi ránk ugyan nem hat így, ha valakit lerajzolnak, festenek, szobornak faragnak, de vajjon ekképen hatott-e a primitív ősi állapotban is? És ha ma van még ilyen primitív faj vagy egyén? Nem lehetséges-e, hogy egy pusztai pásztor vagy egy néger, ha először lát olyan képet vagy szobrot, mely ismerősét ábrázolja, komikai hatást érez? Én ezt meglehetősen bizonyosnak tartom, Ez esetben aztán a mi komikai közönyösségünk egyszerűen megszokásból ered.

A költészettel másképp áll a dolog. Itt nem beszélhetünk olyan határozott utánzásról, mint a festészetben és szobrászatban, éppen ezért ez még színpadi utánzásban se hat komikum gyanánt. Ha játszanak előttünk magyar ügyvédet, párisi kereskedőt, angol földbirtokost, a kiket nem ismerünk, mert nem is létező személyek, ez nem teheti reánk az utánzás hatását.

A caricatura.

Voltaképen az utánzás egyik faja is eredetileg abban áll, hogy valakinek alakját eltorzítja túlzás által. Így lesz a hórihorgas, sovány még nagyobb és soványabb, a kövér még kövérebb, a nagy orr vagy fül még nagyobb stb. Ez a caricatura valódi jelentése, tehát érzéki képben feltüntetett komikumot alkot. Az már csak átvitt értelem, ha egy regény vagy színdarab valamely személyét nevezzük caricaturá-nak, ha egy cselekményt a való élet caricaturá-jának mondunk stb.

Újabb időben a caricatura hanyatlásnak indult, vagy, ha úgy tetszik, átalakult. Nyugaton a komikai sajtó illusztrációi ma már nem annyira torzításra törek-szenek, mint inkább jellemzésre.

Meg kell jegyezni — és ez fontos, — hogy a torzító caricatura nem mindig egy meglevő hiba túlzásában áll; a rajzoló vagy festő képes valakinek a testét, főképp, mint legfontosabbat, az arcát, olyan módon torzítani el, a milyenhez az arc maga nem szolgáltat alapot, a mi tehát bárkivel szemben alkalmazható.

Azt is megjegyezhetjük, hogy az utánzás, bár hajlik a caricatura felé, nem lesz mindig azzá, lényege szerint nem kell okvetlenül azzá lennie. Így a fentebb említett példában a színész torzítás, caricatura nélkül utánozta a magyar minisztert.

A paródia.

Járatlan utakon ki jársz
S koblet viharra, vészre társz,
Örömtől idegen.
Ki vagy te bánat embere?
Mi sorsnak üldöz fegyvere,
Hogy bolygsz vad bérceken?

Hagyj bolyganom vad bérceken,
Hagyd dúlni a vészt keblemen:
Én bujdosó vagyok;
Kietlenb itt e pusztá szívé,
Zajosb a vész, mely benne viv:
Fájdalmim oly nagyok. (Vörösmarty: A hontalan).

Ez a költemény a legkevesbé sem nevetséges. Komoly, sőt szomorú tárgya s ennek megfelelő előadása tökéletesen ellenkezik a komikummal. Ennek víg birodalmába tehát csakis alapos változtatással lehet leszállítani. Íme:

A sehonnai.

Rongyos bugyogóban ki jársz
S üres zsebet morogva társz
Éh-szomjas idegen.
Ki vagy te inség embere?
Minő úton jöttél ide?
Vizen vagy tengelyen?

Hagyj bolyganom ide s tova
Megvert engem a Jehova,
Messze földről jövök,
Hol a merre tekint a szem,
Száz mérföldre mi sem terem,
Csak sóska, krumpli, tök.

E költemény a forradalom után keletkezett az idegen beamterek kigúnyolására. Alapul Vörösmarty költeménye szolgál, minthogy itt is bujdosóról van szó; ebben áll a megegyezés. Egyébként azonban igen nagy a különbség: Vörösmartynál egy honát vesztett hős, egy leigázott nemzet fia, itt éhes, rongyos csavargó, a kit a haszon reménye hajt idegenbe. Erre tehát a költemény eredeti alakjában sehogy se illik, viszont azonban ráillik e megváltoztatott formájában. Ez a paródia contrastja.

A tárgy kicsinyessé degradálásának természetesen megfelel a külső forma, a nyelv is. Rongyos bugyogó, üres zseb, megvert a Jehova, sóska, krumpli, tök — mind olyan kifejezések, a miket Vörösmarty költeménye nem tűrne meg. Éppen ezért a paródia már magában is élvezhető, de sokkal inkább akkor, ha az eredetit is ismerjük. Minthogy pedig ezt nem lehet minden alkalommal a paródiával együtt lenyomatni, olyan költeményeket paródizálnak, a melyek általában ismertek. A színész is azért utánoz közismert személyeket, mert nem állíthatja oda a színpadra az eredetit is. Ez is az utánzás és paródia rokonságát mutatja.

A paródia tárgya nem mindig egyetlen egy költemény. Lehet eltorzítani egész műfajt is, ilyen Petőfiktől *A helység kalapácsa*, az epos paródiája. Olyan hangon van előadva, mint egy homéri epos, holott a tárgya verekedés egy falusi korcsmában. Az eposra emlékeztetnek az állandó jelzők: A béke barátja Bagarja, a széles tenyerű Fejenagy, a szemérmes Erzsók; arra emlékeztetnek a hosszú hasonlatok:

Valamint a puska-golyóbis
Két annyira nem megy,
Mint a mennyire megy,
Szintúgy az emberi hang —

a minek voltaképp semmi értelme sincs. Arra emlékeztet a czikornyás beszéd:

Az orra alatti nyíláshoz
Emelte a kancsót

— milyen egyszerű kifejezése a szájnak!

Merjük mondani, hogy a ki ismeri Homeros, Vörösmarty stb. eposait, ezt a paródiát jobban tudja élvezni, bár beszél az önmagáért is.

Lehet paródizálva utánozni valakinek írásmódját is. Így tesz *Arany* Lisznyay Kálmánnal a hozzá írt versben. Kezdi ilyen mértékben:

Vajh ki mond
Ily bolond
Éneket
Te neked?

Folytatja így:

Bár mán
Kálmán stb.

És végzi ekképen:

Szép
Kép
Gyöngy
Hölgy stb.

Lehet utánozni egy ismert írónak prózai stílusát is, különösen akkor, ha valami hiba, például kerelesség, affektálás felé hajlik. De nemcsak a költészetnek van paródiája, hanem egyéb művészeteknek is. Műkiállítás alkalmával rendszeren közölnek vicclapjaink paródiákat a kiállított képekről, szobrokról. (Ugyanezt teszi pl. Párisban a *Journal amusant*.) Feladata a műtárgy hibáira túlozva rámutatni, tárgyát degradálni és így disparate elemmel mulattatni stb. Szolgáljon például a következő: a Múcsarnok egyik kiállításának reklamképe volt egy ifjú, a kit egy idősebb férfi homlokon csókol. A „Borsszem Jankó”-ban közölt paródián (1900 ápril 22.) nem megcsókolja, hanem megszagolja, elfintorítva orrát. Tehát az eredetinek komoly symboluma igen kicsinyes tárggyá degradálódott.

Nyelvkomikum.

A) Régi nyelv.

Egy kakas, mikoron a szemeten szedegetne, találá egy drága kevet és monda: Minek talállok én ilyen fényes marhát? Ha valamely drágakőáros talált volna teged, senki nem volna nálánál vígabb, mert tudná, mit érne; nekem kegyig semmire nem kell, sem nagyra nem böcsülem, sőt inkább minden drágakőnél nagyobbban akarnék egy árpa vagy búzaszemet. (Pesti Gábor meséiből. 1536).

Vizsgára készülő fiatal embereket hallottunk ilyenformán mulatni: Ha átereszt X tanár, megapolom (megcsókolom), de ha megbuktat, szeretnék a tügyibe hagyapni (arczába köpni).

A régi nyelv magában jó, hibátlan, de a mai nyelv mellett szokatlan s ennél fogva hibának tűnik fel. Gyöngye komikum, mely csak akkor erősödik valamennyire, ha a szó alakja, még inkább pedig ha értelme nagyon megváltozott (marha = kincs, hűgy = csillag). E mellett az olvasó részéről olyan külön képzettséget kíván, a milyenre a nagy közönségnél nem számíthatni. Az irodalom tehát jóformán lemond róla és komikum forrása gyanánt talán még leginkább szakemberek (historikusok, nyelvészek) összejöveteleiben szolgál. Petőfi megpróbálta *Gvadányi* nyelvén írni a *Peleskei nótárius* híres költőjéről és költeménye végtelenül bájos, vonzó, de komikai hatása igen csekély.

Csekély hatású a régi orthographia is, noha az eltérés mai nyelvünkötől itt még nagyobb, a mint azt egyetlen példa is képes igazolni: Mykenth meg waygon yrwan ew theremtheth mynketh ees nem myn-

nenmagoch Nagyob yokath adoth mynekwch cristus, honnem a mw zyleynch. Mai helyesírással ez így hangzik: Miként meg vagyom írván, ő teremtetett minket és nem minnen magonk. Nagyobb jókat adott minekünk Christus, hogynem a mi szüleink. — Az se hatásosabb, ha valaki mai helyesírás szerint olvassa a régit, pl. *Petur*-nak azt, a mi *Pétör* (Katona: Bánk bán).

B) Mai nyelv.

Ez nemcsak erősebb komikumot ad, hanem változatosabb is, több fajból áll. Főlemlítünk néhányat, nem törekedve abszolút teljességre. Legismertebb a *dialektus*, *tájszólás*, melynek álljon itt két példája.

No nem hiába mondják, hogy a ki a kutyáját mög akarja fujtani, ráfogja, hogy mögveszött. Hej másná szögáni szögény örökség. (Molière: A tudós nők. Ford. Arany László.)

Eleőmbbe tészí s neézéglém s aszondom neki: Haát oszteég minyít ad maág kied ebbeő egy garaj-ezáréé? Eő még aszongya arra nekém, hogy bijon sēmēnnyit. Eén még aszondom arra neki, hogy bij a sē sok. (Magyar Nyelvőr. 1877. 466. l.)

Az első példa Szegeden, a második a palóczoknál nem nevetséges, mert megszokott. Csak akkor lesz komikum, ha nem a maga helyén jelenik meg, pl. budapesti színházban vagy egy más *dialectus* területén. A mi nyelvünkön ez se ad valami erős komikumot, mivel *dialectus*aink nem térnek el egymástól és az irodalmi nyelvtől annyira, mint a nagy világnyelveknél (német, franczia, angol).

Hiszem azonban, hogy a ki nem nevelkedett nyelvünk valamely *dialectus*ában, hanem csak az irodalmi

nyelvet tanulta meg, azt is talán csak később, arra a dialectus szokatlanabb lévén, nagyobb erővel is hat.

Vigjáték-irodalmunknak és színészetünknek mindjárt a legkezdetén ott találjuk a dialectus komikumát, elég ügyes példában, *Bessenyei György Philosophusában* (1777. Előadatott 1792.).

Második faj legyen az *affectálás*. Mindnyájan tapasztalhattuk, hogy a műveletlen ember, ha művelttel beszél, hajlandóságot mutat az ú. n. *urasan* beszélésre. Egy nyelvészeti folyóiratban beható fejtegetése olvasható e themának (Réthei Prikkel Mariántól), innen veszem a példáimat.

Egy paraszt úri rokonokkal mulatott és másnap így dicsekedett: Mégis csak nagyot élesedik a földművelői észszerűség, mikor a népies egyediség hölgyemberekkel társalkodik. — A fal felé tartson tekintetes úr, mert ez a ló ruganyos. — Csinos kis lány, csak az a baja, hogy nagyon regényes. — Micsoda? — Hát ha jobban érti az úr, olyan kikapóféle, szereti a szép legény nyomát gázolni. — Hol vakult meg az a kese ló? — Legczélszerűbben én nálam. — És most hol van? — Jelenleg még a múlt héten a Somogyi uram száraz malmában kedveltette magát.

Hadd irok ide még egy példát saját esetemből. Tavasz idején egy parasztgazdával beszélgettem, többi közt kérdezősködtem a vetésekről. Gazduram emlegette ezt is, azt is, végre így fejezte ki ítéletét: *Sok szenvedélye* van ilyenkor a gabonának.

Harmadik faj gyanánt említsük fel a műveletlen ember *stylusát*. Íráshoz nem szokott ember, ha kivételesen tollat vesz a kezébe, érezteti velünk, hogy más az élő beszéd és más az írás; ez utóbbit anya-

nyelvén se tudja az ember, ha külön meg nem tanulta. Íme egy nyomtatásban megjelent példa:

— Tekintetes „Az Ujság” szerkesztősége Budapest. Folyó hó 22-én a becses lapjába egy czik az én személyem felett jelent meg „A megvert magyar birkozó”. Kérném e czik helytelen megjelenése folytán bátor vagyok kijelenteni hogy én ez idő szerint nem Romániába ha nem Sárospatakon időzők és így semiféle botrányt Bukarestbe nem idéztem elő és így e czik megjelenése folytán nekem erkölcsi és anyagi kár okozot, lehetséges hogy Bukarestbe botrány volt, az is lehetséges hogy egy birkozó az én nevet használta, a mi nem az első eset hogy egy más birkozó egy másik jó nevet alkalmaz magára. Alázattal kérném a Tekintetes szerkesztőséget, hogy a valódi tényállás miatt ezen pár sorokat a becses lapjában helyt engedni. Maradok alázatos szolgája“.

Negyedik faj lehet a *helyesírási hiba*, a melyre a most olvasott levélben is találunk példákat (tekintetes, czik, semiféle, okozot stb.). Minthogy ez nem a beszéd értelmét, hanem csak külső formáját érinti, a többi fajoknál gyöngébb hatású.

Szintűgy az, a mit ötödik fajnak tekinthetünk, az ú. n. *madárnyelv*, a melylyel gyerekek mulatnak itt-ott maguk közt s a melyet az irodalomban Arany örökített meg *A Jóka ördögében*. (Íme egy sora: Turgudorgod mirgit forgogargadtárgál = tudod mit fogadtál.)

Ne keressünk több fajt, nem érdemes. A mai nyelv komikuma elég egyszerű contrast. A dialectust már meg is magyaráztuk. A második fajban részben félreértés áll előttünk (ruganyos — rugós, regényes — legényes, szenvedély — szenvedés), részben keresett,

szokatlan, de azért megérthető kifejezés. A harmadik és negyedik fajban se hiányzik a helyes oldal; megtalálható abban, hogy nem szándékosan követi el a hibát, sőt nem is érzi hibának. Az ő szempontjából helyes. E tekintetben az idegen nyelv első osztályával egyezik meg. A *madárnyelv* pedig bizonyos szabály szerint bővíti ki a nyelvet.

Fölmerülhet az a kérdés, hogy a beszéd hibái (hebegés, dadogás, selypítés, sőt akár a náthás beszéd is) nem ide tartoznak-e. Tekintve azonban, hogy ezek valami szervi hibából származnak, ha mindjárt mulólag is, a testi komikumhoz soroljuk őket.

C) Idegen nyelv.

A nyelvkomikumnak ez a leghatásosabb faja s egyszersmind a leggazdagabb területe is. Nem is merjük biztosan állítani, hogy felsoroljuk összes fajait, de legalább törekszünk rá.

1. Az idegen nyelvű ember komikuma.

Kimegyek dühösen, hogy agyon kutyákat verem. Hát mi van odakinn? Az enyim kutya, a Wodka ugatja a szomszéd kutyájára, a Tiszára. A Tisza visszaugatja a Wodkára. Csak úgy csattog ugatástól egész udvar. Köztük fekszik egy palánk, a palánkon egyik se át nem mehet, csak úgy ugatnak, mindig ugatnak. No eztet én tűröm nem tovább. (Mikszáth.)

Őrült kutya — így fordította le egy német fiú a *toller Hund* (veszett kutya) kifejezést.

Ez a fordítás szótár szerint annyiban helyes, hogy *toll* örültet is jelent; de nem ez esetben, ennyiben tehát hibás.

Ostoba Ágoston (Dummer August). Pfuj ördög (pfui Teufel). Divatos ökör (boeuf à la mode).

Itt a fordítás szótár szerint más nem is lehet; a hiba az, hogy a fordítás szükségtelen, mert ezeket magyar beszédben is eredeti alakjukban szoktuk használni.

E példákban olyan ember beszédét találjuk, a ki nem tud jól magyarul. Látszólag ez tisztán csak hiba, nem contrast, de ez tévedés. A ki idegen nyelvet beszél, az is bizonyos törvény szerint jár el, saját nyelve vagy az idegen nyelv analogiáját követi. Azt kérdeztem egyszer egy finn embertől: Ivott már sört? — Ivottam — volt rá a felelet. Itt a contrastot bizonyára senki se tagadhatja; ha futott, mondott stb. első személye futottam, mondtam, látszólag ivottam is egészen helyes. Éppen így egy kis magyar gyerek erre a kérdésre: Adott neki? — Ezt felelte: Adottam. (Magyar Nyelvőr 1908. 264.). Igaz, hogy a contrast nem mindig ilyen nyilvánvaló, kézzelfogható, azonban mindig megvan az a törekvés, hogy az illető helyesen akar beszélni. Nem is lehet az idegen nyelvet se kényünk-kedvünk szerint eltorzítani. Ha valaki a fentebbi példát ilyenformán mondaná: Kumigy dihos hogy kutye igan vorom — éreznénk, hogy egyszerű esztelenség, a melyben a helyes oldal hiányzik s a melyen legfőlebb gyerekek maguk közt tudnak mulatni.

Az idegen ember beszédében nemcsak az komikus, a mit példáink tartalmaznak, t. i. a nyelv az érteleme szerint, hanem a *kiejtés* is, mivel ez is hibás. De hát ezt jól megjelölni alig lehetséges, szerencsére azonban nem is szükséges.

A dialectus annál mulatságosabb, minél szokatlanabb, mindig azzal a föltevással természetesen, hogy

megértjük. Így vagyunk az idegen nyelvvel is. A mily mértékben tanulja meg valaki nyelvünket, olyan mértékben veszít a komikum; lehetséges azonban, hogy az illető egyáltalában nem halad a nyelvben, mégis megszokjuk. Ez esetben a komikum csak reánk nézve veszít erejéből.

A komikai irodalom csak azt az idegen beszédet szokta felhasználni, a mi tényleg létezik. Nálunk tehát nem magyarul beszélő perzsa vagy svéd beszédével mulattatnak, hanem azzal, a mi leggyakoribb, a mit már mindnyájan hallottunk: a tót, német, zsidó és cigány beszédével; ez utóbbinak azonban inkább csak a kiejtését csúfolják ki. Komikumát emelni lehet egyéb elemek hozzáadásával.

Az idegenes beszéd komikuma azért hatásosabb, mint a régi vagy a népnyelv, mert hibajellege erősebb, nyelvtana és szótára nem olyan határozott, az író többet engedhet meg magának. Természetesen a valóság itt is hatást szab, az a családapa, a ki egyik hirlapban és már könyvben is, úgy beszél családjával, hogy németből fordít szóról szóra magyarra, csak rövid ideig tud mulattatni, hogy azután annál inkább bosszantson. Érezzük ugyanis, hogy a ki ezt megtudja cselekedni, az tökéletesen tud magyarul, mért beszéljen tehát ilyen rosszul? (*Miráo*: Smokkék. Budapest, 1905.)

De van más baj is. Irodalomra, költészetre, művészetre folyton leskelődik a szolgálai utánzás. A mint valaminek nagy sikere van, rohan nyomába az apró tehetségek, sőt tehetségtelenek hada, a mely többé nem az életet figyeli meg, hanem a mestert. A nagy francia kritikus, *Brunetiére*, a ki egy előkelő folyóirat szerkesztője volt, mondotta egy alkalommal:

Valahányszor egy eredeti értékes munka, pl. egy regény jelenik meg, még ugyanazon évben özönlenek hozzám a kéziratok, a melyek naiv öntudatlansággal egyszerűen reprodukálják azt a munkát, olyan hatalmas az utánzás ösztöne szellemi téren. Így vagyunk itt is. A cigány kiejtést valaki, talán *Gvadányi a Pöstyényi Fürödés*-ben (1787) sikerrel alkalmazta az irodalomban s aztán szép lassan lett belőle egy holt sablon, egy kész patron, a mivel mindenki tud festeni, ha soha cigánynyal nem beszélt is. Mert az egyáltalán kérdés, hogy a cigány csakugyan úgy beszél-e, a hogy az irodalomban megszoktuk. Aztán a zsidók másképp tudnak ma magyarul, mint 1867-ben, kérdezhető hát, hogy a *Borsszem Jankó*-ban, meg egyébütt található zsidó jargonnak van-e még köze az éléhez? És a felelet kétségkívül tagadó. A mint efféle kétségek, sőt bizonyosságok merülnek fel bennünk, igen könnyen megtörténhetik, hogy a komikum kellemes érzelmét nem engedi kifejlődni a bosszankodás.

Az idegen nyelvű ember nemcsak akkor lehet komikus, ha idegen nyelven beszél hibásan, azzá lehet saját nyelvén is, a melyet hibátlanul beszél. Mikor én életemben először hallottam mindenkit tótul beszélni, egy felvidéki város piacán, nem bírtam megállani tartós nevetés nélkül. Így hatott rám a szokatlan idegen nyelv hangzása, noha felnőtt fiatal ember voltam már, nem gyerek.

2. Az idegen nyelv nem tudása.

a) Nem szeretek ebbe a boltba járni, nagyon protal a boltos (brutális, goromba). — Ki ez az úr? — Ez kérem egy *intelligentes* úri ember. *Egzámen-tom* (examen, iskolai vizsgálat).

Ezekben az idegen szó el van torzítva, de csak annyira, hogy mégis felismerhető. Ez benne a contrast.

b) Ennek a bornak igen jó *rheumája* van (aromája h.)

Megyek egy orvost *insultálni* (consultálni).

Ne járjon olyan lomhán, mint egy civil, — mondja a káplár. Maga most katona, nem civil, itt vége van a *civilisationnak* (civil életnek).

Itt is helytelen használat van, de értelem szerint; az idegen szó alakja itt hibátlan. Természetesen a tévedésnek jogosultnak kell lenni, mert ha valaki azt mondaná: Ennek a bornak jó diphteritise van, egyszerű esztelenség lenne. Legyen minél nagyobb megegyezés hangzásban és minél nagyobb különbözőség értelemben. Amaz természetessé teszi a tévedést, emez disparate elemmel erősíti a contrastot.

c) Idegen szavak helytelen olvasása, a mi azonban magyar orthographia szerint helyes: *Alicze*, *Sakesz-peár*. (Az előbbi hallottam a Vigszínházban, az utóbbi előfordul Aranyánál; természetesen szándékos mind a kettő).

d) Két cseléd párbeszéde. Mi van nálatok, hogy olyan nagy tortát viszel haza? — Zsúr. — Hát a mi az isten csudája? — Valami nagy zsidó ünnep lehet, mert szörnyen megtartják.

Budapesti hotelben egy vidéki házaspár olvassa a számlát. Te etted ezt a servicét? — kérdi a férj (service: kiszolgálás).

Itt az idegen szó félreértést okoz, e példákat a félreértés fejezetébe is lehetne sorolni. Az idegen szó félreértése itt fordítás nélkül jelenik meg, a következőkben fordításban.

e) Angol üdvözlés — ilyen czimen beszélt valaki egy festményről. (Englischer Gruss — angyali üdvözlés.)

Kutya és farkas közt — ezt a címet viselte egy francia kép a budapesti műcsarnokban. (Entre chien et loup — esti szürkület.)

A gyilkos törét Thatortében találták meg (e h. a helyszínén).

Tábornoki alhang (Generalbass, a zenében).

Éljen a tábornok strike. (Vive la grève générale — éljen az általános strike.)

A legifjabb bíróság. (Das jüngste Gericht — utolsó ítélet.)

Ezek az ú. n. *Leiter Jakabok*; valaki ugyanis a *Jakobs Leiter* (Jákob létrája) kifejezést *Leiter Jakabnak* fordította.

A *Leiter Jakab* szándéktalan, legalább az eredete szerint és a mi összes példáink ilyenek, valóban megtörténtek, újságban vagy könyvben megjelentek. Lehet azonban csinálni szándékosan is.

Az idegen nyelv nem tudásában tehát ezeket találtuk: Az idegen szót lehet helytelenül kimondani, használni, olvasni, fordítani és félreérteni fordítás nélkül.

3. Játék a nyelvvel.

Így nevezem el az itt következő fajokat, abban a hitben, hogy mindnyájuk jellegét ez fejezi ki legjobban.

a) Doctor, doctissime, care
Kérdesz me causam et rationem quare
Opium facit sundikáre?
Ego respondeo:
Quia est in eo
Virtus altatura,

Cujus est natura

Altatni sine cura. (Molière: A képzelt beteg.

Ford. Berczik Árpád és Rákosi Jenő.)

Debreczenchester, nov. 15. 1848.

My dear Dzszenkó! Áj em itthagying Debreczent, zászlóaljunk Becskerekre megy holnapután, én pedig Erdődre with Urláb januáriusig. Tehát oda légy nekem firkáling, még pedig mocs. (Petőfi levele Aranyhoz.)

Mamlaszovics szerb miniszter, *Matyónia* (matyók lakóhelye), *gyomrin* (gyomorcsepp), *nyomoresque* (a francia — *esque* képző, tehát a. m. nyomorult). (L. Laczkó Géza értekezését.)

Diligenter frequentáltam

Iskoláim egykoron,

Secundába pónált mégis

Sok számár professorom.

(Petőfi: Deák pályám.)

Ezen expressusom által éppen favorabilis occasio praesentálván és insinuálván magát, nem akartam elmulatni, hogy az urat cum summo respectu ne revereáljam és egyszersmind a causáru is relációt ne tegyek. (Bessenyei: A philosophus. 1777. Egy ügyvéd levele.)

Meghalt feleségem, satis tarde quidem,

Oda reménységem, debuisset pridem.

(Szigligeti: Liliomfi.)

Mindezen példákban nyelvvegyülés áll előttünk, különféle fajaival. Az egészzet nevezik tágabb értelemben *macaroni* nyelvnek, szűkebb értelemben csak azt az évszázadok óta ismeretes tréfát hívják *macaroni* versnek vagy prózának, a melyben a latin szöveg

modern nyelv szavaival van keverve, de úgy, hogy ez utóbbiak is latin végzetet vesznek fel.

A macaroni vers legismertebb példája az, a melyben Molière az orvosi felavatást csúfolta ki és a melyből való a mi első példánk, magyar fordításban. Az eredeti t. i. latin és francia nyelvű. (Teljes magyar fordítása, tehát a latin részé is, így hangzik: Kedves, nagyon tudós doctor, annak okát és értelmét kérdezéd tőlem, miért altat az ópium? Azt felelem: Mert altató erő van benne, a melynek az a természete, hogy altat gond nélkül.)

A mint látjuk, némely magyar szó latin végzettel van ellátva (sundikára, altatura). Ez a szűkebb értelemben vett macaroni tréfa inkább a verset, mint a prózát kedveli, ez utóbbira is van azonban példa, többek közt Rabelais-nál, meg nagyterjedelmű francia munka is.

Petőfi levele angol szavakat és végzeteket vegyít magyar szövegbe, meg egy eltorzított német szót is (Urláb — Urlaub h.). Az utána következő példák azt mutatják, hogy nemcsak összefüggő szöveget, hanem egyes szókat is alkot a nyelvvegyítés. Két utolsóelőtti példánk gyakoribb, legalább a mi nyelvünkben gyakoribb esetét mutatja, a mennyiben itt az alapszöveg magyar és latin szók vannak behimezve, magyar végzettel. Ez gyakoribb, tehát kevésbé szokatlan lévén, hatása is valamivel gyöngébb.

Megjegyezhetjük, hogy az ügyvédek stílusának olyan kigúnyolása, mint Bessenyei tette, később is előfordul irodalmunkban.

Utolsó példánkban a nyelvtani kapcsolat hiányzik, a magyar szavak nem vesznek fel latin képzést, ragozást vagy megfordítva. A kapcsolat itt abban áll,

hogy a latin szöveg a magyarnak ellentmond. Meghalt feleségem, elég későn ugyan; oda reménységem, réggen kellett volna. Az ellenmondást azonban valamennyire eltakarja az idegen nyelv, a mit nem mindenki ért.

Ha a kétféle szöveg ellenmondás nélkül, tehát értelmileg összefüggően van egymás mellé állítva, a komikum olyan gyöngye, hogy mellőzhetjük, noha példát ismerünk erre is.

b) *Ex omnibus aliquid, ex toto nihil* — mindenki-ből lesz valami, csak a töből nem lesz semmi. Helyesen: Mindenből tud valamit, az egészből semmit. Itt csak *toto* van magyar szónak véve.

Manet alta mente repostum — marad a régi mentére posztó. Helyesen: Lelke mélyén marad eltemetve. Itt ellenkezőleg csak egy szó (*manet*) vétetik latinnak, *mente repostum* magyarnak tekintetik, *alta* pedig németnek (*alt*: régi, öreg).

De mortuis nil, nisi bene — von den Todten bleiben nichts, als die Beene (Beine.). Magyarul: A holtakból nem marad egyéb, mint a csontok. Helyesen: A holtakról vagy jót, vagy semmit (t. i. mondjunk).

Nonne vides? — Apáczát látsz? Helyesen: Nemde látod? *Nonne* német szónak vétetik, *vides* helyesen van fordítva.

Caesar tanta diligentia profectus est — Caesar a nagynénjével diligence-ban utazott. Helyesen: Caesar oly nagy vigyázattal utazott. Itt tehát jól van fordítva az első és utolsó szó, ellenben ugyancsak el van torzítva a másik kettő. *Tanta* helyett a franczia-német *tante* fordittatik, *diligentia* helyett pedig a franczia *diligence* (régí módi utazókocsi), a mely eredet, etymologia szerint valóban ugyanaz a szó, de az értelme nagyon megváltozott.

Hogy ez a faj megjelenhet érzéki, látható komikumban is, arra kitűnő példát szolgáltatott egyszer a *Borsszem Jankó*. Lerajzolt egy öreg asszonyt, a ki a budapesti egyetem előtt almát árul, e felirattal: *Alma mater*.

E két latin szó (tápláló, vagy kegyes anya) a rómaiaknál némely istennők jelzője volt, manapság pedig az egyetemet, mint tudománynyal tápláló anyát nevezik így. Komikai erejét okozza a teljes megegyezés és erős különбözés egyszerre; *alma* latin és magyar szó egyaránt, hangzásra nézve tehát az elégnél is többet ad, hasonlóság helyett egyenlőséget. *Mater* (anya) jól megfelel egy öreg asszonynak. Más részről viszont igen közönséges gyümölcs, meg egy vén kofa *disparate*-ot alkot a tudomány komoly tekintélyével.

Mindezek után könnyű lesz már szabályba foglalni a tréfás fordítások, ez általában kedvelt nyelv-játék *contrast*ját. A mondat egy része hiven, más része pedig hasonló hangzású magyar szóval van fordítva. A hasonló hangzás elengedhetlen, mert ez adja meg a helyes oldalt. *Mente repostum* — mentére posztó látszólag helyes fordítás. Természetesen ez csak üres látszat, de ez teljesen elegendő a *contrast*hoz.

Mint mindenütt, úgy itt is erősíti a hatást, ha egyéb komikai elemek is járulnak hozzá; ilyen a fogalmi komikum a *tót* szóban; az *anachronismus*, ha Horatiusnál apáczáról, Caesarnál *diligence*-ről van szó; a *dialectus* (Beene — Beine) helyett.

Hogy mind e fordítások latinból készültek, az a lényegre semmit se jelent, legfőlebb talán iskolai eredetét mutatja, régebbi időből. Lehetne más

nyelv is, a minthogy vannak is mai nyelvekre alkalmazott efféle tréfák. Ki ne ismerne pl. ilyeneket: A németnek vizen a rétje (*Wiese*), háj a szénája (*Heu*), mégis rossz a lova (*Ross*). A francia asszonynak Mari a férje (*mari*), az angol sok inget emleget, a mikor talán éppen kevés az ing (*shocking*: botránys), az olasz imádja a diót (*dio*: Isten) stb.

Aztán az efféle tulajdonnevek: *Lik István* (Lichtenstein), *Halbör* (Halbrohr), meg az ilyen katonai szók: *Tagravert* (Tagreveille: ébresztő), *capistráng* (Zapfenstreich: takarodó), *barátság* (Bereitschaft: készenlét). Itt találjuk az egyetlen példát arra, hogy a magyar fordítás csak részben értelmes szó: *capistráng*. A Budapesti Szépművészeti Múzeumban van egy kép ezzel a francia felirattal: *Misère* (nyomor). Magam hallottam, hogy ezt a feliratot több látogató magyarul olvasta: *Misére*. Ez tehát egy másik csoportba is beletartozik (Sakeszpeár), de viszont különbözik is e csoporttól, a mennyiben itt értelmes magyar szó keletkezik.

Van olyan faj is, a melyben a fordítás nemcsak hangzás, hanem értelem szerint is megegyezik, legalább valamennyire. *Fischart* (szül. 1550 körül) mindenféle szó- és nyelvjátékok és elferdítések nagy mestere a német nyelvben, csinált ilyeneket: Pfothengram (Podagra), Affrich (Afrika), Notnarr (Notar), Jesuwider (Jesuit), Untenamend (Fundament), Amend (Amen) stb.

Minthogy itt nemcsak a hangzás, hanem az értelem is megegyezik, szabály szerint erősebb komikumot kellene adnia a főttebbinél. Ha nem így van, oka, hogy a megegyezés nem igen erős, meg talán egy kissé messze is állunk tőle nyelvileg.

c) A nyelv hangzásával másképen is lehet játszani. Széchenyi egyik személye a *Stadium*-ban *Van Peng* gazdag hollandi bankár (van a mi peng: van pénze). Ilyen módon szoktunk chinainak *Teng-Leng* vagy más efféle nevet adni; ezen alapszik az a kelet-ázsiai térkép, a melyet a japán világ idejében kaptam Ausztriából képeskártya formájában ilyen helynevekkel: *Gehns-ham*, *So-a-Schund*, *Dös-is-jung*, *Weid-ling* stb. Ilyen beszélgetést is hallottam egyszermásszor társaságban: Tudsz-e francziául? — Tudok: Szűkapantalon, de bokába bü. — Ülj le komám, itta kü stb. Ezek a magyar szavak francziául akarnak hangzani. — Miféle szivar ez? — Dragaderos. (Spanyolul akar hangzani a drága de rossz.)

Összehasonlítva ezt a fajt az előbbivel, a következő különbséget találjuk: ott valóságos idegen és valóságos magyar szót találunk, itt csak egy nyelvbeli szó van, de ez idegennek is látszik a *hangzás* alapján.

d) Legközelebb áll ehhez, ha az írás miatt látszik idegennek, mint a vicclapokban művelt ú. n. *rejtélyes feliratok*. Íme egy: Apollo S. canal. in. famis. abpor. theca. n. in. C. S.

Látszólag latin szöveg áll előttünk, holott értelem szerint jó magyar: A poloskánál infámisabb portéka nincs. Ilyen az is, ha egy új földesúr nagyon előkelő akar lenni s ilyeneket ír az ispánjának: baragne, taquarmagne (bárány, takarmány. Borsszem Jankó).

Ez tehát játék az orthographiával, de komikusan hat akkor is, ha nem játék gyanánt keletkezett, pl. Petőfinek egy francia fordításában: Pojogne, Quiche-queureuche, Chaigaichevare (Pozsony, Kiskőrös, Segesvár).

e) Végre idegennek látszhatik az értelmetlen szó, hang is. Molière egyik vígjátékában (*Le bourgeois gentilhomme*) francziák kiadják magukat törököknek és beszélnek olyan zagyva nyelvet, a melyet ők maguk alkotnak értelmetlen hangokból (mammamusi stb.). Mindjárt hozzátehetjük azt is, hogy Molière-t említjük fel ugyan, mivel ő a legismertebb nevű, a szóban lévő tréfát azonban francia írónál ő már készen találta.

Nem régiben egy budapesti mulatóhelyen hallottuk, hogy valaki angol énekesnőt utánozva, ilyen módon beszélt angolul, t. i. angolosan hangzó értelmetlen szavakkal (folytonos *ej* stb.).

A nyelvjátékban tehát a következő fajokkal foglalkozunk: Nyelvvegyítés (macaroni vers és próza); fordítás hasonló hangzású szóval, mely értelmileg: a) különbözik, b) megegyezik; a szó idegen szónak látszik: a) hangzás, b) orthographia szerint; értelmetlen szavak idegen nyelvnek látszanak.

A nyelvjátékban, a mint látjuk, igen nagy szerepet játszik a latin nyelv. Ez tudós eredetét mutatja, a mint hogy nem is népies komikum ma sem.

Ennyit tudok én az idegen nyelvről, a mivel nem azt akarom mondani, hogy minden kétséget kizárólag nincs is több faj. A komikum birodalmában ezt soha sem ajánlatos mondani. Az egész osztályozás a magamé úgy itt, mint a nyelvkomikum többi fájában, meglehet tehát, hogy valami kikerülte a figyelmemet.

A nyelvkomikum ősrégi forma, már Aristophanesnél van megarai dialectusban beszélő görög és görögül beszélő perzsa. Felhasználta *Plautus*, *Molière*, *Shakespeare*, *Lessing* és talán minden vígjátékíró és természetesen más komikai írók is.

Ironia.

Környékeztve csalántól
S a növények több ily ritka nemétől.

Megy az ajtóhoz, megrázza kilincsét
És rázza hiába.
Éles eszével
Átlátta azonnal
A dolog állását
És ezt mondotta: Bezártak.

Kimondom igen,
Nem holmi czikornya beszéddel,
De az egyszerű érzés hangján

— s erre következik a lehető legczikornyásabb beszéd.

Hozzád rohanok,
Mint a malaczkok gazdasszonyaikhoz,
Ha kukoriczát csörgetnek.
Még be sem fejezé költői beszédét
S ime rohant a szemérmetes Erzsókhoz.
(Petőfi: A helység kalapácsa.)

Mindenek előtt azt tanácsolom.
Verset sokat, legyen bármily bolond.

Szükség továbbá versbe néha rim,
Mind egy ördög, ha nő az vagy ha him,
Csak arra légy leginkább figyelő,
Hogy öt hat sorban jöjjön egy elő.

Ad vocem: mérték. Némely ostobák
Ennek jármába szintén befogák
Szegény verset, de te soha egyéb
Mértéket egy szál czérnánál ne végy.

Ki jambusokban ír (kivált komoly)
 Verset, caesurát ne tegyen sehol,
 Jambust pedig csak ott ejtsen belé,
 Hol semmikép el nem kerülheté.
 Végül csupán hosszukat tenni szebb,
 Hadd vonja lábát, mint a sánta eb.

(Arany: Vojtina levelei.)

Elkezdtek futni „s a Tiszáig meg sem álltak“, noha csak 15.000-en voltak, amazok pedig legalább is 700-an. (Petőfi levele Aranyhoz decz. 1. 1848.)

Mind e példákban valami hiba van a kifejezésben. A csalán nem ritka növény azon a vidéken, hanem ellenkezőleg, a legkevésbé ritka. Kitalálni, hogy bezárták, nem kell éles ész; mint a malaczok stb. nem költői beszéd. A költő nem azt tanácsolja, hogy a versben minél kevesebb legyen a rim stb. Szóval, mást mond az író, mint a mit értetni akar. Miért? Egy egészen sajátos tulajdonsága lelkünknek, hogy képesek vagyunk teljesen az ellenkezőjét érteni annak, a mi mondva van. E tekintetben az ironia különbözőzik a komikum egyéb fajaitól. A contrastot az okozza benne, hogy egy oldalról helytelen (a csalán nem ritka növény), más oldalról azonban képesek vagyunk felfogni, hogy ezt ellenkező értelemben kell venni. Ha ez a képesség hiányzanék, a mi nem éppen lehetetlen primitív népeknél, az ironia nem léteznék.

Sikeréhez azonban szükséges az is, hogy a contrast erős legyen, az olvasó vagy hallgató érezze, hogy valódi értelemben nem vehető.

Eddigi példáinkban az ironia tisztán értelmi; lássunk most másfélét.

Egy igen kis termetű színész így tanítja a növendékeket: A színészethez mindenekelőtt termet kell.

Egy igen rossz, rekedt hangú színész szerint pedig a hang a fő.

Azért választottak engem vezetőnek, mert jól tudok beszélni, — mondja valaki a színpadon folytonos akadozás, hebegés közt.

Le van rajzolva egy nagyon kövér ember és hozzá ez a szöveg (franciául): Tekintve gyöngé, törékeny szervezetét, szülei az egyházi pályára szánták, azért Louise Michel-re bízta a nevelését. (Louise Michel a maga idejében híres forradalmi szellemű, igazi anarchista lány.)

Egy bécsi vicclap előfizetési felhívása: Egy ember revolvért szegez egy másikra, aláírva: Barátságos felhívás előfizetésre.

Siess, siess. — Futok, szaladok — és megy a lehető leglassabban.

A bakter kidobolja: Az utcán dohányozni tilos — és ő maga dohányzik.

A bohóc panaszkodik: Ah Istenem! Milyen éhes vagyok és nincs pénzem. De nini, szerencsére éppen itt jön a legjobb barátom. Kérlek, kedves barátom, adj nekem 50 centime-et ebédre. — 50 centime? Itt van — és azzal pofon vágja. Emez a publikumhoz fordul e szavakkal: Mondtam úgy-e, hogy ez a legjobb barátom.

Ezekben az ironia valamennyire másforma. Van benne egy mondás és egy cselekedet vagy állapot s a kettő között teljes ellenkezés. Ez eljátszott vagy eljátszható ironia, tehát részben értelmi, részben érzéki. Erre a fajra ráillik az a kifejezés, a hogy Jean Paul általában a komikumot definiálta: szemlélt esztelenység.

Az ironia főképp a gúny eszköze és nem mindig komikus.

És ezt is özvagy
 Állítatá ez oszlopot,
 De könnyen telt ki tőle,
 Mert nem maradt több,
 Csupán hét árva gyermeke.
 S miért tett volna oszlopot
 Sírházhoz a haza?
 Hiszen mit tett ő a hazáért?
 Miatta hét esztendeig szívá csak
 A börtönök dögvészes levegőjét,
 És csak félszázadig
 Tartá vállán, mint Atlas az eget,
 A nemzetiségnek ügyét.

Petőfi: Széphalmon.

Ez is ironia, de bizonyára senkire se tesz komikai hatást. Miért? Mert tárgya komoly, sőt fenséges. Ellenben a mi példáinkban a tárgy nem olyan fontos, sőt kicsinyes (Petőfi sorai), a kifejezésekben is sok köznapi van (bolond, mind egy ördög, ostobák, sánta eb). Itt is azt látjuk tehát, a mit sok egyéb fajnál is tapasztalni, hogy az író, ha nem akar komikus lenni, elkerülheti ezt már a tárgy megválasztása által is.

Az ironiának ismerem egy — meglehetősen kritikátlan — magasztalóját, a ki az „alacsony, állati” nevetéssel szemben olyan magas faj gyanánt dicsőíti, a melyet nők és nép meg sem értenek (Palante).

A mit a nevetésről mond, jóval többet az itt idézett két jelzőnél, azzal másutt foglalkozunk; itt csak azt jegyezzük meg, hogy a szembeállítás nem egészen szerencsés, mivel az ironia is lehet nevetető. Szerzőnk azonban illet, úgy látszik, nem akar ismerni; neki csak az az ironia, a mit a nép és a

nők (kissé meglepő társítás) meg nem értenek. Pedig hát a népek eléggé kedves kifejezésmódja az apró embert szép szál legénynek, a csunyt nagyon széppnek, a gazdagot szánakozóan szegénynek, istenadtának nevezni s a népköltészetből meglepően elmés ironiára is tudnék példát felhozni (Még azt mondja a torma). Azt tehát nem fogadhatjuk el, hogy a nép nem érti meg az ironiát, valamennyire azonban mégis hajlunk szerzőnk felfogásához. Úgy gondoljuk t. i., hogy az ironia csakugyan nem *par excellence* népies komikum; a nép mulattatásában nincs olyan szerepe, mint némely más fajoknak (tettelegesség, obscoen, öltözet, utánzás stb.). Feljebb mi magunk is lehetőknek mondtuk, hogy primitív népben hiányzik az ironia érzéke.

A szójáték.

1. Kétértelmű szó.

A) Logikai *contrasttal*.

a) Az egész szó kétértelmű.

Egy tragikus színésznőt feldühösített az, hogy a növendéklányok nevetgéltek a játéka alatt. A jelenet után összeszidta őket, sőt az egyiket jó erősen megrázta. A dologból pör lett. A *Borsszem Jankó* ez alkalmal ez írt: X Y nem büntethető azért, a mit tett, mert hiszen neki szerepéhez tartozik a megrázó hatás.

A megrázó hatás átvitt értelemben csakugyan a szerepéhez tartozik, ennyiben tehát helyes a védelem, ő azonban a szó valódi értelmében megrázta, ez pedig már nem tartozik a hatáshoz, ennyiben tehát helytelen.

No gyerek, sose hittem, hogy ilyen sokba kerül a tanulás — mondja Bukovaynak az apja. — Bizony édes apám, pedig még nem is nagyon tanulok.

Látszólag helyes a következtetés, hogyha a tanulás sokba kerül, kevesebb tanulás kevesebbe kerül. Csak-hogy az apa nem azon panaszkodik, hogy a fiúnak a szorgalma, tehát a tanulás valódi értelmében kerül sokba, hanem ő nála tanulni a. m. tanulónak lenni, jogászkodni. Ennyiben tehát a válasz helytelen.

Micsoda? Ön vegetarianus és beefsteaket eszik? — Bocsánat, nekem ez nem hús, hanem gyümölcs, tiltott gyümölcs.

Pinczér! Egy sajtot, de ne legyen kicsi, mert nagyon ideges vagyok, minden kicsiség felizgat.

Mind a két példa komikuma egy-egy szó átvitt értelmén alapszik.

Nézd Margit, milyen gyönyörű fülbevaló, mondja a férj. — Fülbevaló? Hol? Csupa fül vagyok.

Itt ez a kétértelmű: Csupa fül vagyok. Látszólag ezt mondja: Beszélj, figyelek, — de azt akarja mondani: Csupa fül vagyok, tehát sok fülbevalóra van szükségem.

A Curia több esetben vizsgálatot rendelt el arra nézve, hogy a jelölt etette-e a választókat. Mi azt hisszük, hogy ha a választás sokba került, a jelölt a választókat még a fenével is etette. (Borssz. J.)

A fenével is etette — úgy hangzik, mintha ezzel be volna bizonyítva a vesztegetés. A valóságban pedig ez éppen nem azt jelenti. A hatást itt a fogalmi komikum erősíti.

Munkát kérnék az uramnak, igazgató úr. — Sajnálom, nem adhatok, nagyon kevés munka van nálunk. — Kevés munka? Az éppen jó lenne az én uramnak.

Látszólag ez az ő férjének való hely, valóságban nem, mert *kevés* az igazgató szavai szerint mást jelent, mint az asszony szerint. Komikumát a hiba mint jellemvonás (a férj lustasága) emeli.

Bántott, hogy olyan hihetetlen mennyiségű darás kockát fogyasztott el, de nem szóltam, mert nem szeretek darás fészekbe nyúlni. (Sipulusz.)

Látszólag helyes, hogy nem szólt, mert darás fészkek a kimondásban éppen úgy hangzik, mint darázs fészkek, értelmileg azonban a kettőnek semmi köze egymáshoz.

Pourquoi les billes de billards sont-elles faites avec de la dent d'éléphant? — Parce qu'il est impossible de bien jouer sans *y voir* (*ivoire*).

Ez annyiban megegyezik az előbbenivel, hogy különbség csak a kiírásban van, a kiejtésben a két szó teljesen egyenlő. (A francziában ez eset elég gyakori, az orthographia folytán.) Magyar fordításban: Miért csinálják a billiárd-golyókat elefántagyardból? — Mert nem lehet jól játszani 1. ha nem látunk (*sans y voir*), 2. elefántcsont nélkül (*sans ivoire*).

Egy plébános a másiktól kölcsön kér egy reverendát. — Vous me la rendrez, n'est-ce pas? — Mais oui, certainement, et avec *usure*.

Magyarul: Úgy-e visszafogja adni? — Kétségkívül, még pedig: 1. uzsorával, 2. kopással.

Itt a másik faj áll előttünk; ugyanazon szó két értelemben. Példánk azért olyan hatásos, mert ez a két értelem egymástól nagyon különbözik; a kölcsönvevő felelete egyaránt jelenti azt, hogy haszonnal és hogy kárral adja vissza.

Mivel mossák a szarvasbőr-kesztyűt? — Mivel piszkos.

Ez a példa valamennyire különbözik a többiektől, a melyekben a contrast egészen természetesen áll elő. Itt a kérdés és a felelet közt értelmileg semmi összefüggés sincs, a feleletnek ez a kérdés felelne meg: Miért mossák? De ez esetben viszont csak helyes oldal van, komikum nélkül. Abban a fogalmazásban tehát, melyben előttünk áll, van egy igen erős helytelen oldal, t. i. a felelet más kérdésre vonatkozik, tehát más következik, mint a mit vártunk. Ez a csalódott várakozás. És mi a helyes oldal? Az ismétlődő *mivel* szó látszólag a kérdésre felel. Ennyiben kétértelmű szó, tehát szójáték. Végeredmény: ez a példa a contrast két fajához tartozik.

Megkínálta magát valamivel a feleségem? — Kínált. — Mivel? — Mivel nem volt a szobájában. — Nem értem. — Kinn állt a folyosón.

A *mivel* szó kettős értelme úgy magyarázandó, mint az előbbi példában. *Kínált* és *kinn állt* egyforma hangzásúnak veendő.

Spitzer Regina polgári kifőzőné megtalálta az elveszett paradicsomot.

Helyesen van mondva valódi értelemben, helytelen annyiban, hogy a *Milton* költeményére gondolunk. Hatását erős disparate elem fokozza: egy fenséges tárgyú epos és egy darab paradicsom egy kis korcsmában.

A német birodalomban gyártanak évenként 2500 millió téglát. E szerint minden fejre esik 46 tégl.

Különös természeti tűnemény: Kiss János kocsonyát reggelizett és utána havat *hányt*.

Telegramm: Rögtön jöjj haza a kéjvonattal. Meghalt az anyósod.

A kéjvonatnak nem innen van a neve, de azért is megérdemli.

Mi az automobil német neve? — Ungezogener Wagen. (Ungezogen: 1. húzatlan, a mit nem húznak, 2. neveletlen. Ez utóbbi elnevezést a sok baleset tünteti fel helyesnek.)

Reuss herczeg szerelmi vallomása: Ó egyetlen Amáliám. — Ó XXIV. Henrikem — mondja rá a hölgy. (A Reuss herczegi családban minden férfi keresztnéve Henrik.)

Nyugtával dicsérd a napot — mondta a Borsszem Jankó egy politikusnak, a ki közpénzekkel nem tudott elszámolni.

A megszokott értelemben helytelen, mert nincs rá oka, hogy valaki ezt mondja neki, de a másik értelemben helyes.

Le van rajzolja egy szemorvos, a kinek Titán László átnyújtja költeményeit s egy fogorvos fényes hintóban, ez aláírással: Szemért szemet, fogért fogat. (Borsszem Jankó.)

Ha az építészet megfagyott zene, akkor, ugyebár, az építész megfagyott zenész. (Kakas Márton.)

A kétértelmű szó contrastját itt a metaphora (átvitt-értelem) hozza létre. Megfagyott zene — ez helyes, létező metaphora. Már most a mi a művészetről helyesen mondható, az látszólag helyes a művészről is. Igen ám, de megfagyott zenész mint metaphora nem létezik; ez a kifejezés csakis valódi értelemben vehető, így pedig egészen mást jelent, mint a mit mondani akarunk.

Lerajzolunk egy nőt fején hollószárnyakkal, ropant hosszú vékony nyakkal, szemében kék virággal, e jelzők alapján: hollófürt, hattyúnyak, nefelettsszem.

Itt is metaphora hozza létre a contrastot. Hollófürt, hattyúnyak, nefelettsszem fekete haját, fehér

nyakat és kék szemet jelent. A metaphora tehát csakis a színre terjed ki és így helytelen a formára is kiterjeszteni. Másrészről azonban a hollófűrt stb. nem mondja meg, hogy csakis a színre érvényes, ennyiben tehát helyes a rajz.

E kicsiny magból támad az a hatalmas folyam, a melynek árnyékában mindnyájan megpihenünk.

Itt három metaphora van összekapcsolva; egyenként mind a három helyes, csak összekapcsolásuk helytelen.

E példák mutatják már, mikor komikus a metaphora. Látszólag ugyan mindig az, de csak látszólag. Mert igaz, hogy pl. Aranykalászszal ékes rónaság (Petőfi) látszólag helyes is, helytelen is, tehát contrast, mert az a kalász csak színre nézve arany, egyébként nem. Ámde itt a megegyezés olyan természetes és megszokott, hogy csakis a hasonlóságra gondolunk, a különbözésre nem. Sőt némely metaphoránál különbözésről már nem is szólhatunk, mert *búzaszem, mellett, hátra* stb. csakis így mondható, nem is keltik fel bennünk az emberi szem, mell, hát képzetét. Nem komikus az ellenkező esetben se, ha t. i. csak különbözést érzünk, megegyezést nem. Ime két példa a *Fliegende Blätter*-ből.

Egy fiatal ember udvarlása. Tüsszentenem kell, ha Nagysádra nézek. — Miért? — Mindig tüsszentek, ha napba nézek.

Mért néz rám folytonosan az a kisasszony? — kérdi egy egészen fiatal ember. — Az a kisasszony szemfájós, bizonyosan az van neki rendelve, hogy zöldre nézzen.

Itt a megegyezés teljesen kiányzik, mert egy szép lány alakja, arcza absolute nem hasonlít a naphoz, egy fiatal ember arcza absolute nem zöld.

A kétértelmű szóhoz tartozik az a faj is, a melyet a vicclapok *cyclopaedia* név alatt cultiválnak. Ime néhány példa: Lézengő: a ki a tengert megénekli. Csirkefogó: kofa. Veszthely: lóverseny. Találmány: czéltábla. Lázadó: orvosi honorarium. Csapszék: deres. Hasadás: hizlaló cura. Mustár: bő szüret. Örülés: az órállás ellenkezője. Hypothesis: lóvá tétel. (Valóságban hypothesis = feltevés. Minthogy azonban a görög hippos lovat jelent, látszólag az a másik fordítás is helyes jelentés szerint, no meg értelmileg is.)

A szavak kettős értelme, tehát a contrast tökéletes itt is, de mert nem mondattal, hanem pusztá szavakkal van dolgunk, komikuma gyöngébb.

Hogy a szójátékot a nép is kedveli, azt tán bizonyítani se kell, felhozok mégis néhány tisztán népies példát, egyenesen a nép szájáról lejegyzetteket, a melyek ide tartoznak a kétértelmű szókhoz.

Hol vette ezt a szép lovat? — *Vásárhelyen*.

Hová ment a gazda? — *Messzíkóba*. (Kitérő felelet mind a kettő.)

Tán *Sárváron* jártál öcsém? (Sáros úton.)

A gazda azóta már *Munkácson* jár (dologban van). *Baján* van ő most (bajban van).

Nem *Adonyba* való (nem szeret adni).

Sose voltam én *Szerencsen* (nem voltam szerencsés).

Na! Voltál már a *Bánátban*? (Megbántad már a dolgot?) (Magyar Nyelvőr 29. 227.)

Mindezekben a helynév kettős értelmében vétetik: tulajdonnév és köznév gyanánt.

Ha példáinkon végig tekintünk, két dolgot constatálhatunk. Egyik az, hogy a kettős értelem nem

szükségképen mindig csak egy szóra terjed ki. Lehet a szónak nélkülözhetlen jelzője, határozója (csupa fül, megfagyott zenész, fenével etette stb.), sőt lehet egész mondat, a mely kétértelművé válik (nyugtával dicsérd a napot stb.). De a legtöbbször még az utolsó esetben is azt találjuk, hogy szorosan véve a kettős értelem mégis csak egy szóra szorítkozik. Így az idézett közmondással azért lehet játszani, mert a *nyugta* szó két különböző jelentéssel bír. Beszélhetünk tehát továbbra is kétértelmű szóról.

A másik, a mit észreveszünk, az, hogy a mit a két francia példáról mondtunk, áll az egészre is. T. i. a szónak kettős értelme kétféle módon keletkezik: 1. ugyanazon szó kétféle értelemmel bír, 2. az értelemben nincs rokonság, de egyenlő hangzásúak (homonym szók). Az első példái: megrázó, gyümölcs és tiltott gyümölcs, a tégl a fejre esik stb.; a másodiké: darás koczka — darázfészek, szemért szemet (szemét), fogért fogat (hintó), nyugta (napnyugta és nyugtatvány) stb. Példáink közt a homonym szók kisebb számban vannak, kivéve az ú. n. cyclopaediát, a hol ezeké a többség (lázadó, csapszék, hasadás, lézengő stb.).

A logikában *fallacia figurae dictionis* nevet visel az olyan sophisma, mely egyenlő jelentésűnek veszi az egy többől származó szavakat, habár különböző jelentésűek is. Példáink közt sok ilyen sophisma van. (Megrázó hatás. Minden kicsiség felizgat. Fenével etette. Avec usure. Havat hányt. Nyugtával dicsérd a napot stb.) Végre megjegyezzük, hogy a kétértelmű szóról a szójáték 4. fájában is szólunk egy helyen.

b) A szónak csak egy része kétértelmű.

Hány kabátja van egy jól nevelt fiatal embernek? — Van téli, nyári, szalon kabátja és egy unokabátyja.

Hány kalapja van egy bankárnak? — Puha, kemény, cilinder kalapja és tartalékalapja.

Milyen arca van a legyőzött hadvezérnek? — Kudarcza. — És a győztesnek? — Hadi sarcza.

Mi a különbség a vízvezeték és a törvénytelen gyerek közt? — Az egyiknek van csapja, a másiknak nincs apja.

Milyen fa van legtöbb Törökországban? — Musztafa. — Hát a piacon? — Kofa.

Melyik fa nem ég el a tüzön? — A tréfa.

Akadémia a deákok nyelvén az a száraz tészta, mely megakad a torkon.

Hogy ragoztatik a körte ige? — Én körte, te körte, ökörte.

Mi lesz Kohn, ha éktelenül züllik? — Konzul.

E szónak mind a két része kétértelmű külön-külön (kon, zul), együtt véve azonban nem.

E fejezetben szintén jó contrastot találunk, alig gyöngébbet, mint az előbbi fejezetben.

B) Logikai contrast nélkül.

a) Az egész szó kétértelmű.

A vicclapok nálunk is, másutt is, művelik a kétértelmű szónak egy alsóbb rendű fajtát, mely lényegében különbözik attól, a melyet mi tárgyaltunk. Íme néhány példa:

Úgy hallatszik, hogy a kormány fel akarja emelni a dohány árát. Reméljük, nem fog e tervhez szívósan ragaszkodni.

Az intendans sokat *levelez*, pedig jobb volna, ha a színházak *virágoznának*.

Tiszát a nemzet *elítélte* és a király fel fogja *menteni*.

A városi közgyűlés mult héten tárgyalta a lakás-szabályzatnak a poloskára vonatkozó szakaszát. Több városatya szólalt fel ez ügyben és nem egy *csipős* megjegyzés hangzott el a háziurakra.

Ha a szónak kettős értelme logikai contrastot alkot, akkor az egész állítás helyes is, helytelen is. Itt az állítás egy értelmű; nem mondható, hogy helyes is, helytelen is. A kettős értelem itt másképen nyilvánul: egy szó felidézi előtünk, eszünkbe juttatja, hogy egy másik szónak más értelme is van. Az első példában *szívósan* értelem szerint csak azt jelentheti: kitartóan, makacsul stb. Minthogy azonban a mondatban előfordul a *dohány* szó, eszünkbe jut, hogy a *szívós* szó a színi igéből származik, tehát azt jelenti, a mit színi lehet. Ha *szívós* helyett synonymot veszünk (kitartó, makacs stb.), akkor a szójáték megszűnik, minthogy e szavak nem állnak értelmi kapcsolatban a dohánynyal. Az értelem azonban nem változik, holott logikai contrast esetében a szóval az értelem is megváltozik.

Próbáljuk ezt a változást néhány példán megmutatni. Neki szerepéhez tartozik a *nagy* hatás (303. l.). Íme most már nem mondható, hogy nem bűntethető, mert ez az értelem *megrázó* szóhoz van kötve. Nekem ez tiltott *élvezet* (304. l.). Most már nem igaz, hogy nekem ez nem hús, ez csak akkor igaz, ha *gyümölcs*-ről beszélünk. És így lehetne tovább folytatni.

Meg kell jegyeznünk, hogy az értelmi kapcsolat

nem mindig ugyanolyan természetű. Dohány — szívós, levelez — virágzik, poloska — csipős, rokonértelműek, ellenben elítélni — fölmenteni ellenkezőek.

A mint mondtuk, ez a szójátéknak egy alsóbb rangú faja, a melynek csekély értéke bizonyosan abból származik, hogy hiányzik a hibajellege. De hát ilyen módon contrast-e? Mivel a kétértelmű szó kétségtelenül az és mivel a kettős értelem itt se tagadható, nincs jogunk kizárni a contrast köréből, csakhogy ez itt újabb meghatározásra szorul, mint alább is még egyszer a szójáték körében. A contrast itt egyszerűen abból áll, hogy egy szónak kettős értelme van, noha logikai contrastot nem alkot. Hogy pedig szükség esetén meg is tudjuk nevezni, mondjuk, hogy ez a *változó értelem* contrastja.

b) *A szónak csak egy része kétértelmű.*

Különös dolog, hogy ezt a keveset, csaknem semmit is lehet még lefelé fokozni. Mint az igazi kétértelmű szónál, úgy itt is megvan az a faj, a melyben a szónak csak egy része kétértelmű. Elég lesz egy példa.

Mi különbség van a férfi dísze, a kökény, a kocsi-kenőcs és a sikkasztó közt? — A férfi dísze szakáll, a kökény megkékül, a kocsi-kenőcs kulimász, a sikkasztó huncfut.

Itt áll azonkívül, hogy része a szakáll főnévnek, jelenti, az áll igét is. Ez utóbbit idézik fel előttünk a vele rokon *ül*, *mász*, *fut* igék. Vicclapból írtam ki ezt a példát, de bizonyosan még gyerekek se mulatnának rajta.

E fejtegetésben ismét bizonyosságot találtunk arra, mennyire complicált jelenségekkel van dolgunk a

komikum tárgyalásában. Hogy a kétértelmű szók logikai contrast tekintetében is különböznek egymástól, azt csak az egyes példák beható elemzése tárta fel. Szolgáljon ez mentségül arra, ha példáinkat néha talán akkor is magyarázattal kísérik, a mikor nincs rá okvetlenül szükség.

2. Egy mondás eltorzítása.

Egy deák reggelije nagy lumpolás után: Semper aliquid hering. (Egy latin közmondás teljes alakjában így hangzik: Calumniare audacter, semper aliquid haeret: csak bátran rágalmazni (calumniare audacter), valami mindig megragad (s. a. h.). A hogy a deák mondja, azt jelenti: Lumpolás után mindig egy kis heringet kell enni.)

Vacsoránál azt mondja valaki: Itt cug van, érzem a fülemben. Feleletül ezt kapja: Fülemben cugja átkait a welszi lakoma. (Cugja e h. van: zugja. Arany: A walesi bárdok.)

Egy társaságban valaki elkéri a levágott szivarvégeket, ez a megjegyzés támad rá:

Vitézek! mi lehet
E széles föld felett,
Szébb dolog a szivarvégeknél?

(Szivarvégeknél e h.: végeknél. Balassi Bálint.)

Nincs a teremtését, vesztés, csak én.

(Teremtését — teremtésben h. Katona: Bánk bán.)

Mit énekeltek Odysseus és társai Trója alatt? — A falóban a legárvább én vagyok (Kakas Márton). (Falóban: faluban h. Népdal.)

Hogy köszön Mauthner? — Magomat ajánlom. (Magkereskedő.)

A mai Franciaországban, tekintve a gyöngye szaporodást, így kellene mondani: Libetré. Égalité. Paternité. (Ha paternité helyére ezt tesszük: fraternité, — a francia köztársaság jelszava áll előttünk: Szabadság. Egyenlőség. Testvériség. — Paternité: apaság.)

Ez a két fiatal ember mindig együtt látható. — Igen, valóságos Castor és Pollák. (Castor és Pollux ókori mondai alakok.)

Sehogyse találom azt a kis ládát a palláson, pedig bizonyosan ott van — panaszkodik a feleség. — Nézd meg a pallás lexiconban — mondja rá a férj. (Van Pallas Lexicon.)

Egy nagy politikai botrányban szóba jött többi közt az is, hogy egy képviselő a botrány egyik szereplőjétől ügyvédi honorarium gyanánt egy értékes ezüst szelenczét kapott, a mit azonban később visszaadott. A képviselőházban így üdvözölték az illető képviselőt: Van szelenczém. — Volt szelenczém — hangzott a felelet.

Hodie Mili, cras Tini — mondja Bukovay Absentius. (Hodie mihi, cras tibi — latin közmondás. Magyarul: Ma nekem, holnap neked. A hogy Bukovay mondja, annyit tesz: Ma Mili, holnap Tini.)

Egy fiatal ember találkozik egy ismerőseivel, a kit régebb idő nem látott. Ez meglepetéssel veszi észre, hogy a fiatal ember jegygyűrűt hord. Was? Sie haben einen Trauring? Sie sind also verheiratet? — Trauring, aber wahr — hangzik a felelet. (Trauring, aber wahr: szomorú, de igaz — ismert német mondás. Trauring: jegygyűrű.)

Valakinek párbajban egy gombja fogta fel a golyót. Ennek öröme nagyobb összeget küldött

jótekonny czélra és levelét így kezdte: Az isteni gondviselés megmentette életemet. A Borsszem Jankó szerint így helyesebb lett volna: Az isteni gombviselés.

Ente gut, alles gut — mondja egy vendég a pinczérnek, a mikor kacsát rendel meg. (Ende gut, alles gut — német közmondás: minden jó, ha vége jó. Ente gut, alles gut: minden jó, ha a kacsája jó.)

E példák mindegyikével közös, hogy: 1. Egy ismert mondás, a mit mindig ugyanabban a kapcsolatban szoktunk hallani, egy szóban meg van változtatva. 2. Változtatás után is helyes értelem keletkezik. 3. A megváltozott szó hangzásra hasonlít az eredetihez. Ezek a jegyek magyarázzák meg a contrastot. Vegyük fel például ezt: A falóban a legárvább én vagyok. Ez úgy hangzik, mintha valaki nem jól tudná az ismert népdalt; ez a helytelen oldal. De minthogy csakugyan falóban éneklik, megvan a helyes oldal. Ha az új szó nem hasonló az eredetihez, nem tűnhetik fel elhibázás gyanánt, ekkor a helytelen oldal túlságos erős, a fogalmi kapcsolat megszakad és kijutunk a komikumból; *a görögök közt a legárvább én vagyok, semper aliquid káposzta leves, Castor és Rosenthal* — nem komikus többé. Végre, ha a mondás nem ismeretes, nem tudjuk megítélni a változást és az egész hidegen hagy, nem érdekel. Ha valaki sohase hallotta: *Semper aliquid haeret*, itt közölt változatát sem tudja élvezni.

Ez pedig szépen rávezet arra, a mit befejezésül mondani akarunk. Ez a faj t. i. nem más, mint parodia szójáték alakjában. Ezért szereti éppen az ismert mondásokat eltorzítani, mint a hogy parodiát is a legismertebb költeményekre szoktak írni és

ezért kell ismerni itt is az eredetit, mint a paródiánál.

Természetesen itt is erősíti a komikumot, ha egyéb elemek is járulnak hozzá. Pl. Castor és Pollák, egy klasszikus és egy nagyon szimpla, modern zsidónév disparate-ot alkot; a Bukovay mondásába némi gyöngye erotikus elem vegyül.

3. Egy szó eltorzítása.

A) Nem létező szavak.

Egy kereskedő ingyen pálinkát ígér a vevőinek. Képzelem, hogy törlik magukat utána a snapszámosok.

Őn e kérdésben el van vogulva, mondja valaki egy ugor nyelvésznek.

Akkoriban történt, a mikor az operából az igazgatót erkelgették.

Mit mond egy gymnasista, ha az apja tüsszent? — Conducat sanitati (válják egészségére). — És ha az anyja tüsszent? — Conducat sanimami.

A tárgyhoz hozzászóltak: Klopacsek, Travnyik, Mráz. — Micsoda magyar nevek! Engem már a hideg mráz.

Uracsakám, mikor veszel már egy automobilt? — Majd ha lesz automiból.

Ugyan ne mérgeledj e miatt. — Mér ne ge-lődjem?

Ist der Bernardinerhund aber mager. — Warscheinlich ein Sarahbernhardiner.

Gyöngye ez az itteni bor. Nem szokta ön cognacolni? — Nem én. Én benyakolom.

Kerekes Sámuel, én téged bámuel — mondta Sipulusz egy toastban.

Tschardasch tanzt man nur in Ungarn. Wer nicht isst, der muss verhungarn.

Ich sass neben Salomon Rothschild und er behandelte mich ganz wie seines Gleichen, ganz familionär. (Heine: Reisebilder, Die Bäder von Lucca, VIII.)

Az intendans nálunk az örökös üldözés folytán már valóságos kintendans.

Hogy hívják a kalabriász-partit, ha nagyon kicsibe játszsák? — Kolibriász-parti. — Hát a jóllakott elefántot? — Telefánt.

Czitrommal vagy rummal parancsolja a theát? — Czitrummal.

Mi a burok ócska ruhája? — Buraságoktól levett ruha.

A ki a kávéház ablakából nézi a kocsisok játékát, kibiczel, ha a kocsis néz be, bebiczel.

Hogy hívják a kis vidéki társulat primadonnáját? — Ripacsirta.

Miféle stylus ez? Barock vagy rokokó? — Én bizony nem tudom, talán barokokó.

Il était très coculaire, il jouissait d'une grande cocularité dans son quartier. (Helyesen így volna: Il était très populaire, il jouissait d'une grande popularité dans son quartier = Igen népszerű volt, nagy népszerűségnek örvendett a kerületében. Coculaire, cocularité e szavak összeolvadásából keletkezett: cocu: megcsalt férj, populaire: népszerű, popularité: népszerűség.)

Dis donc Ali, il faut descendre, je veux prendre mon repos hebdomadaire. — Ezt mondja a teve a hajcsárjának. Helyesen így volna: — hebdomadaire de dromadaire. Magyarul: Hallod Ali, le kell szállni, vasárnapi pihenőt akarok tartani. Repos hebdomadaire: vasárnapi pihenés, dromadaire: teve. (Ez az

elmésség egy pár évvel ezelőtt jelent meg egy francia lapban, a mikortájban törvényt alkottak náluk a vasárnapi munkaszünetről.)

Snapszamos, vogulva, erkelgették, sanimami, mráz, automiből, gelődjem, Sarabernhardiner, benyakol, bá-muel, verhungarn, kintendans, kolibriász, telefánt, czitrum, buraság, bebiczel, ripacsirta, barokokó, famillionär, coculaire, cocularité, hebdomadaire — nem létező szavak. Hogy magyarázandó bennük a contrast?

A helytelen oldal mindenütt adva van abban, hogy nem létező, elrontott szavak állnak előttünk, csak a helyes oldalt kell megkeresni abban, hogy a változtatás jogosult, igazolható. Íme. A legnagyobb rész összeadás által keletkezett, még pedig van egy, a mely összevonás nélkül. *Sarahbernhardiner* valóságos összetett szó, a mely azonban a német nyelvben nem létezik, csak ebben a példában. Már a francziában van egy ilyen szó a híres színésznő játéka jellemzésére és nem kevésbé híres soványsága kicsüfolására: *Sarahbernhardesque*. A többiekben az összeadás összevonással is jár. Snapsz napszamos, Erkelt elkergették, kin intendans, mér ne mérgelődjem, kolibri kalabriász, tele elefánt, czitrommal rummal, búr uraság, ripacs pacsirta, barock rokokó, familliar millionär, cocu populaire, cocu popularité, repos hebdomadaire de dromadaire — egymás mellé állítva többé-kevésbé rossz hangzásúak az ismétlődő hangok miatt; az összevonás tehát a jóhangzás szempontjából helyes. Mér ne gelődjem különbözik a többi-től annyiban, hogy a szó ketté van vágva.

Bebiczel azon a logikai úton jött létre, hogy bebiczelni éppen úgy nem lehet, mint bekimenni, bekinézni stb. Ehhez hasonlóan keletkezett *sanimami*.

Ha a gyerek a tátnak azt mondja: *Conducut sanitati*, — akkor, látszólag helyesen, a máminak így kell mondani: *Conducut sanimami*. A többiek már nem az értelem, hanem csak a hangzás szempontjából keletkeztek. Ezek közül kettőt a rim igazol. *Sámuel* — *bámuel*, *Ungarn* — *verhungarn*. *Vogulva* a *Vogul*, *benyakol* a *cognacol* szóhoz akart hasonló lenni, a mikor megváltozott. Ugyanezért növekedett meg a miből *automiböl-lé*, a ráz *Mráz-zá*. Ez utóbbiról tudjuk, hogy más nyelvben létező szó, de a magyarban éppen úgy koholt szó, mint a többiek.

Ha a változás hangzásbeli megegyezés végett keletkezett is, értelmileg is helyesnek kell lennie. El van *vogulva* — mondható egy ugor nyelvészről, a ki a *vogul* nyelvvel is foglalkozik, de nem egy matematikusról; amott jellemzés gyanánt hangzik, emitt semmi értelme sincs. Viszont habár az előbbiről mondanánk is: el van *togulva*, — egyszerű esztelen-ség lenne, mert *togul* szót nem ismerünk.

A szójáték e fajának a nyelvtudománynyal is van valami kapcsolata. *Simonyi Zsigmond* egyik munkájában találunk néhány példát, a melynek némi távoli rokonsága van e fajjal és egyet, a mely akár komikusnak is elfogadható. Egy német cselédttől hallották ezt a magyar szót: *knyafogni*, a német *knaufen* hatása alatt. Ez valamennyire, ha nem is egész közelről, emlékeztet a *snapszámos* és társaira.

Szójátéknál igen követelők vagyunk hangzás tekintetében. Jó alkalom van éppen itt feltüntetni ezt néhány példán. *Vogul* — *fogulva*, *cognacol* — *benyakal*, *Mráz* — *hideg ráz* — már így is szójátékok. Hogy azonban erősebb legyen a hangzásbeli megegyezés, képesek vagyunk a szót eltorzítani.

B) Létező szavak.

Úgy látszik, ez ritkább faj, én legalább nem sok példát tudok rá.

A mi papagájunk már 80 éves. — Tehát már nagypapagáj. — Mi lesz a kénsav, ha sokáig áll? — Vénsav. — Egy színházban bombát dobtak a nézőtérre. Hogy mulatott a színházban? — kérdezik másnap egy jelenlevőtől. — Bombásan — hangzik a felelet. — Nini, milyen kis ablak. — Igen, valóságos ebluk. (Népies, vidéken hallottam.) — Hol van a titkár úr? — Segédfogalmam sincs róla — felelte a segéd-fogalmazó.

Nagypapagáj, vénsav, bombásan, ebluk, segéd-fogalmam — bár létező szavak, de azért mégis eltorzítás útján jöttek létre. Egy részük éppen úgy összevonás által keletkezett (nagypapa papagáj, vén kénsav), mint a főntebbiek közt *ripacsirta* stb. A többiek logikai úton jöttek létre: nem pompásan, hanem bombásan mulat az ember olyan színházban, a hol bombát dobnak; nem ablaknak, hanem ebnek való az olyan kis luk; nem fogalma, hanem segédfogalma van a segédfogalmazónak (l. főntebb *beciczel*, *sanimami*). Együtt véve pedig mind olyan szokatlan szó, hogy nem létezőnek tekinthető e példákon kívül.

A komikum úgy magyarázandó bennük, mint a főntebbi fejezetben.

Jó alkalom kínálkozik itt rámutatni a komikus jelenségek complicált voltára. Íme egyetlen faj áll előttünk, a melynek minden példájával közös az, hogy eltorzít egy szót és mégis kénytelenek vagyunk két alosztályt különböztetni meg és a mellett még az első osztály példáit részletekben különbözőkép

magyarázni. Megegyezés egy alap-typusban és különbözés a részletekben — ez a jelenség nemcsak itt fordul elő.

4. Pusztán hasonló hangzás.

Mi a különbség a Kakas Márton tartalma és a disznóhús közt? — Az egyik jóízű tréfa, a másik jóízű tréfi. (Kakas Márton.)

Stüssel tábornokon Port-Arthur feladásáért aligha el nem verik a port.

Az elnöknek a sok leültetéssel nem sikerül felültetni a közönséget.

A svéd katonáknak meg van engedve a polgári foglalkozás. Délelőtt masirozás, délután massirozás.

Mi drágább a kaviárnál? — A kávéár.

Az osztrák parlament velünk szemben egységes, éppen azért a kiegyezés sorsa kétséges.

Mikor elvesztettem a fiamat, akkora volt, mint az öklöm, mikor most megtaláltam, akkora, mint az ökröm.

A képviselőházat elnapolták. A sok papolásnak napolás a vége.

Mi a különbség az apai juss és az aggkor közt? — Az egyik örökség, a másik öregség.

Fiumében eddig a magyar köröket üldözték, most már a körmagyart is.

Egy férfi öreg cselédjét tevének nevezte egy alkalommal, a mit ez kedveskedésnek vett, úgy hogy a mikor elment tőle, így búcsúzott: A te kis tevéd a sivatagba vonul. Ezt te tevéd. — Nem én tevém, te vén, — mondja rá a férfi.

Voilà deux premiers prix pris. (Íme két megnyert első díj. Prix pris kiejtése: pri pri.)

Banya ugyan, de banya is, pénzbanya, — mond-

ják egy öreg kisasszonyról. (Kisfaludy Károly: Csalódások III. f.)

Házasságszerzőnél, miután a kiszemelt hölgy el távozott: Hát ezt a kisasszonyt ajánlja nekem? Hiszen ez nem szép, ez inkább csunya lány. — Ó kérem, kérem, még a napnak is vannak foltjai. — Igen, de nem májfoltjai.

Az oroszok a japánokat sárga majmoknak nevezik. Pedig jó lenne nekik is a japánokat majmolni.

Im derelyét küld a Gorgontaréjos:

Egyél, hogy birj dereglyét hajtani.

(Aristophanes: A lovagok. Ford. Arany János.)

Usztasd meg a lovat s vezesd haza.

Elusztattál te már engem nyakig.

Mikor vevém fel? Úgy! A Koppa lóra.

Bár a szemem koppantám vala ki.

(U. az. A felhők.)

Megbocsáss

Artemis, ha szent hálódnak árt emitt az én fogam.

(U. az. A darazsak.)

A nő gyakran csak azért ingerült, mert nem találják ingerlőnek.

A következők Schiller: *Wallensteins Lager*-éből valók:

Kümmert sich mehr um den Krug als Krieg,

Wetzt lieber den Schnabel als den Sabel,

Frisst den Ochsen lieber als den Oxenstirn',

Der Rheinstrom ist geworden zu einem Peinstrom stb.

A következők pedig ugyanannak fordításából:

A Rajna, a Majna immár oda sajna!

A gazdag zárda ma már csak csárda.

A püspöki székek ma füstölő fészkek,

A dus apátok koldus barátok,

Mi szent alapítvány, prédálja a hitvány.

(Ford. Dóczi Lajos.)

Vannak olyan példák is, a melyeknek külső formája külön nevet visel: *anagramm*, a betűk fölcserélése. (Ezzel még a rímjátéknál és betűjátéknál is találkozunk.) Mi különbség van egy rőfös kereskedés és egy omladozó ház között? — Az egyikben van lepedő rakás, a másikban repedő lakás. — Hitvitázó íróink kedvvel gyakorolták ezt a csekély értékű játékot, különösen egymás nevével. Íme egy példa 1616-ból: Nagy Benedek, nagy eb neked az hasad-ból ugat ki.

A szójátéknak itt tárgyalt fájában hiányzik a contrast. Pusztá egymás mellé állítása a hasonló hangzású szavaknak — ez van itt. Tréfa — tréfi, Port-Arthur — a port, masirozás — massirozás stb. nincsenek egymással benső viszonyban, ezért az állítás csak egyértelmű és helyes, ennyiben tehát a hibajelleg hiányzik. Ezzel pedig hiányzik az erősebb komikum is.

A németek szeretik *Jean Paul* és *Th. Vischer* óta a viccet erőszakolt házasságnak nevezni, a mely a rokonok ellenzésével jön létre. A szójátékot logikai contrasttal csakugyan így tekinthetjük, de itt éppen ez hiányzik.

Így vélekedik *Hecker* is: Nicht der geringste logische Zusammenhang besteht zwischen diesen, doch in eine enge Verbindung gebrachten Worten, nur der Gleichklang hält sie zusammen.

De bármilyen alsó rangú legyen is ez a faj, nem lehet tagadni, hogy valami csekély komikum mégis van benne, hogy rendkívül elterjedt és hogy egyértelemmel mindenki komikum körébe tartozónak ítéli. Miben áll tehát a komikuma?

Kraepelin szerint a hasonló hangzás összekapcsol

olyan képzeteket, a melyek tartalmilag ég és föld távolságában (toto coelo) különböznek egymástól.

E tételnek először a kevésbé fontos részére tesztek egy megjegyzést. Hogy a hasonló hangzású szavak tartalmilag, értelmileg egymástól olyan nagyon különböznek, a mi példáink egy része nem igazolja általános szabálynak (magyar körök — körmagyar, majmok — majmolni usztasd — elusztattál).

Tekintsük most Kraepelin tételét egészében s a következő szabály áll előttünk: A contrastot az hozza létre, hogy a hangzásban megegyezés, az értelemben különbözés van. Így van-e valóban? Nem könnyű e kérdésre felelni, de úgy hisszük mégis, hogy elfogadható a magyarázat. Mellette szól az, hogy a teljesen egyenlő értelmű, vagyis ugyanazon szó változás nélküli ismétlése nem hoz létre szójátékot.

A contrastnak ezt a külön fajtát ajánlatos külön szóval jelölni meg, legyen tehát *hangzásbeli contrast*.

Példáink közt van egy, a mely jóval erősebb hatást tesz a többinél. Ennek oka az, hogy más komikai elemeket is tartalmaz: fogalmi komikumot és disparate-ot. A *májfolt* igen kicsinyes, alsórendű fogalom; olyan baj, mely rút a nélkül, hogy fájdalmas lenne. Ha ez egy fenséges fogalommal (a nap) hozatik kapcsolatba, kész a disparate. Minthogy azonban ez a kapcsolat csak hangzásbeli (foltjai — májfoltjai), példánk ide tartozik.

Szintúgy csak ide és nem előkelőbb helyre tartozik egy híres mondás is, a melyet éppen ezért tartok szükségesnek külön felemlíteni. *Schleiermacher* csinálta ezt az ismeretes definitiót: Die Eifersucht ist eine Leidenschaft, die mit Eifer sucht, was Leiden

schaft. Ez lehet igen szellemes mondás, de komikai értéke semmi, bármilyen nagyra vannak is vele né-melyek, németek. Azonkívül, hogy csak puszta hang-zást nyújt, túlságosan komoly is.

A hangzásbeli megegyezés néha a teljes egyen-lőségig emelkedik, a mely esetben tehát kétértelmű szó áll előttünk. Nem lehet tagadni, hogy egyik példánkban *tevéd* egyszer főnév, másszor ige; e mellett azonban mégis kétségtelen, hogy a példa ide tartozik, nem a kétértelmű szóhoz. Hiányzik a logikai contrast, az a megtévesztés, mely ezt is, azt is mondja, tehát igaz is, nem is. A különbséget már az is jelzi, hogy itt a két szó (tevéd — tévéd) ismétlése elengedhetlen, míg a kétértelmű szónál erre nincs szükség.

A puszta hangzáson alapuló szójáték gyakorlása bizonyára könnyebb, mint az értékesebb fajoké. Nem tagadható azonban, hogy kiválóbb szellemek se tar-tották magukhoz méltatlannak. Aristophanesnél, úgy veszem ki Arany jegyzeteiből és egy értekezéséből (Dauka Placid) van rá elég példa és ugyanezt mondhatni Shakespeareról is.

5. Rímjátékok.

A most tárgyalt fajról nemcsak azt tudjuk, hogy a komikum határán áll, hanem azt is megmondhatjuk, hogy a határon túl mivel érintkezik. Kétséggkívül a rimmel. Ehhez annyira közeledhet, hogy a *Wallen-stein*ből vett példák már alig egyebek középrímnél. Éppen ezeket hozza fel például Kraepelin is, meg-jegyezvén, hogy ez a faja a komikumnak olyan mértékben gyöngül, a mennyire közeledik a rimhez és végre teljesen megszűnik a komikum, ha már csak rim áll előttünk, kivéve, ha ez tolakodóan erős.

A rím közönségesen nem komikus, van azonban ide tartozó faja is. Mi kettőt tudunk megnevezni, az egyiket csak német szóval.

a) *Schüttelreim*.

1. Einst brach sie in dem Haine Rosen,
Jetzt wäscht sie in dem Rheine Hosen.
2. Ich glaube dieses süsse Kind,
Weiss nicht einmal was Küsse sind.

Látni való, hogy ez tökéletesen olyan, mint az előbbi fejezet egyik anagrammja, csak hogy ott a *lepedő rakás* és *repedő lakás* nincs versbe foglalva. Tehát ez is anagramm. Értékre is egyenlő, legfőlebb az egyik német példának némi erőt ad a disparate elem (rózsát tépni — nadrágot mosni), a másiknál ellenben észre se venni, hogy komikai hatásra számít. Én akár el is tudnám hagyni ezt a rímjátékot, de talán vannak, a kik többre becsülik. A legismertebb német komikus újságban (*Fliegende Blätter*) bőséges példái találhatók, ez pedig nem lenézés jele.

b) *Tökéletes rím*.

A kinrim, a hogy a tökéletes rimet újabb időben elnevezték, a legtöbb esetben komikus, még a szerző akarata ellenére is. Például néhai való jó *Kovács József*, a rimkovács komolyan írt ilyeneket:

Csitt rablánczok csörgési, csitt,
Ne visítsatok egy kicsit.

Legtöbbször azonban komikai szándékkal jönnek létre. Így már a XIX. század elején a *Felelet a Mon-dolatra* szándékosan tette nevetségessé a maradiak verselését. A *Lant* című vers első és utolsó strophája így hangzik:

Minden lantokénál rosszabb
Állapotban sínlek én,
Mivel nekem helyt egy rossz szab
A múzsáknak telekén.

Ah amott miként pirul el
Nézd meg most is egy sor som,
Mert tudja, hogy szégyen s bú lel
Szégyelli gyászos sorsom.

Újabb időben *Arany* remekelt a tökéletes rímek-
ben. Íme néhány sor:

Tanulnának Kölcsenyktől
És más régibb bölcsenyktől.

És van ott több régi csinus
Tordán termett leoninus
Ajkáji rend, distikhon!
Ez egyszer az izes konyha!
Ilyet nem főztök bizony, ha
Meggebedtek is tik hon!

(Báró Kemény Zsigmondhoz.)

Neved örömnapja íme hozzánk juta,
Sőt ha nem csalódom, már tovább is futa,
Mégis az én Múzsám néma volt és buta
A mi, ha nem csoda, üssön meg a guta.

Mert különben, hidd el, nem lett volna ő röst
S mint Izsák megáldá Ézsaut, a szöröst,
A miért hogy neki lencsét hozza bőrust,
Úgy megáldott volna téged és Nagy-Köröst.

(Névnepre.)

Imádott barátom, jó Petőfi Sándor,
Szíves üdvözlését íme küldi Jean d'Or,
Vettem óh nagy férfi, ostoba leveled,
De azért nem mondom: hujj ki! vagy le veled.

(Epistola Petőfihöz.)

Legyen elég ennyi mutatóványul Aranytól, a kitől
tízszor ennyit is könnyen ideírhatnánk. Hogy azonban
a kinrim néhány év előtt olyan népszerű volt s rész-
ben az még ma is, abban nagy költőnknek aligha
van része. Ezt a sajtónak, első sorban a *Bolond
Istók* vicclapnak kell tulajdonítani. Ő általa terjedtek
el például ezek:

Piripócs kap új kaszárnját,
Biri ócska pulyka szárnját.

Tudós hord oly paraplikat,
Miken zord moly harap likat.

Pompás víz a Mattóni,
Nem jön haza ma Tóni.

Káposzta jön csütörtökön,
Ha jobb rimet süt. Ördög ön,
S az évnek minden péntekén,
Paszulyt falok e vén tekén.

Hallottad e keserű sóhajt?
Így nyög az, kit keserű só hajt.

Mi a rimjátékok komikuma? Logikai contrast itt
sincs, hanem csak hangzásbeli: megegyezés a hang-
zásban, különbözés az értelemben. Tehát ugyanaz a
szabály, mint a szójáték 4. osztályában.

A tökéletes rímnek két saját eszköze van: egyik
a hangzásbeli lehető teljes megegyezés, másik a
több szótagos rím. Láttunk olyan példát, mely nyolcz
szótagig emelkedik. Azt azután mondani se kell,
hogy a saját eszközein kívül egyéb komikai elemek
is fokozhatják az értékét. Ez általános érvényű sza-
bály minden fajra, az ilyen alsóbb rendű fajban
pedig kívánatos is.

Ezért találunk efféle fogalmi komikumot: buta, guta, paszuly; ilyen illetlen képzetet: keserű só hajt stb.

Vajjon szójátékkal van-e itt dolgunk? Az első fajra nézve, azt hiszem, nincs kétség, mivel a Schüttelreim, a mint láttuk, szorosan megegyezik olyan példákkal, a melyeknek szójáték voltát lehetetlen kétségbe vonni. A tökéletes rimet azonban nem tartom olyan kétséget kizáróan szójátéknak és ha ide sorozom, abban része van annak a törekvésnek is, hogy ne alkossak új osztályokat kényszerítő szükség nélkül. Milyen okok szólnak tehát mellette?

Egyik maga a contrast jellege, mely nem logikai, hanem csak hangzásbeli. Másik az, hogy a hatás itt is lehetőleg tökéletes hangzásbeli megegyezést kíván.

Már pedig ezt a szójáték egyik fajánál olyan fontosnak, szükségesnek láttuk, hogy még eltorzítás árán is létre kell jönnie (cognacol — benyakol stb. 320. l.). Harmadik az, hogy a szó hasonló hangzás mellett ne legyen ugyanolyan értelmű, tehát pusztá ismétlés. Lehet a rim két fele teljesen egyenlő, de csak hangzásban, nem értelemben (sor som — sorsom, leveled — le veled). Ezt is szójátéki szabálynak ismerjük. (325. l.)

Felhozhatnám még, hogy Kraepelin ugyan nem nevezi szójátéknak, hanem *Klangwitz*-nek, ámde a mit e név alatt felsorol, az én nálam nagyrészt szójáték. Egy francia bölcész (Paulhan) szerint pedig a rim valóságos szójátékká (calembour) válhat, pl. a Th. de Banville versében: *incidemment-ainsi d'amant* (egészen egyformán hangzanak, valóságos kinrim).

Megjegyezhetjük, hogy más irodalomban a tökéletes rimet még messzebbre vihetjük vissza, mint

nálunk. Így már *Racine* az ő egyetlen vigjátékában (*Les plaideurs*, 1668) virtuoz rimeléssel is emelte a hatást (*Doumic*, *Revue des deux Mondes*, július 15. 1908).

A tökéletes rim nem okvetlenül mindig komikus. Íme egy példa:

Halhatatlan költő Tompa,
Esze s tolla nem volt tompa.
Kedves lelkész volt ő Hamván,
Örök béke lengjen hamván.

Itt a hangzásbeli megegyezés tökéletes, azonban a rim nem nagyon terjedelmes (két szótag), a vers se hosszú, a tárgy pedig komoly, nem tréfára való. Valószínű, hogy hosszúra nyúlva a komoly tartalom mellett is komikussá válna, a költő akarata ellenére.

A mit itt a tökéletes rímről mondunk, áll az egész szójátékra is. Hatását gyöngíti vagy akár egészen meg is szünteti, ha az író nem is törekszik rá, tehát ha a komikumnak nem kedvező légkörbe helyezi. Íme itt van néhány szójáték komoly költeményekből:

Felhőbe hanyatlott a drégeli rom,
Rá viaszasüt a nap, ádáz tusa napja.

Arany.

Most a reménynek egy hangját, Reményi.

Arany.

A szenvedélyre jött a szenvedés.

Reviczky Gyula.

Újabb bizonyossága ez annak, hogy a komikum területe nem a komoly, fenséges vagy szomorú tárgy, hanem az ellenkező.

6. Mellőzött faj: Antithesis.

Egy budapesti vicclapból irtam ki e néhány példát, melyhez hasonlók minden számában találhatók.

A miniszterelnök ötnegyed óráig volt a beteg királynál. Talán ezentúl egészségesebb állapotok lesznek.

Hogy a képviselőház rövid ideig legyen együtt, megint hosszú üléseket akartak tartani.

Mit jelent a bán titkos tanácsossága? — Nyilvános pofont a horvát ellenzéknek.

Szójáték-e ez? Hogy annak akar látszani, az bizonyosnak mondható. Nemcsak, hogy az a vicclap állandóan műveli, hanem azt is láttuk, hogy mikor egy budapesti bankház ilyen jeligét választott (Kiss szerencséje nagy), a concurrensok siettek szintén jeligével felelni s ezek jórészt csakugyan szójátékok (Török szerencséje örök, Benkő sorsjegye Bankó stb.). Hozzátehetem, hogy magam is gondolkoztam rajta, hátha csakugyan a szójáték fajai közé kell sorozni, de végre is nem találtam rá elegendő okot.

Egy az, hogy absolute semmi komikai hatást nem gyakorol, más az, hogy ha contrastnak akarnánk valamiképen magyarázni, olyan erőltetett magyarázatot s új fajt kellene fölvenni, a milyent sehol másutt nem találunk.

Maradjunk tehát a mellett, hogy ez a stylistikai figura, a melyet *ellentét* (antithesis) néven ismernek az iskolai könyvek és a melyre nagy költőktől is tudnak példákat felhozni (Petőfitől: Ifjú lánya a vén télnak stb.), nem szójáték és nem tartozik a komikum birodalmába. És nyugodjunk meg abban is, hogy nem minden komikum, a mit vicclapban találunk.

7. A szójáték befejezése.

Ennyit tudunk mi a szójátékról. Hogy összes fajait kimerítettük, nem merjük mondani. Nem lehetetlen, hogy a hol ennyit találtunk, ott még több is van. Azt azonban merjük mondani, hogy sehol se találtuk a szójátéknak olyan részletezését, mint nálunk. Az osztályozás is jórészt sajátunk; *egy mondás eltorzítása, egy szó eltorzítása* — itt jelenik meg először.

A szójáték egyik leguralkodóbb járvány napjainkban; hirlapok, színház, társas összejövetel szinte el se képzelhetők nélküle. Persze, a mint veréb több van, mint sas, itt is a gyöngyébb fajokból van gazdagabb aratás. Bizonyos azonban, hogy ma nagyon sokan nem írják alá *Victor Hugo* szigorú ítéletét, a melylyel a szójátékot a repülő szellem lepottyanó hulladékának nevezte (*Le calembour est la fiente de l'esprit qui vole* — mondja Tholomyès. *Victor Hugo: Les misérables*).

Még kevésbé írják alá *Kant* ítéletét, hogy a szójátékos vice lapos, unalmas, izléstelen, ostoba (*Kant: Anthrologische Didactik*). Magam is igazságtalannak tartom mind a két ítéletet, mert a szójátéknak vannak igen értékes fajai (kétértelmű szó logikai contrasttal, egy mondás eltorzítása, egy szó eltorzítása).

A szójáték az ember természetében van, vagyis normalis productuma tehetségeink gyakorlásának — mondja a föntebb említett *Paulhan*. Bizonyítékul felhozza, hogy milyen nagy szerepe van álomban és őrültségben is. Valaki álmában látja a *Jardin des plantes*-ot, találkozik e kertben *Chardin* utazóval, a ki *Jules Janin* egy regényét adja neki. Egy őrült

néhány száz lapra írt ilyeneket: *Chat, chapeau, peau, manchon, main, manches, robes, jupons, poupons* stb.

Szójátéknak nevezzük a komikumnak azt a terjedelmes tartományát, a melynek im végére jutotunk. Az elnevezés helyes, mert az összes fajoknak megvan a játékjellege; egyikben erősebb, másikban gyöngébb, de seholse hiányzik teljesen. Ezért is találjuk meg az elnevezést más nyelvekben is: *Wortspiel, jeu de mots, play on words* vagy *word play* stb. A szójátéknak legismertebb két fajtát, a kétértelmű szót és a pusztán hasonló hangzást szokták a német *Kalauer* és franczia *calembour* szóval is nevezni. Sőt minthogy a közfelfogás éppen ezt a két fajt tekinti leginkább és csaknem kizárólag szójátéknak, az említett német és franczia szó a szójáték synonymja gyanánt is szerepel.

A szójáték nem ma éli első virágkorát. *Aristophanes* (szül. Kr. e. 444 körül) fordítójának nem utolsó nehézséget okoznak a szójátékok. Kedvelték a rómaiak is. *Cicero* és *Quintilianus* komikum-elméletében nem egy példáját találjuk és az előbbi a felvidítés eszközei közül különösen a szójátékot és az utánzást ajánlja a szónoknak. Az angol *Home* is megjegyzi, hogy az ő hazájában Erzsébet és I. Jakab korában igen nemes mulatságnak tekintetett, a mint ezt bizonyítja Shakespeare, sőt komoly theologusok munkái is. *Shakespeare* egyik magyar fordítója panaszkodik is túlzásba vitt szójátékai miatt.

(*Rákosi Jenő* A felsült szerelmesek fordításában: Egyike azon jeleneteknek, melyekre Shakespeare dicsőségének épp oly kevés szüksége volt, mint a mily sok fáradtságába kerül a fordítónak. *Shakespeare* munkái 1881. 8. kötet, 199. l.)

Betűjátékok.

Szólván szószeréről szépen, szívszaggati szókkal,
Szende szakács szórád szűnkbe a szellemi szószt. *Jókai.*

Fekete frakkodat farsangig felküldeni félek. Fióklázogházba futhatna fecske-farkával. (Borsszem Jankó.)

Az *alliteratio* a költészetnek ismert eleme, előfordul a legkomolyabb költeményekben és természetesen ekkor semmi köze a komikumhoz. Mikor tartozik tehát ennek a birodalmába? Legfőbb itt is a tárgy. Komoly tárgyban komikai szándék nélkül a költő nem lesz vele komikussá, de persze nem is használ szellemi szósz-féle kifejezéseket. Aztán a mennyiség. Komoly költemény elbír három-négy ismétlődést, de nem tizenhármat, mint a mi *distichonunk*ban van. Ez már szokatlan és ezért komikus.

Azonban ha komikus is, akkor is csak nagyon gyöngén az, mivel nem a szavak értelmére, hanem csak egy hangra vonatkozik. Leginkább gyermekek szeretik. Ki ne emlékeznék effélékre: Sárgaréz csengő cseng a csetneki csikós sárga csikaján?

Fischers Fritz frisst frische Fische — mondja a német gyerek.

Ton thé t-a-t il ôté ta toux? — kérdi a franczia gyerek. Ugyancsak ő mulat ezzel is: Car Didon dina dit on du dos d'un dodu dindon. (Magyarul: A theád elmulasztotta-e a köhögésedet? — Mert Dido, a mint mondják, egy kövér pulyka hátából vacsorált.)

Az *alliteratio* egy mássalhangzót ismét, az *egyhangú vers* egy magánhangzót:

Öt török öt görögöt döngönyöz örökös örömök közt.

Mint a tökéletes rimet, úgy ezt is komolyan művelték valamikor irodalmunkban (Édes Gergely, Varjas

János) s a mint azt kigúnyolta a *Felelet a Mondolat-ra*, úgy ezt is felhasználta a maradiak elleni harcban. A *Satyrus a Mondolat Írójához* cz. vers azonban éppen úgy, mint a mit kigúnyol, csak látszólag egyhangú, mivel e, é és é a kimondásban három különböző hang. Íme egy strophája:

Testem nem szép fehér és ketske termetem
Réten s rengetegben éltemet tengetem,
De kedvnek s elmének énekét szeretem,
Mért e rest természettel egy rendbe tétetem?

Nyilvánvaló, hogy rendbe, elmének, énekét stb. nem egyhangú szavak, mint a hogy nem az *mekegés* se, a mely szóval nevezi a vers írója az ilyen beszédet. Ennek csekély komikumát is a szokatlanság okozza.

Ide tartozik az *anagramm* is, a betűk vagy szótagok felforgatása, a mivel azonban már a szójátéknál is foglalkoztunk, két helyen is (Pusztán hasonló hangzás. Rimjátékok). Ide akkor emelkedik fel, ha hasonló hangzású szavak keletkeznek általa, természetesen értelmes szavak. Ez utóbbit azért kell megjegyezni, mert egy budapesti vicclap egy időben ilyen bárgyúságokkal mulattatta olvasóit: Bigeti szácsi (Szigeti bácsi), Tini szanoda (szini tanoda). Ha az anagramm által nem hasonló hangzású szavak keletkeznek, akkor csak betűjáték, semmi egyéb és értéke legcsekélyebb, semmis, pl. Rudolf — fordul. Ugyanezt mondhatjuk arról a nem ismeretlen játékról is, hogy a megfordított szó használtatik név gyanánt, pl. *Draner* lesz a *Renard*-ból (franciául róka).

Valamivel jobb, mert meglepőbb az elülről-hátulról olvasható mondat: Kár a kan papnak a rák. Elég

régi mulatság lehet, mivel latin példa is van rá: Roma tibi subito motibus ibit amor. Közel áll ehhez az a másik fajta megfordítás, a mivel szintén gyerekek korunkban mulattunk: Szájárólvisz szélbibe (visszajáról beszélni).

Újabb időben divatba jöttek az ilyen rövidítések: *Emke, Omge, Máv* (Erdélyi magyar közművelődési egyesület, Országos magyar gazdasági egyesület, Magyar államvasutak). Nemcsak nálunk, hanem pl. a francia nyelvben is egyre szaporodnak (P.—L.—M. olv. Pelem = Paris—Lyon—Méditerranée: Páris—Lyon—Földközi-tengeri vasút).

Komikum szempontjából tekintve mindez értéktelen betűjáték, a mint hogy nem is készült komikai czélzattal. Logikai contrast csak akkor volna benne, ha ilyen rövidítéssel értelmes szó keletkeznék, de ennek értékét is még az adná meg, ha egyéb elem erősítené. Budapesten egy külföldi darabot ilyen címmel játszottak: *B.a.l.e.k.* s a darabban ezt így magyarázták: Biztosítás asszonyok ledérsége ellen kölcsönösen. Ebben már van némi komikum, de még több volna ilyenféle névben: *S.z.a.m.á.r.*, *M.a.r.h.a* stb., ha t. i. sikerülne természetes, nem erőltetett rövidítésnek tüntetni fel az ilyen fogalmi komikumot. Leghatásosabb volna pedig, ha valamely egyesület vagy társulat rövidítés útján egy igen illetlen, obscoen szót viselne címül, a mint hogy élő szóval vannak is ilyenek forgalomban.

A betűjátékokról már az értelmi komikum fejezetében megmondottuk, hogy komikai értékük legcsekélyebb, mivel csak értelmetlen betűkkel dolgoznak. Ennek alapján voltaképp nem is lehetne őket az értelmi komikumhoz sorozni, valami azonban mégis oda

köti, ha más nem, az orthographia. Az alliteratio és egyhangú vers felismeréséhez nem okvetlenül szükséges a nyelv értése, de némelykor nélkülözhetetlen legalább a helyesírásé. E nélkül nem tudhatjuk, hogy pl. e francia szók: *chaud*, *beau*, *corps* egyformán beleillenek egy csupa o hangú versbe vagy hogy *jardin* és *gibier* alliterálnak. A nyelvtől absolute függetlennek tehát ez a faj nem mondható, arról nem is szólva, hogy minimális hatását valami igazi értelmi komikkal (fogalmi komikum, disparate stb.) lehet csak fokozni.

Lehetnek még egyéb betűjátékok is, de itt igazán nem érdemes teljességre törekedni, olyan csekély értékű fajjal van dolgunk. Általános jellemzéseül megjegyezhetjük még, hogy leginkább gyerekek mulatságául szolgál.

A komikum három főosztályának összevetése.

Az I. osztály (Aristoteles csoportja) a másik kettőtől abban különbözik, hogy komikuma jórészt természetes. A fogalom, az obscoen és erotikus, a test, kudarcz, baleset komikuma önmagától, a mi munkánk nélkül jön létre. A komikus tettlegesség, a képtelenség és grotesk az elmésség alsóbb rendű szülöttei. Egyetlenegy faj, a hiba mint jellemvonás nevezhető magasabb fokú, igazi elmés komikumnak.

A II. osztály par excellence elmésség, a mint már a címében is ki van fejezve (Elmésség hibával).

A III. osztály (contrast) csaknem teljesen elmésség szülötte. Nincs ugyan kizárva, hogy ide tartozó komikumot készen kapjunk; akaratlanul nyújthat nevetséget az öltözet, anachronismus, név, aránytalan, félreértés, sajtóhiba, naiv, a nyelvkomikum némely

faja, — ámde nyugodtan mondhatjuk, hogy ez csekélység. Beszélünk folyton nevetséges divatról, de valljuk meg, hogy rendesen csak akkor nevetünk rajta igazán, ha szándékosan nevetségessé teszik előttünk színházban, újságban stb., túlzás, ellentét, disparate vagy más efféle útján. Anachronismus, név, félreértés, naivság igazán mulatságos példáival nem igen találkozunk az életben; a legjobbak elmésség útján keletkeznek, az igazi jó sajtóhibákat vicclapokban találjuk. Idegen ember beszédén jót nevethetünk, de viszont a nyelvkomikum túlnyomó része akaratlanul nem is jöhet létre. Aztán az egyéb gazdag és hatásos fajok! A disparate, a várakozás semmibe oszlása vagy csalódása, félremagyarázás, utánzás, ironia, szójáték — mindez nem a természet vadvirága, hanem az elmésség gondosan csiszolt munkája. Azt mondhatjuk tehát, hogy az I. osztály jó részben kész, természetes, a II. és III. osztály nagy részben mesterséges, elmésség útján keletkezett komikkal szolgál. Ez utóbbi általában magasabb fokú.

A komikum főfajai között tehát nemcsak azt a különbséget találjuk, hogy a III. osztály contrast, a másik kettő nem az, különbséget tesz köztük az elmésség is. Jónak látjuk azonban megjegyezni, hogy ezt a különbséget nem kell absolut teljesnek gondolni. Igaz az, hogy a II. és III. osztályt elmésség jellemzi az I. osztálylyal szemben, azt azonban már nem mondhatni, hogy ez utóbbi nem is ismeri az elmésséget. A fogalmi komikum, az obscoen és erotikus rendesen nem mint puszta szó jelenik meg, hanem szövegbe van foglalva, a mi megkíván bizonyos elmésséget, ugyanígy a tettlegesség, kudarcz, baleset utánzása is. Hiszen tudjuk, hogy ez is van;

a bohócok verekedése, megbotlása, elesése csak utánzás. Kétségtelen azonban, hogy mindezekben az elmésség szerepe sokkal kisebb. Mindenki tapasztalhatta már, hogy ha elmésség szűken van, milyen gyorsan rátérnek másfajta mulatságra, milyen biztos kisegítőnek ismerik az illetlen beszédet, lökdösést, megbotlást, elesést, szertelen túlzást stb.

Komikum hiba nélkül. A contrast összefoglalása, befejezése.

Befejeztük a komikum tárgyalását fajok szerint, feleljünk most arra a kérdésre, mennyiben igaz Arisztoteles tétele, vagyis a komikum egész birodalma hiba gyanánt tárgyalható-e? Ez ugyan nemcsak a contrastot illeti, mivel azonban a másik két csoportnál erre nézve nincs kétség, itt csak a contrast jöhet szóba.

A kérdésre különben a felelet könnyű, nem kell hozzá nagy keresés, mivel kivételt csakis a szójátéknál találunk, a következő három fajban: kétértelmű szó logikai contrast nélkül, pusztán hasonló hangzás és rimjáték. Minthogy azonban a két utóbbi lényege szerint egyenlő, komikum hiba nélkül e két fajban található: *a változó értelem contrastja és a hangzásbeli.*

Hogy ezek a komikumnak alsóbb rendű, csekélyebb hatású fajtái, azt már elégszer mondtuk. Most csak azért említjük meg, mert újabb bizonyossága annak, mennyire igaza volt a nagy Stagiritának, a mikor a hibában kereste a nevetségest. Igaz ugyan, hogy a betűjátékok is ilyen alsóbb rendű fajt képeznek, noha hibajellegük nem hiányzik, de ezekről már többször megmondtuk, hogy értelmetlen hangokkal, nem értelmes szavakkal, még kevésbé mondatokkal

dolgoznak, ez az oka csekély, csaknem semmi komikai értéküknek.

Azt látjuk tehát, hogy a contrast definitiója két esetben szorult új fogalmazásra: változó értelmi és hangzásbeli contrast. Szívesen feltüntettem volna ezt már külsőleg is az által, hogy a contrast tárgyalásának végére teszem az új fajokat, de ekkor a szójáték testét ketté kellett volna szakítani.

Ha végigtekintünk a contrast fejezetén, egyes fajok közt bizonyos rokonságot vehetni észre, a melynek alapján csoportok keletkeznek. Persze ne gondoljunk itt pl. a zoologia rendszerére, mert igen primitív csoportosítással kell megelégednünk.

Az első tehát a *disparate* csoportja. Az öltözetnek és névnek egy része nem más, mint ennek egy faja. Az anachronismus és anatopismus valamivel távolabb áll tőle, de azért kétségtelen rokonságban és ugyanezt mondhatjuk a komikus allegoriáról is.

A második a *meglepetés, váratlan* csoportja. Itt közeli rokonságról csak a két első fajban szólhatunk (Kant elmélete. Csalódott várakozás), már a másik kettőnek (Ismétlés. Aránytalan) alig van egyéb jogcíme e csoporthoz, mint hogy ezekhez közelebb állnak, mint a többihez. Kant feszült várakozása és az Ismétlés közt rokonság jele-e az, hogy mindegyik hosszúra nyújtható, de bizonyos határon túl bosszant?

Harmadik a *félreértés, tudatlanság* csoportja (Félreértés. Félremagyarázás. Sajtóhiba, íráshiba. Naiv, értelmileg szükségtelen. Kétértelmű szerkezet). Ez utóbbinak utolsó példája (Azt kérdezteti stb.) már nem felel meg e csoport jellemének.

A negyedik csoport közös névvel *utánzásnak* ne-

vezhető és kétségbe nem vonható rokonságban állnak a tagjai (Utánzás. Caricatura. Paródia).

És ezzel ki is merülnek a csoportok. Említsük még meg, hogy az Ironia azért áll a Szójáték szomszédságában, mert némi rokonságban van a Kétértelmű szóval: mást értet, mint a mit mond. Ezzel beszámoltunk arról, milyen alapon állapítottuk meg a fejezetek sorrendjét.

III. RÉSZ.

A komikum érzelme.

Milyen az az érzelem, a melyet a komikus jelenségek bennünk keltének?

A problema egyik nehéz része áll előttünk, melynél igen messze vagyunk az egybehangzó feleletől.

Meglehetősen elterjedt az a felfogás, hogy a komikum érzelme vegyes, t. i. kellemes és kellemetlen érzésből (Lust-Unlust) alakul. Ez a felfogás messzire, sőt a lehető legmesszebbre megy vissza, az első elméletíróra. *Plato* szerint ugyanis lelkünk hangulata a komédiában gyönyörrel és fájdalommal vegyes. Igazán nevetni csak barátainkon tudunk, mert csak ezek iránt érzünk irigységet, már pedig a nevetés gyönyör, az irigység fájdalom.

Hogy azonban a Lust-Unlust theoria hívei *Platót* követnék, azt nem mondanám. Az ő elméletét nem ismerik, nem is hivatkoznak rá, hanem inkább *Aristotelesre*. *Joubert*, a ki valamennyire szintén első a komikum irodalmában, t. i. első a modern népeknél, azt állítja, hogy a nevetésben van öröm és van szomorúság; ez utóbbi a rútból, amaz pedig, a mi túlnyomó, abból származik, hogy a rút nem ártalmas.

Rút, a mely nem ártalmas — ez *Aristoteles*, abban nem lehet semmi kétség, habár szerzőnk nem is hivat-

kozik reá. Ezt is megteszi már *Hecker*, állítván, hogy a Lust-Unlust theoria önként következik az ő elméletéből.

Hecker után ismét egy német szerző, *Kraepelin* fejtette ki részletesen a Lust-Unlust teoriát, éreztetve is Hecker hatását. Szerinte a szép, jó, igaz kellemes érzete az által jön létre, hogy szemléletünk tárgya teljes megegyezésben van róla alkotott fogalmunkkal, míg ellenben a komikum lényege éppen az, hogy ez a megegyezés csak részleges. Ebből alighanem az következik, hogy a komikum érzelméből valami kellemetlenség nem hiányozhat. Különben ez már Aristoteles figyelmét se kerülte ki, azért beszél ő hibáról és rútságról. Meg kell azonban jegyezni, hogy a komikumban némelykor csak kellemes meglepődés érzete tapasztalható.

Kraepelin felfogásával csaknem teljesen megegyezőleg *Schneegans* így magyarázza meg a contrast egyik példáját: Harlekin eljárása czélszerűtlen, ostoba és minthogy ennél fogva meglevő képzeleteinkkel nem egyezik meg, kedvetlenség (Unlust) érzetét kelti bennünk. De ez rögtön conflictusba jut a kedv (Lust) érzetével, mivelhogy Harlekin eljárása alapján véve mégis okos volt.

Mindezzel szemben áll mindennek előtt az a különös, meglepő tény, hogy a nagy Stagirita, a kít maguknak foglalnak le, ellenkezőleg nyilatkozik, egész határozottan. Minden, a mi nevetést okoz, gyönyört kelt bennünk — mondja a *Rhetoriká*-ban. Nem szükséges tehát következtetés, föltevés útján állapítani meg a véleményét, mikor ő maga egész világosan, föltevések nélkül megmondja.

Vannak aztán újabban is, a kik hozzá hasonlóan

vélekednek. Joubert ellen ott van *La Chambre*, szintén régi francia orvos, a ki határozottan hirdeti, hogy a nevetés örömből származik és a neveltséges dolgoknak kellemeseknek kell lenni. Hecker ellen ott van *Horwicz*, a ki hosszan polemizál vele. A komikumban, úgymond, nincs *Unlust*, ha néha van benne, az nem szükséges alkatrésze; ellenkezőleg, annak ellenére jön létre a komikum. Például, ha egy kis gyerek azt kérdezi a látogatótól, mikor megy már el. Nem szabad tehát, hogy Lust és Unlust egyensúlyt tartsanak, ellenkezőleg, az Unlust elenyésző csekély legyen; ilyen pl. ha egy henczegő részeg sárba esik: ezen nevetünk. Ha erős köveztetre esik s arcza vérbe borul, nem nevetünk, holott Hecker felfogása szerint itt kezdődik igazán a komikum, mert a részeg megérdemelte ezt a büntetést.

Fölemlithetnénk még másokat is (Batteux, Courdaveaux stb.), de ez is elég bizonyíték arra, hogy a ki e kérdésben is Aristoteles véleményén van, nem áll egymagában. Sőt úgy tetszik nekem, hogy támogatásra találunk más téren is. Spencer pszichológiájában azt vallja, hogy a czállal nem bíró cselekvések, ú. m. az aest. tevékenység és a játék rendesen olyan örömrésztől kísértetnek, mint egyéb cselekvések.

A magam részéről csak egy esetben vallo, hogy vegyes érzelemről kell szólni. A kárörömben nem tiszta öröm uralkodik, mert az a hiba, a melynek büntetése kárörömmel tölt el, először a bosszúság, harag érzelmét keltette fel bennünk. Ez egy esettől eltekintve azonban én úgy tapasztaltam, hogy a komikum tisztán kellemes érzést, örömet kelt bennünk. És e mellett bizonyítanak a kísérletek is. Már a nevetésről szólva említettük, hogy mosolygásnál és neve-

tésnél a száj ugyanazt a kifejezést mutatja, mint egy édes ízénél. Most hivatkozunk *Féré*, az előkelő francia tudós megfigyelésére, hogy kellemes izgatásnál az arcz megelégedést fejez ki, a lélegzés pedig azt a formát veszi fel, a mely a nevetést jellemzi.

Meg kell itt jegyezni, hogy érzelem tekintetében a komikum fajtái közt nincs különbség. Értelmi vagy érzéki, alsó vagy felső, logikai, morális vagy aesthetikai komikum egyaránt kellemes örömmel tölt el bennünket. Még a morális is, ha magunk nem vagyunk benne érdekelve, a mint igazolják az e czímen felhozott példák. Harpagon fűsvénysége, meg a többiek nem felháborodást keltenek bennünk; mi nem érdekelt nézők, olvasók egyszerűen mulatunk rajta.

Mi okozza a komikum érzelmét?

Tout nouveau, tout beau.

Francia közmondás.

Nititur in vetitum semper.

Ovidius.

1. *A szokatlan, váratlan, meglepő.* A szokatlan, eltérő a mindennapitól, a közönségestől, váratlan, meglepő — ez fejezi ki leginkább a komikum lényegét. E szavak nem teljesen egyenlő értelműek, de synonymok. Erősen meglepő, váratlan nincs mindig a komikumban, de valami szokatlan, különös, furcsa van mindenütt, mondhatni kivétel nélkül.

Melyik fajban szólhatunk határozott meglepetésről? Van több ilyen, legnyilvánvalóbb abban, a melyet *Kant elmélete* cím alatt tárgyaltunk, mivel a nagy német bölcsész éppen a meglepőben kereste a komikumot. Szorosan hozzacsatlakozik a csalódott várakozás. Erős meglepetést tartalmaz a *disparate* is,

annál erősebbet, minél nagyobb a fogalmak össze nem egyezése. Herczeg Nagy János stb. (240. l.) mutatja, hogy erős meglepetés lehet néhány szóban is, a mikor tehát hiányzik a mesterséges előkészítés. Ez esetben meglepő a nagy elmésség, a mely kapcsolatba hoz olyan össze nem illő fogalmakat. Éppen így hat ránk a szójáték, mely szintén nagy elmésséggel játszik a szavak kettős értelmével, torzít el szavakat és mondásokat, mialatt meglepetéssel kell észrevennünk, hogy a nyilvánvalóan helytelen egyszersmind helyes is. Meglep a félreértés is váratlan kérdéseivel, feleleteivel; az elmésség hibával, a melynek már a tárgyalásában meglepő büntetésről beszéltünk. Így hat ránk a képtelenség contrast nélkül; az allegoria, mely megegyezést talál a különbözőkben; a sajtóhiba; meglep a naiv ostobasága, a mely mind a mellett helyes is. Meglepő a nyelvjátéknak különösen az a része, a melyben az idegen szó magyarnak látszik (tréfás fordítás), vagy a magyar szó idegennek (rejtélyes felirat).

Más fajokban, a hol az elmésség kisebb, kevésbé szólhatunk meglepetésről, inkább csak szokatlanról. Ilyen az öltözet; egy nagyon kövér vagy kopasz ember, tehát a test; a név egymagában; az ismétlés. Azt mondjuk: kevésbé, mert úgy tetszik nekünk, hogy szokatlan és meglepő nem választható el teljesen egymástól. A mi szokatlan, abban mindig van legalább valami csekély meglepetés.

Végre úgy látszik, hogy szabályunk egy kivételt is megenged. A fogalmi komikum egyik faja, a melyet a felsőbbség érzetével magyarázunk, nem hat ránk szokatlan, váratlan, meglepő gyanánt; első példánk (a bábaasszonyról) szintén nem teszi ránk ezt

a benyomást. Már a másik kettőben ez valamennyire feltalálható: szokatlan színpadról hallani a pelenka szót; szokatlan, különös egy összeállításban csupa nevetséges szavakat olvasni, semmi mást. A fogalmi komikum másik részét a szabadság érzetével magyarázzuk, mivel ez benne a fő, azonban valamennyire szokatlannak is tekinthetjük, éppen mert nem szabad, legalább nem mindenütt, ilyen szavakat kimondani.

Mindezek után jogunk van azt a csekély kivételt nem létezőnek tekinteni és a komikum egész birodalmát, ha t. i. egyetlen fogalom alá akarjuk foglalni, többé-kevésbé szokatlan, váratlan, meglepő gyanánt tekinteni.

Egyetértünk tehát Kraepelinnel, a ki definitiójában egyéb jegyek mellett *véletlenül* contrastáról szól, vagyis a váratlan nála is alkotó részét képezi a komikumnak.

Hogy a szokatlan, eltérő a mindennapitól örömet okoz, hacsak nagyon észrevehetően nem rosszabb annál, melytől eltér, azt az életben mindennap tapasztaljuk. Az utazás, bár sok fáradsággal is jár; az elégségs nagy város után a poros, sáros falu; a *toujours perdrix* valódi és átvitt értelemben.¹ Falu helyen vagy kis városban egy komédiás csapat megjelenése általános öröm, még pedig nemcsak az előadások, hanem már maga a bevonulás, szokatlan arczok, beszéd mód, öltözet stb. Hátha még szerecsen, majom, zebra, kenguru vagy más efféle van velük! S ez aztán oly könnyen átmegy a komikumba is. Gyerekeknek a legcsekélyebb változás, szokatlan dolog képes örömet okozni, pl. egy egész osztálynak az, hogy egy nap saját terméből az iskola más helyiségébe megy át.

¹ Mindig foglyot enni (megunjuk).

Az öröm, a melyet a szokatlan, meglepő dolog kelt bennünk, az egyetemes alap a komikumban; e mellett azonban találhatók benne egyéb érzelmek is, a melyek tárgyalása nem ismeretlen az elméleti irodalomban. Ilyen:

2. *A káröröm.* Nem tiszta, vegyületlen öröm, mivel akkor érezzük, ha valami hiba megkapja megérdemelt büntetését. Ez a hiba pedig legyen elég bántó, provokáló, keltsen bennünk ellenszenvet, tehát némileg kellemetlen érzést. Csak így érezzük igazán a kárörömet, a melyben örömünk már legyőzte bosszankodásunkat és rendesen nevetésben tör ki.

A káröröm szó már egyik fejezetünk címében is előfordul (Elmésség hibával), lévén e fajban lényeges alkatrész. Előfordul azonban másutt is, pl. igen gyöngén a kétértelmű szerkezetben és sokkal erősebben, teljes erővel a következő példákban.

Valaki ajánlatot tesz egy ismert írónak, hogy írjon vele együtt egy színdarabot. Jegyezze meg Uram, felel gögősen az író, hogy nem fognak együvé lovat és szamarat. — Hogy merészel Ön engem lónak nevezni? — mondja a másik.

Forma szerint ez félreértés, de szándékos. Az illető jól tudja, hogy az író önmagát gondolta lónak, de értelmileg a félreértés is helyes és megvan benne a szemtelenség büntetése is. Ez aztán kárörömet kelt bennünk.

Egy felvidéki városban az aristokrata hölgyek szokásba vették, hogy bálban táncz közben csak a maguk osztálybeli férfinak nyujtanak kezét, másnak ellenben a zsebkendőjüket adják oda. Egyszer aztán az történt, hogy egy fiatal ember, a ki ilyen megtiszteltetésben részesült, kivette a grófné kezéből a zsebkendőt, befújta az orrát és visszaadta.

Itt is contrast van: a zsebkendő nem arra a célra akart szolgálni, de szolgálhat arra is.

Egy francia király meglátogatott egy fegyházat, hogy az elítéltek közül egynek megkegyelmezzen. Sorra kikérdezte őket, de mind ártatlannak vallotta magát, bírói tévedés áldozatának. Csak egy vallotta be őszintén a bűneit. Kergessék ki rögtön ezt az undok gonosztevőt, kiáltott a fejedelem, nehogy megrontsa itt a becsületes embereket.

A contrast itt ez: látszólag igaz, a mit a király mond, valóságban nem.

3. *Felsőbbség, kicsinylés. Hobbes elmélete.* Az első szerző, a kivel az angol irodalom történetében találkozunk, olyan elméletet alkotott, a melyet az ú. n. élő elméletek közé sorozunk. Mert nemcsak régibb és újabb időben talál követőkre (Poinsinet de Sivry, Scudo, Lamennais, Feder, Krug, Pekár, Greguss Ágost), hanem foglalkoznak vele olyanok is, a kik nem fogadják el. Magát az elméletet munkánk történelmi részében találja az olvasó, olyan terjedelemben, hogy itt nem ismételhetjük, különben is itt feladatunk annak megvizsgálása, mennyiben érvényesül a komikum birodalmában.

Első a fogalmi komikum. Már említettük, hogy a szokatlanság szempontjából tekintve a komikumot, egy kivételre akadunk, a fogalmi komikum első fajára, a mely tisztességes, nem illetlen szokat tartalmaz. Ennek komikai értelmét a felsőbbség, kicsinylés, lenézés hozza létre. Ez okozza, hogy nem óhajtunk az lenni: tót, cigány, borbély, kopasz, potrohos, Náczi, Samu stb. Nem, még átvitt értelemben se. Ha oroszlánnak, tigrisnek, sasnak nevez valaki, ez hízogó ránk nézve, de ugyan nem az a majom, szamár, marha stb. Szeretteinknek ilyen állati és növényi

metaphorákkal kedveskedünk: galambom, tubiczám, cziczuskám, rózsám, violám, nem pedig poloskám, kukacszom, krumplim stb. Ha valaki egészen szabadon választhat, aligha megy éppen Kutya-Bagosra vagy Piripócsra lakni, aligha óhajt éppen Nagy-Barom képviselője lenni. Étel gyanánt nem óhajtjuk mindennek felett a krumplit vagy kását és aesthetikusabb szenvedésnek tartjuk a tüdőgyulladást, mint a fogfájást vagy tyúkszemet.

A fogalmi komikum második faja (gúnyolódás a házassággal) szintén ide tartozik vagy legalább ide is. Mi ugyanis nem tartjuk kielégítőnek Freud következő magyarázatát: a cultura sehol se gyakorol erősebb elnyomást, mint a nemi élet terén, a hol pedig szabadságra áhítunk.

E magyarázat szerint itt a szabadság érzetével van dolgunk. Mink se akarjuk ezt innen kizárni, de másrészről úgy gondoljuk, hogy van egyéb is. Mert a házasságnak csak egy része az elnyomott nemi élet és téved Freud, ha azt hiszi, hogy azt a komikai légkört ez egymaga alkotta meg. Bele tartoznak abba a házasság egyéb járulécai is: feleség, anyós, gyerek-sírás, házi perpatvar stb. Mindezek együttvéve pedig nem annyira a szabadság, mint inkább a kicsinylés, lenézés, tehát felsőbbségünk érzését keltik. A gyarlóságokat ez illeti meg.

Ugyanezt érezzük a kétértelmű szerkezet, naiv, anachronismus, sőt a jellemhibával szemben is. Harpagon gyarlóságain csak úgy tudunk nevetni, ha önmagunkban nem érezzük azt a hibát, magunkat különbnek gondoljuk. Szóval felsőbbségünk tudatát keltheti fel bennünk, úgy értelmi hiba vagyis tudatlanság, mint jellembeli, tehát morális hiba.

Hobbes elméletét mindezekben magunkénak valljuk, felelnünk kell tehát arra a kérdésre, miért nem foglalkoztunk vele munkánk II. részében. A felelet nem nehéz. Ha pl. a naivval szemben büszkeséget érzünk, a contrastot nem ez hozza létre, hanem az, hogy a tudatlanság a mi szempontunkból hiba, de a gyerek vagy tudatlan ember felfogása is valamennyire helyes.

Hobbes elmélete tehát különböző fajokban érvényesül, de úgy, hogy az érzelmet, a pszichológiai részt magyarázza meg olyan fajban, mely más alapon keletkezett. Ezt az alapot tekintve, maga Hobbes is idegen elméletben gyökeredzik. Megneveltet baleset, ostobaság, illetlenség, absurdum, a mások gyöngéi — olvassuk nála. Mi egyéb ez, mint Aristoteles (hiba vagy rütség)?

Azt mondhatjuk, hogy Hobbes elméletével, a mint azt ő kifejti, részenként csaknem minden pontban egyetértünk, csak akkor jutunk vele ellenkezésbe, a mikor általánosít. Hanem itt aztán ellenkezésünk teljes, mert a tévedés igen nagy. Hogyan lehetne büszkeségről beszélni pl. a szójáték kiterjedt birodalmában?

Ez általánosítás, hogy t. i. elméletét általános érvényűnek hirdette, kihívta a kritikát. Így érthető, hogy pl. Voltaire az ellenkező végletbe esett, egyáltalában megtagadta teoriáját. Az okoskodók kitalálták, olvassuk nála, hogy az ember büszkeségből nevet, minthogy különbnek érzi magát annál, a kin nevet. Én 11 éves koromban olvastam először Molière *Amphitryonját* és annyira nevettem, hogy majd lefordultam a székről. Büszkeség volt ez? Nem büszke az ember, ha egyedül van. Büszkeségből nevetett-e

az arany számár gazdája, mikor azt látta, hogy a számár az ő vacsoráját megeszi!? A ki nevet, abban a pillanatban vidám örömet érez, minden egyéb érzés nélkül. (Diction. phil.)

A fentebbiek után mondani se kell, hogy Voltaire-nek csak részben van igaza. Azzal a magyar szerzővel is csak részben, kis részben értünk egyet, a ki a most tárgyalt érzelmet az előbbivel összeolvasztja. Mi nem vagyunk olyanok, mondja Greguss Ágost, innen ered a komikum kárörvendő vonása. Büszkeségünk felülkerekedik a megvetés érzésén. Azt mondjuk: úgy kell neki. Greguss szerint tehát a káröröm érzését a büszkeség hozza létre, mely erősebb a megvetésnél. Én nem hiszem, hogy ennyire mehetünk. Megvizsgálva mindazon példáinkat, a melyekben a káröröm kétségtelen, nem mondhatni, hogy ebbe az érzelemben mindig belejátszik a büszkeség, felsőbbségünk érzete is. Én úgy találom, hogy csak egy példában (a grófné zsebkendője) lehet arról szólni, hogy a káröröm uralkodó, erős érzelmével valamennyire büszkeségünk, felsőbbségünk érzése is párosul. Megvetésről azonban itt sincs szó és egyáltalán kérdés, hogy összefér-e ez a komikum kicsinyes, nem ártalmas hibáival.

4. *A szabadság.* Igen figyelemreméltó és gazdag forrása ez is a komikum érzelmének. Lássuk az ideartozó fajokat.

Első itt is a fogalmi komikum, melynek hátra van még a 3. faja: az obscoen. Legjobbnak látom átadni a szót egy angol bölcsésznek.

A vad népek és a civilisáltak alsó osztályainak tréfáiban az illetlen és obscoen foglalja el a főhelyet, a mi iránt különben a művelt emberek se érzéket-

lenek. Oka ennek a következő: tiltva van beszélni e dolgokról, holott ezek a valóságban természetüktől elválaszthatlanok. Az öröm tehát, a mit e tréfákon érzünk, úgy tekinthető, mint tiltakozás az egyszerű, el nem torzított természet nevében a mesterséges ellen. Ha egy pillanatra felemeljük az illendőség fátyolát, úgy látszik, nagy megkönnyebbülés, a szabadság vidám érzete fog el bennünket. Valószínűleg ez az oka annak, hogy a középkorban az ünnep nagyságával együtt növekedett annak nyersesége. A vígságnak, a melyet előidézt minden, a mi a nemi dolgokra vonatkozik, mély forrása van állati szervezetünkben; ennek ad kifejezést a nevetés, ha a fellázadó állatóság egy pillanatra nem ismer semmi féket. Mondani se kell, hogy itt is relativ dologról van szó. Angol ember gyakran megbotránkozik, hogy külföldön a legműveltebb körökben is nevükön neveznek olyan dolgokat, a mik ő nála ott hon szigorú tilalom alá vannak vetve. A mai olvasó is megbotránkozhat Shakespeare művelt asszonyainak nyelvén.

Ez a lényege a *Sully* felfogásának. Mi ezt aláírjuk és alkalmazzuk még más fajokra.

Egyik a *grotesque*. Mi vezeti a fiatal deákokat, mikor affélékben gyönyörködnek, mint az ott idézett vers? (208. l.) Bizonyára az, hogy ime szabad a józan ész törvényeivel is ellenkezni. Még inkább áll ez a népre, a mint az ott idézett mesék bizonyítják. A nép epikája nyilvánvalóan mutatja, hogy gyönyörködik abban, a mi csodás, nem természetes. A mint a népmesék csodás kalandjai felülemelkednek e küzdelmes, szenvedő világon, a melyben természeti és erkölcsi törvények uralkodnak és ez a felülemelkedés jól

esik, éppen úgy örömmel, a szabadság vidám érzésével tölt el az, hogy legalább néha, a mesélés óráiban a józan ész törvényeit is félre hagyhatjuk.

Másik a *tettlegesség*. Ez is úgy tekinthető, ha talán kisebb mértékben is, mint tiltakozás az egyszerű, el nem torzított természet nevében a mesterséges ellen; ezek láttára is megkönnyebbülés, a szabadság vidám érzése fog el bennünket, hiszen a civilizatio ezt is már jórészt tilalom alá vetette.

Kétségtelen, hogy ez az érzés legfőbb terén, az obscoen körében, a legműveltebb osztályra is kiterjed, mégis mondhatjuk, hogy itt is a nép élvezi legnagyobb mértékben. Még inkább áll ez a tettlegességre és groteskre. Szabad illetlent mondani, bolondokat beszélni, verekedni, lökdösődni, mind ennek eminenter népies jellege van.

Megemlékezhettünk itt még a fogalmi komikum második fajáról (gúnyolódás a házassággal), a melyről az előbbi fejezetben részletesebben szoltunk. A szabadság érzése ettől se idegen egészen, főképp ha érdekelt felek vesznek benne részt. Úgy érezzük azonban, hogy itt a szabadság nem egészen olyan értelemben veendő, mint a többé-kevésbé tiltott dolgoknál (obscoen, tettlegesség, grotesque).

Mi árt a komikumnak?

1. *Az ártalmas*. Evvel kezdjük, mert Aristoteles óta ez a főtörvény, az alpha és omega: a mi ártalmas, az nem lehet komikus. De hát melyik törvény ellen nem lehet vétetni? Akárhányszor előadnak mulattatás végett éppen nem mulatságos dolgokat. Álljon itt egy példa.

Két szerezsen verekedik, az egyik egész erővel

húzza a másiknak az orrába húzott vaskarikát, végre ez utóbbi elvágja saját orrát s amaz hanyatt esik.

Lehet egy ilyen fájdalmas dolog mulatságos? Fájdalmas már az első részben is, mert erős húzással kitépheti a másik orrát, még fájdalmasabb aztán a levágott orr. Hiába tudom, hogy ez vicclapban (Fliegende Blätter) jelent meg, a hanyatt vágódás ilyen áron nem tudja bennem a komikum kellemes érzelmét kelteni. Az ilyenre azt szoktuk mondani: Nagyon szomorú — és érzelmünk részvét és bosszankodás keveréke; ez utóbbi a miatt, hogy ilyenekkel akarnak mulattatni bennünket.

Némely francia vicclapok szokták ezt a *macabre* fajt nagy kedvvel művelni. Levágott kezek, lábak, nyomorék sánták, bénák, *cul-de-jatte*-ok, púposok, ezek a nekik mulatságos dolgok. Főképp a púpos. Különös, hogy milyen szerepet játszik ez náluk még az elméleti irodalomban is; vannak szerzők, a kik egész passióval idézik komikus példa gyanánt (Scudo, Bergson). És mintha ez az igen súlyos testi hiba csakugyan valami nagyon mulatságos dolog volna, még szinpadra is viszik. Magam láttam Párisban, hogy egy mulatóhely szinpadáról egy valóságos púpos mulattatta a közönséget, legfőképp önmaga kigúnyolásával. És ha az okát keressük ennek a szinte nemzeti perversitásnak? Én csak egyet tudok képzelni, de hogy ez-e az oka, határozottan nem állítom. Az erős, tartós nevetés egyik kifejezése francziául: *rire comme un bossu* (nevetni, mint egy púpos).

Az ártalmas tárgyalásánál nem árt arra hivatkozni, hogy valamennyire itt is érvényesül az alsó és felső komikum különbsége. Gyerekek és műveletlenek nevethetnek olyan durva tréfán, a melyeket művelt em-

berek ártalmas jellegük miatt kizárnak a komikum köréből.

2. *Ha szégyen vagy bosszúság keletkezik.* Ha egy ifjú büszkén lépdel az utcán és egyszerre nagyot botlik, vagy belelép egy pocsolyába és összefecsken-dezi a ruháját, ezen a nézők jól mulatnak, rájuk nézve a komikum érzelmét nem zavarja semmi. Az illető azonban szégyennel és bosszúsággal iparkodik elmenekülni.

3. *Ha szeretet, rokonszenv érvényesül.* A főntebbi komikus helyzetnek tanuja az ifjú jó barátja, anyja vagy testvére. Ez esetben a jó barát, *Kraepelin* szerint is, sajnálkozás és megelégedés, tehát kellemetlen és kellemes érzés közt ingadozik. Ha a baleset súlyosabb, megtörténhetik, hogy csak az előbbi érvényesül. Találó példát hoz fel erre nézve *Eberhard*: ha egy pap belesül a praedicatióba, az anyja nem tud nevetni kétségbeesett mozdulatain. Tehát a részvét, a szájalom, a mit olyan iránt érzünk, a kit szeretünk, szintén megrontja a komikum érzelmét. Ebből magyarázható meg, ha a parlamentben pártszempontból nevetnek; ha valakit ellenfelei nevetségessé tesznek, a barátai, párthivei nem mulatnak, hanem bosszankodnak rajta.

4. *Az erkölcsi nagyság.* A komikum világa a kicsinyes, sőt illetlen lévén, a tiszteletet parancsoló, főként az erkölcsi, ellenkezik vele, bár nem zárja ki teljesen. Hogy mennyire fér vele össze, ez a kérdés már irodalmilag is oly fontos, annyi megvitatás tárgya volt, hogy külön kell vele foglalkozni.

5. *A mi gondolkodásunk, meggyőződésünk ellen van.* Tégy valakit egészen ellenkező gondolkodásúak társaságába és nem fog mulatni, hanem bosszankodni.

pl. a radicalis gondolkozású conservatívek közt. Ez a faj rokonságban van a két főntebbivel. Gondolkozásmódot, meggyőződést lehet kigúnyolni, nevetségessé tenni olyan módon is, hogy az bánthatja saját személyemet vagy azokat, a kiket szeretek, pl. egy politikai párt megtámadásával; lehet azonban úgy is, hogy semmi személyes érzelmet nem sért. Ime egy példa.

Báró úr, kilépek a szolgálatból. — Miért? — Mert a fiatal báró úr már három hét óta nem ütött pofon. — Igen, mert én megtiltottam neki. Ezért akarsz elmenni? — Ezért, mert minden pofonért 50 fillért kaptam s ennek a hiányát megérzem.

E példa tehet komikai hatást. Nem azért mondom ezt, mert vicclapban (Fliegende Blätter) olvastam, hanem mert contrast található benne. Ámde az is bizonyos, hogy vannak olyanok, a kik szelleme miatt nem tudják élvezni; a kiket bánt, hogy valaki pénzért, üzletszerűleg pofoztatja magát, noha a személy ismeretlen és közönyös.

Ilyen meggyőződésre jut Kraepelin is. A moraliter kellemetlen érzés, úgymond, képes megakadályozni, hogy a vicc logikai értékét helyesen ítéljük meg. Ha az agresszív komikum érzelmiünkben támad meg, rossz viccnek találjuk azt, a mit a nem érdekelték nagyon is találónak érznek.

Nekem ez a pont a legfőbb érvem arra, hogy csak az hat ránk igazán komikusan, a mi kellemes, vagyis a Lust-Unlust theoria el nem fogadható.

6. *Az undorító.* Egy péket törvény elé idéznek pizskosságért és elébe adnak egy zsemlyét az ő műhelyéből. De hisz ez nem svábbogár, mondja, hanem mazsola szőlő — s ezzel megeszi a svábbogarát. (Flieg. Blätter.)

7. *A nehezen érthető.* A kétértelmű szerkezetnél láttunk példát arra, hogy a nehezen érthető tudós játék mennyire hibás. A komikumnak nem szabad tőlünk nehéz munkát kívánni; teljesen igaz a *Voltaire* okos mondása: La plaisanterie expliquée cesse d'être plaisanterie. (A nevetséges, a mit magyarázni kell, már nem nevetséges.)

8. *A rossz forma.* Minthogy alább szólni kell a jó formáról is, ott mondjuk el az egészet, a mit e tárgyról tudunk. (367. l.)

9. *A mi nem igaz.* Már *Flögel* szépen fejtegeti, hogy a komikumnak nem szabad valószínűtlennek lenni, mi hozzátesszük, hogy még kevésbé szabad nyilvánvalóan nem igaznak lenni. Pedig erre is van elég példa. Így én sohase tudom a legnagyobb bosszankodás nélkül látni azt, hogy a *Borsszem Jankó* Vigyázó Laczi néven szerepeltet egy gimnasztát, nem is a legkisebbek közül, a ki hozzászól irodalmi és tudományos kérdésekhez — selypítve (tedvesz szejetestző bácsi). Hát ki hallott 13—14 éves gyereket selypíteni? Hiszen már 5—6 éves korában se selypít.

Legyen elég egy példa, úgyis szoltunk e tárgyról már a nyelvkomikumnál is. (288. l.)

Schiller e kérdésben másképp vélekedik. Azt vallja, hogy a bohózatban (Farce) a költő és a néző közt hallgatag szerződés van, hogy semmi igazságot nem kell várni. Itt felmentjük a költőt az élethűség követelménye alól és privilegiumot adunk neki a hazugságra. (Schiller: Gedanken über den Gebrauch des Gemeinen und Niedrigen in der Kunst.)

Igaz ez? Látszólag igen. A félreértésről szólva mondtuk, hogy alig képzelhető olyan örült faja, a melyet a közönség el nem fogad. Most ezt általáno-

síthatjuk. Mert a színészek játéka, a nagy társaság, mely egyenesen mulatni, nevetni jött össze, szinte akármilyen képtelenséget elfogadtat *egyszer*. De a tisztán hazug komikum, ha százszor bohózat is, a repülő idővel eltűnik örökre. Ha *Molière* „Fösvény“-e az egész darab olyan hazug volna, mint az a jelenete, a melyet a maga helyén részletesen tárgyaltunk (265. l.), rég elnyelte volna a feledés.

Az eddig elsorolt fajok közös vonása, hogy önmagukban, tehát mindig kellemetlenül hatnak. Különbözik tőlük a két utolsó faj.

10. *A mi megunt*. Ez nem önmagától, hanem a sok ismétléstől lesz kellemetlen. A komikumra e tekintetben ugyanolyan sors vár, mint egyéb örömeinkre. A legjobb ételt, legszebb zenét, legmulatságosabb előadást meg lehet szokni, sőt unni; az evés undorrá, a csiklandozás élvezetből kinszenvedéssé válhat túlságos hosszúra nyúlva. A legértékesebb komikai alkotások is túlságos sok ismétlésre elvesztik, legalább egy időre, hatásukat, mint a hogy nem érez illatot az, a ki állandóan parfümerie-ben ül.

Még rosszabbul áll a dolog a csekélyebb értékű komikummal. Ez nemcsak hidegen hagy, hanem még bosszant is, tehát a komikum kellemes érzelme ellenkezőre változik. Megtörténhetik pedig ez nemcsak szószzerinti ismétléssel, hanem ugyanazon tárgy, gondolatkör folytonos nyúzásával. A *Fliegende Blätter* az unalomig elnyűtte a professort, a ki esernyőjét elfelejti, a katonatiszt monocliját, az okos daklit stb., a Borsszem Jankó a képviselő egyetemi tanárt, a ki elálmosít stb. Mindez bosszúságnál egyebet nem tud már bennünk kelteni. A vicclapok komikai típusai is elvéhnének idővel s ajánlatos őket változtatni.

11. *A mi elavult*. Ha mulatóhelyek az actualitást is művelik, pl. rövid *couplet*-kban megénekelik a napi eseményeket, folytonosan változtatni kénytelenek műsorukat. A mi két év előtt nagyon tetszett, ma hidegen hagy, a nélkül, hogy sok ismétlés unatta volna meg. Oka lehet ennek az is, hogy nem értjük meg többé, legfőképp azonban az, hogy nem találja meg többé azt az érdeklődést, a mely annak idejében készen állt számára. Volt egy szójátékom, mely így hangzott: Milyen strophákban írta egy angol költő a *tugelai* ütközetéről? — Katastrophákban. — Ez igen jól hangzott akkor, a mikor keletkezett s én kiírtam. Lassankint azonban a transváli háború, még inkább pedig egy mozzanata, szépen letűnt a napirendről és feledésbe merült. Jött azonban az orosz-japán háború és én a szójátékomat ismét actualissá tettem a *csuszimai* ütközetre alkalmazva. Egyszer azonban ez is csak elavult és én jobbnak láttam mellőzni, mint magyarázattal kísérni.

Ezek azon főbb fajok, a melyekre rámutathatunk, mint a komikum megrontóira. Látnivaló, hogy vannak köztük olyanok, a melyek mindig egyformán működnek (ártalmas, undorító stb.) és vannak subjectív okok: a min én nem tudok nevetni, mert áldozat vagyok, azon más igen jól mulathat. Csak ez utóbira nézve tudom elfogadni a Lust-Unlust theoriát, vagyis úgy, a hogy *Kirchmann* fogalmazta: a Lust a nézőben, az Unlust a komikus személyben található. Ugyanezt vallja *Kraepelin* is a komikum egyik fajára (helyzet-komikum).

Nagyság és komikum.

Shaftesbury angol bölcseész így nyilatkozik: Az igazi érdemet nem lehet nevetségessé tenni s a ki arra vállalkoznék, hogy a bölcseséget, becsületet, udvariasságot nevetségessé tegye, önmagát tenné azzá.

Ez a tétel többszörös megvitatás tárgya volt úgy a német, mint az angol irodalomban. Ezt a tényt ma már *Sully* különösen naivnak találja, azért saját véleményét, a mely a *Shaftesbury*-éval ellenkezik, alig néhány szóval fejezi ki. Mi nem nézzük le anyyira, hogy ismertetni se találjuk érdemesnek.

Az angol bölcseész véleményéhez csatlakozik *Eberhard*, a ki szerint az igaz, szép és nagy sohasem lehet nevetségessé. Az *orleansi* szűz *Voltaire*-nél is megmarad a maga valódi alakjában és csak a hozzá költött dolgok vetnek reá nevetséges árnyat. Ezzel megegyezőleg *Carriere* azt tartja, hogy az igazi fenséget nem lehet nevetségessé tenni, nem sikerült *Aristophanes*nek (*Felhők*) és nem *Shakespeare*nek (*Troilus* és *Cressida*).

A másik táborból az angol *Blair* Hugó felelt először honfitársának. Nem kell hinni, úgymond, hogy a nevetséges az igazság próbaköve, mint némelyek állították. Erkölcstelen és korlátlan írónak gyakran sikerült olyan jellemeket nevetségessé tenni, a melyek nem érdemelték meg. Ezzel majdnem szó szerint megegyezőleg nyilatkozik *Krug*, valamint értelmileg egészen megegyezik vele *Priestley*, a ki például felhossa *Sokratest* a *Felhők*-ben. *Sully* röviden jelzi, hogy ő sincs *Shaftesbury* véleményén. A mi irodalmunkból is idézhetjük egy kiváló költőnk véleményét, ilyen értelemben. *Kölcsey* értekezésében, a melyet a maga

helyén tárgyalunk, ezt olvassuk: Nincs semmi anyyira jó, nemes, nagy és szeretetre s tiszteletre méltó, hogy komikai felvilágításban nevetségessé ne tétethessék; s a művészi szépség kevesebbedik-e *Aristophanes*ben, midőn *Euripidest* vagy *Sokratest*, vagy éppen az istenségeket teszi nevetség tárgyává? Mikor *Lukianus* a religio legszentebb tárgyait a bohóság alakjában állítja elő, nem éppen annyi szépséggel ragyog-e, mint midőn a philosophiának álорczás követőin oly érdemlett csapásokat von keresztül?

Ilyenformán áll a kérdés a történelemben. Saját véleményünket egy példa alapján fejtjük ki. Egy fenséges alak kigúnyolásának legismertebb példája *Sokrates*, a *Felhők* című darabjában *Aristophanes*nek. Lássuk ezt.

Alapeszméje a következő: *Sokrates* megtanítja, a ki hozzáfordul, arra, hogyan kell az adósságot meg nem fizetni. Ennek tudatában megy hozzá egy apa, a kit a fiának pazarlása nyakig rántott adósságokba. *Sokrates* megkérdezi tőle, hogy ő tanítsa-e a fiát, vagy pedig az igaz beszéd. Az apa őt, t. i. *Sokratest* választja, a ki aztán arról biztosítja, hogy megtanítja a fiát alaposan; megnyeri a pörét még akkor is, ha tanu van rá, hogy kölcsönt vett fel. A tanítás vége az, hogy a fiú megveri az apját s bebizonyítja, hogy jogosan. Az apa erre haragjában felgyújtja *Sokrates* házát.

Ez *Sokrates* jelleme a vigjátékban. A költő ezzel még nem elégszik meg, kigúnyolja kis dolgokban is. Hogyan számítja ki *Sokrates*, hány lábat ugrik a bolha? Viaszba mártja a lábát, aztán lehúzza cipőjét és megméri. Ilyen kérdéseket old meg: A szunyog szájával énekel-e, vagy a hátsó részével? A felhők mennydörgését így magyarázza: Ha jól laktál leves-

sel, rotyog a hasad; így rotyognak a felhők is. Hát a villámlás? Ez olyan, mint egy bendő kisülése a tűzön. Egy alkalommal szájátva bámulta a holdat s „lerondította egy gyík az ereszről“. (Arany János fordítása.) (L. Baleset.)

A közönségnek tehát elég alkalma nyílt nevetni a jelenlevő Sokratesen, sőt valahol azt olvastam, hogy halálra ítéelésében is része volt a vigjátékirótól festett torzképnek. Én tehát Blair Hugó nézetéhez csatlakozom, Eberhardnak pedig még abban se adhatok teljesen igazat, hogy a valódi nagyságot csak hozzáköltött dolgokkal lehet nevetségessé tenni. Igaz, hogy a most elemzett példára ez részben áll; Aristophanes ráfogja Sokratesre, hogy hunczutságokra tanít, hogy pénzért teszi, holott tudjuk, hogy tanításáért fizetést nem fogadott el; ráfogja, hogy nevetséges hitványságokkal foglalkozik: bolhaugrással, szunyogénekléssel stb. Ez igaz, de másfelől az sem tagadható, hogy a fenséges jellemhez is tapadnak hibák, kicsinyes emberi gyarlóságok, ő is ki van téve apró baleseteknek stb. Az utolsó helyen említett példa (a gyikről) bizony megeshetik akármilyen bölcs emberrel és ha megeshik, nevetségessé teszi. Ismételjük tehát, hogy nem tisztán csak ráfogott dolgokkal lehet a fenséges alakot nevetségessé tenni, bizonyos azonban, hogy a görög költő szükségesnek látta ráfogásokkal is eltorzítani Sokrates jellemét. Voltaire is így járt el *Jeanne Darc*-kal szemben, bizonyosságul annak, hogy ez, ha nem föltétlenül szükséges is, megkönnyíti a dolgot.

Sokrates tehát nevetségül szolgált az athéni népnek éppen úgy, mint Cotin a párisiaknak. Nincs tehát különbség a görög bölcs és az üres francia rimelő sorsa közt? Van. Sokrates képéről letörölte az idő a

szennyet, a mit a Graciák neveletlen kegyencze reádobott, Cotin azonban maradt és marad a Molière Trissotinje. A nevetségesség sem öl mindig, van különbség valódi és képzelt nagyság közt. (Der ungezogene Liebling der Grazien — mondja Goethe Aristophanesről. — Tudvalevőleg Molière a Tudós Nőkben Cotin nevű kortársát tette nevetségessé Trissotin név alatt.)

Ez a mi véleményünk. E mellett azonban áll az, hogy a komikum léghőre a kicsinyes, csekély jelentőségű, köznapi, azért vegyít bele ilyeneket a görög költő is, a mikor Sokratest nevetségessé akarja tenni. Azért történhetik meg, hogy valamely tárgyban erős contrastot találunk, megfelelő komikai hatás nélkül. Szolgáljon például a jókedvű hodsza egyik tréfája.

Három gyerek egy zsák diót visz egyszer Naszreddinhez, hogy ossza el köztük istenesen. A hodsza ad az egyiknek egy szemet, a másiknak egy marékka, a harmadiknak a többi. Mikor látja, hogy ez a gyermekeknek nem tetszik, így szól: Azt kívántatok, hogy istenesen osszszam el, most majd elosztom emberiesen s ezzel szétosztja köztük egyenlően.

Itt nem hiányzik a contrast: azt hisszük először, hogy az istenes elosztás a legjobb, rögtön igazat adunk azonban a hodsának, ha azt tekintjük, hogy a földi javak milyen egyenlőtlenül vannak elosztva. Itt a nevetésnek a tárgy fensége áll útjába; olyan mély bölcsesség nyilatkozik benne, hogy nem a visszásság érzetét kelti fel bennünk, hanem bámulatot; az egész rendkívül szellemes, a nélkül, hogy nevettető lenne.

Végeredményül tehát kimondhatjuk, hogy kellő tehetséggel sikerül az erkölcsi nagyságot is nevetségessé tenni, de ekkor is érezzük, hogy a komikumnak nem ez az igazi területe.

Mi kedvez a komikumnak?

Legelső gondolatunk az, hogy e fejezetnek egyszerűen az előbbieket ellenkezőjét kell tartalmaznia. A dolog azonban nem ilyen egyszerű. Ha pl. az *ártalmas* megrontja a komikumot, hiánya még nem használ neki, hanem egyszerűen csak helyreállítja a normalis állapotot. Ugyanez áll a 2., 6., 7., 9. pontokra (szégyen vagy bosszúság, undorító, nehezen érthető, nem igaz). Mindezek nem alkotják azt a légkört, a melyben a komikum könnyeben megfogamzik és magasabbra nő. Ennek létrehozóit a következőkben soroljuk fel, lehetőleg fontosságuk szerint.

1. *A fogalmi komikum.* Legegyszerűbb és legkönnyebb formája a komikumnak. Tudjuk, hogy az obscoenben jut tetőpontra. Miért? A feleletet megtaláljuk egy újabbkori német aesthetikában. *Volckelt* rámutat arra, hogy nem aesthetikai gyönyör mindaz, a mi annak látszik és fölemlíti többek közt ezeket: egy festményen felismerünk egy völgyet, mellszoborban valami ismerősünket, egy hazafias költemény szabadság-eszméket hirdet. Ez a felismerés, ezek a nekünk kedves eszmék olyan élvezetet okoznak, a mely az aesthetikai gyönyörön kívül áll, de azt fokozza. Sőt az is megtörténhetik, mondja tovább, hogy annak a helyére lép; ha pl. meztelen női idomok érzékileg hatnak reánk, akkor az aesthetikai benyomás semmivé van téve.

Látni való, hogy *Volckelt* festészetről és költészet-ről szól, tanítása azonban érvényes a mi tárgyunkra is. Az obscoen is olyan élvezetet okoz, a mely az aesthetikai gyönyörön kívül áll, de azt fokozza.

A fogalmi komikum valamennyire ellenkezője az

előbbi fejezet 4. pontjának (erkölcsi nagyság). Valamennyire, mondjuk, mert fontosságra nézve nem egyenlők. A komikumnak nem az erkölcsi nagyság árt legjobban, de használni legjobban használ neki annak teljes hiánya, a kicsinyes, sőt illetlen.

2. *A gyűlölet.* Ha a szeretet árt a komikumnak, a gyűlölet viszont használ neki. A ki nagyon nem szereti, mondjuk a németeket, az nagy élvezettel hallja vagy olvassa azt, a mi őket kigúnyolja, nevetségessé teszi. Még inkább áll ez a személyes ellenségre. Mindez esetekben a komikum öröme káröröm is.

3. *A mi gondolkodásunkkal, meggyőződésünkkel megegyezik.* Az előbbi ponttal annyira rokon, hogy nem is lehet tőle mindig határozottan elválasztani. A mit az előbbi fejezetben 5. alatt mondtunk, ezt is megérteti. Könnyű belátni, hogy van olyan komikum, a mely gondolkodás, meggyőződés szempontjából közönyös és van másféle is. *Molière* Szeleburdi-ja nem osztja pártokra a nézőt, de *Tartufe*-je igen. Ez utóbbinak szelleme egyiknek élvezetét megrontja, a másikat fokozza.

4. *A jó forma.* Irodalomban, művészetben nagyfontosságú a forma. Akárhány szép lyrai költemény egész értéke a kifejezésben van, úgy hogy ha lehántjuk róla a metaphorát és a költői kifejezés egyéb eszközeit, egy igen közönséges kopott eszme marad a kezünkben. Fontos a forma a komikumban is és az ember nem egyszer álmélkodva látja, mennyire nem tudják ezt némelyek. Vajjon az elméletirók, a kik komikum példái gyanánt ilyeneket hoznak fel: fős-vénység, hazudozás, szórakozottság stb., komolyan hiszik, hogy ezek példák? Példák, a melyekből szabályokat lehet levonni? Ha igen, akkor a darab már-

ványt is szobornak tekinthetni. Kisértstük meg a forma szabályait, legalább a főbbeket, megállapítani.

Egyik a rövidség. Nem a lehető legnagyobb rövidséget jelenti ez. Igaz ugyan, hogy fogalmi komikumot létrehozhat már egy szó is, *disparate*-hoz elegendő kettő, az értelmi komikum azonban rendesen mondatból vagy mondatokból áll (179. l.). E határon belül kell érvényesülni a rövidségnek. Mindenki tapasztalta már, hogy ha társaságban adomáznak, milyen érzékeny e tekintetben a hallgató, mennyire nem szereti az elnyújtott, terjedelmes vicceket. Így vagyunk vele a színházban is. Igaz, hogy némely darabot, a mint mondani szokták, elejétől végig derűltség vagy éppen harsogó kaczagás kíséri, azonban ha közelebből tekintjük, azt látjuk, hogy a nevetés nem egy, hanem sok rövid komikai jelenségnek szól.

Ez áll az érzéki komikumra is. Cirkusokban, a hol ezt a fajt jól megfigyelhetjük, könnyű észrevenni, hogy a kelletén túl nyújtott látnivalók kifárasztanak, unalmasak lesznek, bármilyen mulatságosak is rövid ideig.

Egy másik következményt a formával szemben egy példából vezetek le.

Hiú emberek azt hiszik, hogy a világ folyton csak ő velük foglalkozik s ha az Oceánba köpnek, evvel az amerikaikat bosszantják (Fliegende Blätter).

Ez a mondás a vicclapban, a honnan kiírtam, a szellemes mondások közt foglalt helyet, tehát nem egészen olyan hatásra volt szánva, mint a lap volta-képeni komikus közleményei. És valóban komikai hatása igen gyöngye, majdnem semmi. Pedig elég jó contrast található benne: azzal lehet valakit bosszantani, ha poharába vagy fürdőkádjába köpök, látszólag tehát így áll az Oceánnal is, de csak látszólag. Világos

tehát, hogy a mondásnak valami baja van. Próbáljuk meg más formát adni neki:

Megbosszantottam ma az amerikaikat — mondja valaki egy tengeri fürdőben. — Hogy-hogy? — Bele köptem a tengerükbe.

Íme most már hatásosabb, a hiba tehát a formában volt. Lássuk csak, mit változtattunk rajta. Kihagytunk belőle néhány szót; az elbeszélő formát párbeszédre változtattuk; az egészet valami váratlannal, meglepővel fejeztük be. És ez utóbbi a legfontosabb változtatás, ez adta meg a *pointe*-et.

Mindezekből látni való már, hogy a forma a komikumban is nagyfontosságú, annyira, hogy a rossz forma képes megrontani a hatást. Rossz formáról itt természetesen csak a komikum szempontjából szólnunk, lehet, hogy szellemes mondásnak amaz a forma jobb.

Összefoglalásul azt mondhatjuk, hogy a komikumnak kedvező, ha összefüggő mondatba, nem egy-két szóba van foglalva; ha rövid, tömör, mint valami extractum; ha *pointe*-ben végződik; ha dialog formába van öltöztetve.

Mindez összességében csak értelmi komikumban érvényesülhet, a rövidség és *pointe* azonban az érzéki körben is. Nem árt azonban megjegyezni, hogy itt csak kedvező tényezőről van szó, nem olyan követelményről, a mely nélkül komikum nem lehetséges. A jó formánál nem kevésbé kívánatos

5. *A társaság.* A nevetésnek általában igazi melegháza a társaság, mely az apró kis vidámságot, örömet megnövesztve árasztja szét tagjaira. Mindenki úgy van vele, hogy sokkal szívesebben mondja el vicceit, anekdotáit, tréfás elbeszéléseit 8—10 embernek, mint egynek.

6. *A mi actualis.* Az előbbi fejezet 11. pontja (a mi elavult) ellentéte. A komikumnak annyiban használ, hogy a készen talált érdeklődést lefoglalja a maga számára. Sőt még az is megeshetik, hogy a komikum egyenesen a napi eseményből nő ki. Párisban egy alkalommal (1908) a tejszállítók sztrájkoltak és a város tej nélkül maradt. Ekkor közölte egyik párisi lap a következő párbeszédet: Végre megint derült idő van! Már olyan rég nem láttam a Tejutat. — Talán oda fent is sztrájkoltak?

Itt a napi esemény egyenesen a contrast helyes oldalát alkotja, mert nélküle tiszta képtelenség állna előttünk.

Így vagyunk a következő példával is. A *Kakas Mártonban* olvasható volt egy szerkesztői üzenet: 65 éves asszonynak. Ne siessen a férjhezmenéssel, még ráér. — Ez ma már nem érthető, de akkor (1906) igen szellemes célzás volt egy 80 éves színésznő házasságára.

7. *A mi megtörtént.* Megvan a hajlandóság arra nézve, hogy egy adoma vagy más komikum értékét azzal emeljék, hogy megtörténtnek nevezik. Alaposan-e? E kérdésre egy más kérdéssel felelhetünk. Emeli-e egy tragédiának, a mit pl. Hunyady Lászlóról írnak, értékét az, ha híven a történelemhez van megírva? Nem. Jó tragédia kell nekünk, nem történelem. Így vagyunk itt is. Az, hogy megtörtént, absolute, tehát mindenkire egyformán, nem emeli a komikum értékét. Nem tagadható azonban, hogy egyesekre nézve emelheti, a kik t. i. mint ismerősök vannak érdekelve, ismerősök a helylyel, személyekkel stb. Ez esetben az történik, a mire már másutt is hivatkoztunk, hogy pl. egy ismerős vidék a festmé-

nyen, ismerősünk szobra olyan élvezetet okoz, a mely az aesthetikai gyönyörön kívül áll, de azt fokozza (366. l.). Ezért is szokás társaságban olyanra fogni az elmondandó adomát, a kit ismernek; általában pedig olyanokra fognak rá legtöbbet, a kiket mindenki ismer: Mátyás király, Deák Ferencz, a francziáknál IV. Henrik stb.

A játékelmélet.

La Chambre francia orvos azt vallja (1662), hogy a csodálatos és kellemes csak akkor neveltet, ha nem komoly, csak játék; van azonban olyan játék is, a mely nem neveltet. Innen kell-e számítani a játékelméletet? Nem hiszem. Értelmileg talán nem volna éppen lehetetlen, azonban egész biztosra vehetjük, hogy ezt a XVII. századbeli munkát senki sem ismeri az alább említendő szerzők közül. Annak az elméletnek, a melynek ma angol, német, francia híveit ismerjük, közelebb kell keresni kiinduló pontját, *Kant* azon munkájában, a mely a komikumot is tárgyalja. Háromféle játék van, olvassuk itt, szerencse-, hang- és gondolatjáték. Az első nem tartozik a szép körébe, de már a zene és a nevetés anyaga aesthetikai eszmékkel játszik. Ezután következik az a definitio, a melyet a maga helyén ismertettünk. Itt még ezt emelhetjük ki: A csalódott várakozás magában nem gyönyörködtet, de igen, az által, hogy mint a képzetek pusztja játéka, az életerők egyensúlyát hozza létre a testben.

Ő utána ismét egy nagy névvel találkozunk a játékelmélet történetében. *Schiller*, a ki aesthetikában általában *Kant* tanítványának tekinthető, a szépet vette játéknak, ezt fejtegette részletesen (Über die aest.

Erziehung d. Men.). A komikumról nem szólt, onnyiben akár mi is hallgathatnánk róla, felemlítjük azonban, mivel az eszmét tovább adta.

Jóval ő utána *Spencer* szintén csak alig célzott a komikumra. Ő különösen azt kutatta, hogyan viszonylik a játék a komoly élethez és az aest. tevékenységhez. Nagy értékű fejtegetését másutt ismer-tetjük (378. l.), itt elég azt az egy tételét idézni, mely egyenesen a mi tárgyunkra vonatkozik. A felnőttek játékának közös eleme, úgymond, hogy győzni akarnak; ez van a sakkban, ez van még a tréfában, viccelésben is, tehát az élvezet egyrészt maga a tevékenység, másrészt bizonyos önzés kielégítése, a mely pillanatnyilag másként ki nem elégíthető.

Dugas elég terjedelmesen foglalkozik azzal, hogy a nevetést játék gyanánt tárgyalja. Sajnos, a mit mond, annak nem érzem kézzelfogható magvát, üres szószaporítás gyanánt hat rám az egész, főképp *Spencer* súlyos gondolatai után. Az egészről talán csak azt tudnám kiemelni, hogy habár a nevetés minden fajában a játékot találjuk meg, egységes nevetésről nem szólhatunk. Sőt ellenkezőleg, éppen a játész szellem alkotja meg a nevetés különböző fajait. A francia szerzővel körülbelül egyidőben foglalkozik tárgyunkkal az angol *Sully* nagy munkája, ezzel is részletesen. A játék meghatározásában általában *Spencer* követőjének mutatkozik, csak hogy mindazt a nevetésre is alkalmazza. Lássuk röviden.

A játék úgy ellenkezik a munkával, mint a könnyű és kellemes tevékenység a nehezebb és részben kellemtelennel; célja nincs, nem felel meg szükségletnek, tehát szabad minden külső kényszertől. Így a nevetés is. Bizonyos viszonyban van a munkával; úgy

élvezzük, mint megkönnyebbülést a komoly foglalkozás után, de nem lehet vég nélkül meghosszabbítani. Ez áll a nevetésre is. Célja egyiknek is, másiknak is a győzelem. A játék úgy a gyereknél, mint az állatoknál, a komoly élet egy actusát utánozza; a nevetés is közönségesen a komolyság birodalma körül jár és a dolgokat a képzelet által átváltoztatja, a mi mulatságunkra, tiszta látszattá. A játék nemcsak testileg egészséges, hanem hasznos előkészület a jövőben szükséges cselekvéshez; gyerekek és fiatal állatok a játékokban tanulnak meg támadni és magukat védeni. Így a nevetés is testi jótétemények forrása és arra is előkészít bennünket, hogy a társaságban helyünket megálljuk. Emellett azonban áll az, hogy nincs komoly céljuk. A nevetés örömeinek magát átadni annyi, mint elkezdni játszani. A vidámságot és játékot azonosíthatjuk; midőn játszunk és nevetünk, szellemünk dispositiója alapján ugyanaz, néha azonban éppen ellenkező, tehát nem kell túlozni. Jogunk van a játék elvének alapvető fontosságot tulajdonítani a nevetés elméletében.

E párhuzamok egy részét szó nélkül elfogadjuk, különösen azokat, a melyeket már *Spencer*-ből ismerünk. Mások ellenben ugyancsak kihívják a kritikát. Hogy a nevetés a komolyság birodalma körül jár és a dolgokat tiszta látszattá változtatja át, — ez igen emlékeztet a hegelisták elvont, elképzelt okoskodására, a mit példákkal nem lehet igazolni. Hogy a nevetés testi jótétemények forrása, szertelen túlzás. Mert hiába hangoztatja olyan erősen Kant a nevetés testi jó hatását, elenyésző csekélység az a mozgó játékok (futás, birkózás, labdázás stb.) kitűnő hatása mellett. De itt még legalább valami csekély meg-

egyezésről szólhatunk, hanem a következőt, hogyan készít elő a nevetés arra, hogy a társaságban helyünket megálljuk, — igazán nem tudjuk elképzelni. Úgy látszik, ez már tisztán csak a párhuzam kedvéért van mondva.

A mi az irodalomból még hátra van, azt igazán nem tudom komolyan venni és benne bohózatos elemnél egyebet látni.

Karl Groos könyveket írt a játékról, de reánk csak az erotikus nevetésről szóló fejezete tartozik.

A nemi dolgok, úgymond, könnyen megnevettetnek, ennek magyarázatát adni azonban nehéz. Talán testi csiklandozásra emlékeztet, talán offensív harcjáték, melynél fogva a szerelmi mámorba esett ember felett felsőbbségünket érezzük és nevetünk, talán defensív harcjáték, hogy t. i. a nézőben gyöngé nemi inger keletkezik, a mely ugyan magában kellemes, de mégis kívülről jövő kényszernek érezzük és nevetve lépünk ki belőle, miután magunkról leráztuk.

A ki e sorokat leírta, gondolt-e csak egy példájára is az erotikus komikumnak? Elemezte-e csak egy esetben is, hogy mi okozza örömmünket és nevetésünket? Bizonyára nem, mert különben rájött volna, hogy nincs itt szerelmi mámorba esett emberről, meg a mi felsőbbségünkről szó, hogy offensív meg defensív harcjátékról, kívülről jövő kényszerről, a melyet leráztunk magunkról stb., még hasonlatképen se lehet szólni, mert semmit meg nem világítunk vele.

Méltó párja ennek a *Jahn* elmélete. Szerinte a komikum nem más, mint felhívás játékra. Szívesen fölkeresük ellenfelünket és partnerünket. A ki mindig hajlandó a játékra, épp oly kevésbé tetszik nekünk, mint a ki mindig legyőzetik. A legfontosabb bizonyítékot szol-

gáltatják a test mozgatai: a hangok arra szolgálnak, hogy a másikat nyugalmból kicsalják és jelenlétünkre figyelmeztessék, önérzetére appellálnak; fogainkat mutatjuk, hogy ingereljünk; behunyjuk szemünket, mutatni, hogy nem félünk; karjainkkal csapkodunk és a földre esünk, hogy magunkat védtelennek tüntessük fel és támadásra csalogassunk.

Úgy látszik, Berlinben másképp nevetnek, mint nálunk. Mi legfőleg mondani szoktuk: a hasukat fogták nevetükben, a földön hemperegtek, de hogy valaki ez utóbbit megtette volna, arra még nem láttunk példát. Jellemző, hogy szerzőnk legerősebb bizonyítéka az olyan nevetés, a mely nem létezik. Éppen olyan képtelenség az is, a mit a testmozdulatokról mond.

Valóban, ha egyebet nem tudnánk a játékelméletről, mint a mit a két utolsó szerzőtől idéztünk, örültségnek lehetne mondani. Ha még fölemlítjük azt, hogy a kérdésnek nyelvünkön nincs irodalma, az a terjedelmes értekezés, mely a játékelméletet tárgyalja, a komikumról nem szól¹ — elmondottuk mindazt, amit az irodalomból előadni jónak láttunk.

*

A játékelmélet utolsó azon theoriák közt, a melyeknek külön, egyenkint való tárgyalását megígértük. Hogy e helyen szólunk róla, már ez maga is ítélet, mely azt jelenti, hogy nem valljuk magunkénak komikumelmélet gyanánt olyan értelemben, mint a munkánk II. részében tárgyalt három elméletet. Sőt hozzá tehetjük, hogy még annyira se, mint Hobbes tanítását; a játékelmélet ennél is kevesebbet magyaráz meg. Véleményem szerint a játék és nevetés összehasonlítása

¹ Szemere Samu: Az aesthetikai játékelmélet. 1905.

nem jelent egyebet, mint hogy egyik is, másik is nem létezés és nem komoly, ezért is szereti a komikum a kicsinyes, éppen nem komoly tárgyakat, a mint azt sokszor kiemeltük. Ez összehasonlítás valamenynyire megvilágítja a komikum érzelmét, komikumelméletnek azonban természetesen nem elegendő. Vajjon megelégednénk-e, ha valaki a szójátékot azzal határozná meg, hogy az játék? Semmi esetre se vehetjük a játékelméletet egyéb elméletekkel egyenlő értékűnek. Ezt látjuk különben még a hiveinél is. Így Groos szerint a komikum harcijáték és képzet-contrast, mely kárörömet okoz, a többség érzetével. Jahn szerint a komikum contrast a kicsiny és nagy között, mint játékhalál. Dugas azt vallja, hogy játék, mely a contrast és büszkeség alapján keletkezik, Sully pedig a játékelmélet mellett Aristoteles hívének is vallja magát.

Aesthetikai-e a komikum érzelme?

Baumgarten, a ki az aesthetika nevét megalkotja, a komikumról hallgat, de talán csak azért, mert munkáját csonkán hagyta reánk, nem fejezte be. De már arról a primitív aesthetikáról, a mely a francziáknál még Baumgarten előtt foglalkozott a szép problémájával, bizonyos, hogy részben legalább (Crousaz, André) ebből kizárta a komikumot.

Hogy szándékosan, azt nem állíthatni, inkább hiszem, hogy kikerülte a szerzők figyelmét, mivel az aesthetika területe még nem volt elhatárolva. A mint ez valamenynyire megtörtént, már a XVIII. században, a komikum problémája mindig az aesthetika alkatrészének tekintetett. Onnan kezdve aligha ismerék egyet is, mely kizárná magából, de viszont szintén

csaknem onnan kezdve egy oldalról erős támadások érik a komikumot. A maga helyén idéztük Kant-ot, a ki úgy a zenének, mint a vicces ötleteknek, vagyis komikumnak csak testi gyönyört tulajdonít. (83. l.) Napjainkban többen megegyeznek vele a komikum aesth. jellegének megtagadásában. Így *Lipps* szerint a komikum kellemes érzése azért nem aesthetikai élvezet, mert nem a komikus tárgy idézi elő és mert magában nincs aesthetikai tartalma. E mellett azonban aesthetikai *Wertgefühl* keletkezéséhez szolgálhat. Hogy a komikumot, úgy mond *Ribot*, az aesthetikai érzelmhez számítják, ez a visszaélés valószínűleg onnan származik, hogy a komikum minden művészetben előfordulhat és érdek nélküli élvezetet alkot. Birodalma azonban messzebbre terjed ki. Saját irodalmunkban is találunk már példát, ha nem is határozott tagadásra, legalább kételkedésre; egy aesth. értekezés szerzője felveti a kérdést, hogy a tragikum, komikum, fenséges, kellemes stb. beletartozik-e az aesthetikába. (Dénes Lajos.)

Ugyanezen fogalmakat az olasz *Croce* már határozottan kizárja belőle. Nagy számmal vannak, úgy mond, a pseudo-aesthetikai fogalmak, a melyek polgárjogot nyertek az aesthetikában; ilyenek a tragikum, komikum, fenséges, pathetikus, nevetséges, humorisztikus, kellemes, naiv, utálatos stb. Mielőtt végleg kидobjuk őket, néhány szót kell róluk szólni, szolgáljon például a komikum. Ennek legelfogadhatóbb vagy legkényelmesebb magyarázata az, hogy a várt nagy-szerű helyére kicsinyes, esztelen, szegényes lép, vagyis csalogódunk. Ez azonban nem tartozik az aesthetikába, mert az egyetlen aesthetikai szemlélet ez a kérdés: megfelel-e az igazságnak, vagyis szép-e? Hová tartozik

tehát ezek kutatása? A felelet magától értetődik: az emberi érzelmek tudományába, a psychológiába. Ez viszont nem a philosophiába, hanem a természettudományok közé sorozandó.

Idézhetnénk még más szerzőket is, de legyen elég ennyi. Mit tartsunk már most a dologról? Hogy véleményt nyilváníthassunk, előbb tudni kell, mi az aesth. élvezet, gyönyör, öröm. Erről szólnak a következő sorok, a melyek elismert nagy tudósokból idéznek.

Az aesthetikai tevékenységet, mondja *Herbert Spencer*, az jellemzi, hogy nem járul közvetlenül az élet fenntartásához, távolabbi célja nincs, közvetlen célja az egyetlen, önmagának célja. Mindezeket elmondhatni a játékról is, éppen azért az alsóbbrendű állatoknál, a melyeknek egész tevékenysége kimerül az élet fenntartásában (táplálék megszerzése, védekezés az ellenségtől, a magzatok felnevelése), nem találunk játékot. Ez csak a magasabb rendűeknél jelenik meg. Embernél a felsőbb rendű erőknek az aesth. élvezet ugyanaz, a mi az alsóbb rendűeknek a játék. Nem mondhatni, hogy minden, a mi nem szükséges az életre, már aesth., mert a legtöbb szaglási, hallási, látási érzet nem az, de az áll, hogy csak az aesth., a mi független az életfunkciótól. Éppen azért az ízlésnek legkevésbé tulajdonítunk aesth. jelleget. Vannak ízek, a melyeknek rendkívül örülünk, de a szépség eszméjét nem idézik fel. Megfelel ez annak, hogy az ízlés csak ritkán különíthető el az életnek szolgáló működéstől, lévén az evés és ivás kísérője. Ellenben a szag már nem jár annyira életfunkcióval, tehát valamennyire már aesth. jellege van, leginkább ilyen jellegű pedig a szín és a hang.

Ugyanezt mondhatni az érzelmekről is. A birtokszerzési vágy, törekvés alig választható el az életfunkciótól, mivel későbbi előnyt tart szem előtt; nincs is semmi aesth. jellege. Ellenben a lovagi játékokat bizonyos csodálat kíséri és a büszkeség is a nagyszerűség és méltóság bizonyos érzetét kelti a nézőben.

A czóllal nem bíró cselekvések (aesth. tevékenység, játék) rendesen olyan örömrzéstől kísértetnek, mint egyéb cselekvések.

Idézzünk még néhány szót *Ribot*-tól. Szerinte az aesth. tevékenység valami felesleget költ el és ha az egyén és faj fenntartásában része van is mint társadalmi tényezőnek, főcélja nem ez, hanem azon élvezet, mely önmagának gyakorlásában áll.

Ha ez az aesth. tevékenység és érzelem, nem felel e meg ennek a komikum? Azt hiszem, igen. Mert hogy a nevetésnek olyan nagy physiologiai szerepe volna különösen az emésztés körül, mint Kant hirdeti, azt nem lehet elfogadni. Ha van is valami testi jó hatása, az nem lényeges; a lényeges önmagának gyakorlása, a komikum élvezete, a nevetés.

Ezért némi ellenmondást látok abban, hogy éppen *Ribot* is megtagadja aesthetikai jellegét.

IV. RÉSZ.

A komikum területe és feladata.

A komikum az irodalomban és művészetben.

Már Plato figyelmeztet arra, hogy a vígjáték nem foglalja magában a nevetséges egész körét. Ez a figyelmeztetés az elmélet-írók egy jelentékeny részére kárbavesztett, különösen a francziák, talán csak *Bergson* és *Mélinand* kivételével, általában csak a vígjáték alapján tárgyalják a komikumot, sőt majdnem azt mondhatni, hogy csak *Molière* alapján; *Philbert* meg is mondja, hogy csak őt ismeri jól. A tévedés nyilvánvaló, nevetésünknek csak kis része az, a melyet a vígjátéknak köszönünk, a mindennapi élet annyira tele van komikummal, hogy az egész irodalom is nagyon távol van attól, hogy a nevetséges teljes birodalmát kitegye.

Ha azt kérdezzük, az irodalomnak mely ágaiban található komikum, azt felelhetjük: csaknem mind-egyikben. Vegyük a költészetet. Hogy a lyra nem zárja ki, azt a tréfás dalok nagy száma bőségesen igazolja. (Mink is közöltünk példákat Petőfitől, Aranytól.) Az epikus költészet minden faja megtüri, már *Homerosnál* megtalálható Thersites. A ballada Greguss szerint tragédia dalban elbeszélve, Arany azonban

víg balladának nevezi *Pázmán lovagot*. Hogy regényben és novellában milyen szerepet játszik, arról szólni se kell és hogy még a legendával is összefér, példa reá egyebek közt *A hegedű*, *Aranytól*. A leíró, tanító, gúnyoló költészet éppen nem zárják ki, sőt a gúnynak (satira, epigramma) egyik főeleme. A drámai költészetben a tragédia ma kizárja, de *Shakespeare* kiváló alkotásai (Hamlet, Coriolanus, Macbeth, Romeo és Julia) megtürték, a mint ma is megtüri a közép-fajú dráma. Körülbelül biztosan mondhatjuk tehát, hogy csak az óda fensége és az elegia fájdalma nem fér össze vele, de még ezeket is nevetségessé teszi a paródia, mely épp úgy beletartozik a komikum elméletébe, mint a költészettanba.

Egyéb irodalom is megfér vele. Tudományos munka értékét nem csökkenti az, ha pihenőül néha-néha felderíti az olvasót. A szónoklatnak értékes fegyvere, a mint már a római rhetorok fejtegették, a hirlap-irodalomnak pedig mindennapi kenyere, sőt még külön faj is a komikai sajtó, a vicclap.

Ennek feladata a mulattatáson kívül a kortörténelem commentálása, illusztrálása a maga módján; körülbelül azt a szerepet játssza ma, mondja *R. de la Sizeranne*, a mit régente az udvari bolond, a mint ezt nem egy már czimében is kifejezi (Le Nain Jaune, le Triboulet, le Bouffon, Narrenspiegel, Bolond Istók). Bibliographiánkban három vicclap van felemlítve mint olyan, a melyből példákat meritettünk (Fliegende Blätter, Borsszem Jankó, Kakas Márton; különösen a két első).

A művészetek közt a komikumnak legnagyobb szerepe a festészetben van. Mennyi komikumot tudott kifejezni pl. a *németalföldi iskola* a kermessek, a

tánczoló, dülöngő, részeg parasztok, iskolamesterek, intérierők stb. ábrázolásában, nem vetve meg a hatás kedvéért a rútat, sőt még az undorítót sem! Ha talán szerepe valamennyire csökkent a színes festészetben, annál inkább nőtt a rajzban mint illusztráló művészetben. Ide vonatkozó példát már sokat láttunk, megelégszünk tehát e helyen egy példával.

Nagyon kedves ismert kép a *Macskaiskola* (Katzen-schule). A macskák valóságos iskolát alkotnak, a melyben van komoly, szorgalmas tanuló, mint pápaszemes kis macska, a ki szorgalmasan olvassa a könyvét: az egérfogás kézikönyve. Vannak rossz, verekedő gyerekek: egymást ütlegető, birkózó macskák.

Miben áll e kép komikuma? Kétségtől az utánzásban. A macskák iskolás gyerekeknek vannak feltüntetve, tehát kényszerítve vagyunk őket egy pontban összekapcsolni, holott egyébként annyira különböznek.

Szobrászatban a komikum szerepe sokkal kisebb, de azért nem hiányzik itt sem. *Kiss György* néhány év előtt a következő szobrot állította ki a tárlatban: Egy parasztasszony két kezében kosarat tart, tele baromfival, a harmadikat fején viszi s ebből lenyúlík egy lúd és megcsípi az asszony orrát. (A baleset fejezetébe tartozik.)

Úgy a festészet, mint a szobrászat akaratlanul is lehet komikus, ha kontár munka.

A zenei komikum napjainkban eléggé népszerű a zenebohócok által is. Minthogy a zenéhez nem értek, magam helyett inkább másokat beszéltetek, bár nem olyan módon, mint Vischer, a ki aesthetikájában a zenéről szóló részt Köstlinnel iratta meg. Nekem ezt igazán nem volna érdemes megtenni, olyan csekély

részletről van szó. Bemutatom először egy francia munka rövidre fogott lényegét.

Zenében igen könnyű utánozni a nevetést, szintúgy a komikus hangokat: számár, béka, kacsa stb. hangját, de ez utóbbiak utánzása csak tökéletlenül sikerül. A rosszul előadott zene is lehet komikus, de ha tartós, kínosan hat ránk; ez mintegy paródiája a zenének, circusba való inkább, mint színházba vagy concertbe. Komikus lehet gyerekjáték a zenekarban (füttyülő, kereplő), tányérdarab, mint castagnette stb. Lehetséges anachronismus is, pl. Agamemnon egy cancan dallamát énekli, az istenek galoppot tánczolnak. (Briard.)

Beyer azt állítja, hogy a zenei komikum megalkotója *Beethoven* (1770—1827), *Krug* szerint ellenben *Lolli* volt az első, a ki megmutatta, hogy a hangszeres zene magában is lehet komikus. (Lolli nevű zenésről egyáltalán nincs tudomásunk és ez a név alighanem *Lully* (1633—1687) helyett áll.)

Hogy ének és táncz is lehet komikus, azt mondani se kell.

Bénard azt mondja, hogy az építészetet kivéve minden művészetben lehet komikum. Így van-e valóban? Először egy példát hozunk fel bizonyítani, hogy lehetséges komikus épület. Ez a példa Naszreddin sírja.

Naszreddin Timurtól 10 aranyat kért s azon a következő síremléket építteté önmagának: négy faoszlop, négyszegletű fatető, három oldalról nyitott, csakis északról egy fal, ebben ajtó és rajta nagy lakat. Aztán így magyarázta meg: Timur hatalmas kőfalai sírásra fakasztják az utókort, az én síremlékem (türbe) nevetetni fog. Valóban idetemetették és ez a síremlék ma

Ak-sehir város egyik főnevezetessége s a zarándokok nevetnek rajta (Kúnos). A contrast itt abban áll, hogy lakattal elzárni az ajtót általában helyes, de ez esetben nem.

Lehet-e ebből a szerény faalkotmányból az építőművészetre következtetni? Az elmés hodsza, a ki átréfálta egész életét, szándékosan, a más pénzéből csináltatta ezt a nevetséges emléket és ugyanilyen szándékkal bizonyára nem emeltek még művészi becsű palotát, templomot stb. De hogy szándékosan ebben is ne lehetne kifejteni komikumot vagy ellenkezőleg szándéktalanul kontár munka (symmetria hiánya stb.) ne hozhatná létre, azt nincs okunk hinni. Ha a zene, ez a szintén tárgyaltan, nem utánzó művészet alkalmas a komikumra, mért legyen reá teljesen képtelen az építészet? Tegyük azonban hozzá, hogy éppen a zenében, a mely mint művészet nem utánzó, a komikumot részben az utánzás hozza létre. Azt hiszem, igazat adhatunk *Ribot*nak, hogy a komikum minden művészetben előfordulhat.

Nagyobb komikai alkotások.

Ha ezt mondjuk: *Harpagon* komikuma a fös-vénység, vagy *A helység kalapácsa* a bombasztikus stílust gúnyolja ki, ez még magában nem nevetséges. A min nevetünk, az mindig egyes mondás vagy cselekedet, a mely a komikumnak valamelyik osztályába tartozik. Eddigi példáink egy része, a mely nagyobb komikai alkotásból vétetett, már bizonyítja ezt a tételt s ezt akarjuk itt még világosabban feltüntetni.

A fösvény, Molière vigjátéka. Több példát idéztünk már belőle, itt is bemutatunk még néhányat.

Kivel akar először beszélni — kérdi *Harpagontól*

a szolgája. — A szakácscsal. — Erre leveti felső ruháját s előttünk áll a szakács. Mikor aztán a kocsis-sal akar beszélni, fölveszi felső ruháját.

Ez a vetkőzés és öltözés helyes annyiban, hogy mindegyik szolga saját öltözetében szokott gazdája előtt megjelenni, de helytelen akkor, ha mindkettő egy személyben egyesül.

A kölcsönnevő, kinek anyja már nem él, arra is kötelezi magát, hogy atyja nyolcz hónap alatt meghal. — Ez már valami, mondja rá *Harpagon*. A felebaráti szeretet azt parancsolja, hogy embertársainknak, ha telik tőlünk, szolgálatot tegyünk.

Az első contrast abban áll, hogy az adós szokta magát kötelezni, de nem ilyenre, a második contrastot a látszólagos felebaráti szeretet és látszólagos szolgálat képezi. A mikor pedig kisül, hogy saját fia a kölcsönnevő, új contrastot alkot az, hogy így ő neki magának kellene nyolcz hónap alatt meghalni, tehát helytelen lesz kedvező feltételnek tartani azt, a mi előbb az volt.

Harpagon nemcsak fösvény, hanem nőszül is akar, már pedig a vén nősző is nevetséges. Lássunk innen is néhány példát.

Frosine, a közbenjáró asszony, elhitheti vele, hogy *Marianne*, egy szép fiatal leány, ki nem állhatja a fiatalokat, csak az öregeket szereti s legközelebb egy kérőt azért utasított vissza, mert még csak 56 éves volt és szemüveg nélkül írt. Szobájában csupa öreg emberek arczképe látható: *Priamus*, *Nestor*, *Anchises* stb. Aztán versenyezve kifejtik, hogy is lehetne szeretni a fiatalokat. „Tisztára bolondnak kell lenni, hogy valaki a fiataltságot szeretetreméltónak találja.”

Ez tiszta abszurdumnak látszik, azonban *Frosine*-

nak megvan a maga oka, hogy hizelegjen, Harpagonnak pedig, hogy elhigye. Nem is fokozatok nélkül jutnak ide, csak mi voltunk kénytelenek rövidíteni, a contrast mindamellett így is felismerhető.

Frosine másfélekép is hizeleg: Olyan szívós életű ön, hogy agyon kell verni s el fogja temetni gyermekeit és gyermekeinek gyermekeit.

Ez a hízélgés főképp az által válik contrasttá, hogy Harpagon azt feleli rá: Annál jobb.

A lánynyal persze másképp beszél Frosine. Csak olyan föltétellel legyen a felesége, ha kötelezi magát, hogy minél előbb meghal, — mondja neki, — a mely föltétel egyik részről, t. i. a leány részéről egészen megállhat.

A vén nőszőben is benne van a fősvény, azért számol be Frosine a Marianne hozományáról is. 3000 livre-t megtakarít az évén, 4000-et a ruhán, 5000-et veszíthetne a kártyán, hozománya tehát évi 12.000 livre.

Ez csakugyan hozománynak látszik, csak az az egy baja van, hogy — a mint Harpagon is megjegyzi — nem realis.

Hogy érzéki komikumban mit tud produkálni a színész öltözete, maszkja, játéka, mindarról beszámolni nem lehet feladatunk. Azt tapasztaltuk, hogy nagy neveltséget keltett Párisban a *Théâtre français*-ban egy óriási folt a Harpagon köpönyege hátán. Francia színpadokon régóta szokásban van az 5. felvonásba beszúrni egy bohózatos jelenetet, a melyben Harpagon két gyertya közül egyet folyton elfúj, mások pedig folyton meggyújtják. A főntebb említett színházban láttam, hogy Harpagon végre zsebbe dugja az egyik gyertyát, de még ott is meggyújtják.

Szentivánéji álom, Shakespeare vígjátéka. Ennek ko-

mikuma leginkább abban áll, hogy szegény tudatlan és ügyetlen kézművesek szindarabot játszanak, azért hallunk ilyeneket: hogy meg ne ijedjenek a nézők, a prologusban megmondjuk, hogy Pyramus nem öl igazán, sőt azt is megmondjuk, hogy nem más ő, mint Zuboly takács. A mikor tehát egy szempontból helyesen akarnak cselekedni, lerontják a színpadi illúziót.

Thisbe minden esetre tisztát vegyen, a ki pedig az oroszlánt játszsza, le ne találja vágni a körmét, hadd lógjon ki az oroszlán körme gyanánt.

Az elsőben a contrast maga az utasítás, a mely azonban még sem fölösleges, a másodikban az oroszlán körme és a játész körme között van megegyezés is, különbözőzés is.

Más oldalról komikus az elvarázsolt szerelmesek jelenete. Lysander Hermiát, a kit addig imádott, visszautasítja: Odább te szerecsen. Bocsáss te macska, bojtorján te, te. — Odább czirnos tatár, te undok, gyógyszer, te gyűlölt ital. Mindez pillanatnyilag helyes, de ellentmond az ifjú valódi érzelmének. A komikum és kellem vegyületének ennél szebb példáját nem ismerjük. Hogy Zuboly számárfeje milyen erős érzéki komikum, azt nem kell fejtegetni.

A lovagok, Aristophanes vígjátéka. Alapeszméje a következő: az aljas népvészért csak egy még aljasabb győzheti le, a timár Kleont a hurkás. Ez eszme kifejtésére szolgál az egész vígjáték. Lássunk belőle példákat.

A hurkás szabadkozik a kínált főhatalom ellen:

De hogy lehetnék
Hurkás létemre oly nagy ember én?
Hisz épp azért lehetsz nagy, mert olyan
Alávaló, vásári s vakmerő vagy.

Talán előkelő vagy?

Nem biz én.

Alólkelő vagyok.

Ezer szerencséd!

Hogy rá születél a közügyre hát!

De, jó ember, hisz én nem is tanultam,

Csak a betűket, még azt is rosszul.

Az benned a kár, hogy még rosszul is.

A népvészlet nem tanult, nevelt

Emberhez és művelt erkölcsűhöz,

Hanem tudatlanhoz, pimaszhoz illik.

Milyen óriási kiáltó visszasság! Azonban mindez Aristophanes és az ő pártja hite szerint igaz. A mi ezután következik, nem más, mint verseny annak eldöntésére, hogy ki az aljasabb, a timár-e vagy a hurkás? A ki győz, azt illeti a főhatalom az államban. Adjuk még e piaczi nyelveléshez az erotikus és obscoen elemet, a mivel költőnk olyan bőkezűen bánik. (Az idézetek Arany fordításából vannak.)

Lysistrate, Aristophanes vígjátéka. Tárgya ez: a nők békét akarnak minden áron, azt határozzák tehát, hogy megtagadják a hitvesi kötelességet mindaddig, a míg férjeik békét nem kötnek. Ez eszme egy concret példában van bemutatva; hosszú jeleneteken át tanúi vagyunk, hogyan izgatja fel egy asszony a férjét s hogyan hagyja ott végre a fakép-nél. Az egésznek komikuma tisztán erotikus. Nem részletezzük, hanem egyszerűen megjegyezzük, hogy így is lehet egy egész vígjátékot megírni.

Kozma Andor: A grófné megszökött. A Humoros históriák egyformán értékes novellái közül kiválasztok egyet, hogy ne csupán csak vígjátékot lássunk és ne csupán csak classikust, hanem korunkbeli alkotást is.

Tárgya röviden ez: az alispánné és lánya ugyanazt a regényt olvassák felváltva. Az anya egy olyan érdekfeszítő ponton volt kénytelen abba hagyni és lányának átadni, hogy győtri a kíváncsiság. Megkérdezi tehát a lányától, hogy mi lett a grófnéval. Megszökött a báróval — hangzik a felelet. Ezt a párbeszédet meghallja a szobalány és sietve elújsággolja a többi cselédeknek abban a formában, hogy az ő grófnéjuk, a főispán felesége megszökött az ő bárójukkal, egy katonatiszttal, a ki hozzájuk jár. Ez a hír aztán oly gyorsan elterjed, hogy néhány percz mulva az alispán már azokat riasztja fel vele, a kik akaratlan szerzői voltak. No lám, mennyire igaz lehet a regény is, következteti az alispán lánya. Most éppen ilyen esetet olvasok ebben a könyvben.

Látni való, hogy itt a komikum alapja a félreértés, még pedig természetes, nem erőltetett, tehát zavartalan hatású. Az utolsó contrast azt mutatja, hogy a félreértés magát a szerzőjét is magával ragadta; a leány valóságnak veszi azt, a mi csak a regényben van meg.

Szándékunk volt még néhány nagyobb alkotást elemezni, különösen *A helység kalapácsát* (Petőfi) és a *Nagyidai cigányokat* (Arany), irodalmunknak e két, örökbecsű alkotását, úgy találjuk azonban, hogy az előbbi már részben fel van dolgozva példáinkban, az utóbbi elemzése pedig nagyon hosszú és tán az olvasóra fárasztó lenne. Megelégszünk tehát ennyivel, mert ezt is elégnek tartjuk tételünk bizonyítására. E tételt még egyszer így foglaljuk szavakba: a nagy terjedelmű komikai alkotásokra ugyanazon elmélet érvényes, mint a legkisebb példákra, mert a legnagyobb alkotások is egyes komikus mondásokból vagy

tettekből állanak. Egy vigjátéknak vagy eposnak rendesen nem alapeszméje nevetet, hanem ennek szavakba és tettekbe öltöztetése.

Komikum az állatoknál.

Sokat vitatott kérdés, hogy az állat lehet-e komikus. Vannak elméletírók, a kik határozottan tagadólág felelnek e kérdésre; mások némi engedményt tesznek az emberhez közel álló állatokra, főkép ha az ember maga teszi őket nevetségessé. Többször találkoztunk e példával különösen francziáknál: szalvétát kötnek a ló nyakába s ebédet szolgálnak fel neki. Hogyan áll a kérdés valóban, azt csak példák alapján lehet eldönteni.

Tanui voltunk egyszer egy ránk nézve érdekes jelenetnek. Vidéki házaknál szokásban van, hogy a bejáratot az udvartól elkülönítik és elzárják (ereszet, ambitus). Egy alkalommal a ház kutyája bent van az ambituson, a mikor nyílik az ajtó és bejön egy idegen. A kutya neki iramodik. Rárohan talán a belépőre? Nem, ellenkezőleg, kiugrik a kerítésen s onnan ugat dühösen arra, a kit többé el nem érhet.

Jót mulattunk e nyilvánvaló esztelenségen, melynek éppen az ellenkezője látszik észszerűnek: ha kívül van, beugorjon. Így látszik, hanem azért a kutya cselekedete mégsem pusztán esztelenség. Nagyon jól tudja ő, hogy könnyebb rajta végig húzni, ha bent van, holott kívülről sokkal nagyobb biztossággal ugathat. Egyebet pedig, t. i. harapni, úgy sem akart. Nincs-e ember is, a ki csak tisztos távolból szeret hűsködni?

Fouillée beszéli el *Franklin* után a következő esetet: Egy kikötőben két kutya harcol iszonyú

dühhel egymással s végre mind a ketten a tengerbe esnek. Az egyik új-fundlandi, tehát kitünő úszó, a másik azonban már azon a ponton van, hogy a vízbe fullad. De mi történik? Az új-fundlandi segítségére megy ellenségének s azt, a kit csak az imént megölt volna, élve kimentí, mert az életmentés ösztöne felülkerekedett benne.

Ha ez a példa a kétségtelen contrast daczára is nem nagyon nevetető, annak kell tulajdonítani, hogy valami komolyabb érzést is, meghatottsághoz hasonlót kelt bennünk.

Félreértés contrastja van Kraepelin két példájában: legyenek rászállnak a festett gyümölcsre, egy kos saját képének rohan a tükörben.

Sokszor látni, hogy a kutya addig ugat a fán ülő verebekre, míg azok elröpülnek s aztán rohan utánuk, hogy elfogja őket. Látszólag tiszta esztelenség és igazán bolond ember volna az, a ki komolyan így cselekednék, de az állat értelmi világa szerint talán valamennyire jogosult. Ha ugatásával sikerül elriasztania, nem annyit jelent-e ez, hogy a veréb a magasban sem érzi magát tőle teljes biztossággal?

James Sully említi, hogy egy 3—4 éves kis gyerek hosszan nevetett, a mikor a réten szabadjára bocsátott lovak jókedvű ugrándozásait látta. Ebben, mondja Sully, eltérést látott a lovak közönséges magaviselésétől, a melyet kocsiban vagy nyereg alatt tanúsítanak. Éppen így ítéljük meg mi is a következő esetet, a melynek nem régiben tanui voltunk. Három nő játszott egy kis kutyával; az egyik eldobott egy darab követ s a kutya utána iramodott, de nem futó lépésben, hanem ugrálva, mint a gummi labda, a mint az egyik nő meg is jegyezte.

E szokatlan mozdulaton mind a három nő jóízűen nevetett.

A szokatlan körébe tartozik a következő eset is: egy vendéglő kertjében meleg nyári napon a kutya úgy feküdt le a földre, hogy lábait béka módra szétterpesztette, hogy így hasa közvetlenül a hűvös földet érje. Egy férfi jót nevetett rajta.

Külföldön télen látni felöltöztetett kutyákat. Ez az öltözet fogalmával nem ellenkezik, de ellenkezik azzal a felfogásunkkal, hogy állatokat nem öltöztetnek fel. Éppen azért csakis addig komikus, a míg meg nem szokjuk; eleinte nevetünk rajta, idővel már közönyösen hagy. Így vagyunk a lovak nyári szalma kalapjával is.

Itt kell szólni a dressirozott állatok mutatványairól is: oroszánok, lovak, kutyák, majmok, farkasok, sőt disznók ugrálnak, libák marsiroznak, kutya labdázik, elefánt hintázik, majd asztalnál ülve megébédel, miközben csönget a kellnernek stb. Mindezekben a komikum magyarázata ugyanaz: a szokatlanság. Maga a cselekedet emberektől egészen közönséges, megszokott, állatoktól ellenben szokatlan. Ha nem az, nem is nevetséges többé, pl. a lovak, kutyák ugrásai. Az oroszán mutatványainak viszont a félelmesség, a veszély tudata árt.

Legkedveltebb példája az állati komikumnak újabb időben a labdázó kutya. Egyik oldalon egy bohóc, másik oldalon egy kutya szalad neki a nagy üres labdának és mind a ketten fejükkal lökik fel a magasba, tehát kényszerítve vagyunk embert és kutyát e tekintetben ugyanazon fogalom alá foglalni, holott egyébként egymástól különböznek. Ilyen módon hat ránk annak olvasása vagy hallása is, hogy a vén gorilla a fiatalokat büntetésül felpofozza.

Egészen véve itt is azt tapasztaljuk, hogy a komikum nevetése jókedvből származik és lehetséges, hogy ha kedvelt házi állataink (kutya, macska, csirke, galamb) mozdulatait, játékát mosolylyal, sőt nevetéssel kísérvük, nem is komikum, hanem pusztán öröm érzése keletkezett bennünk. De többi példáink után, merjük hinni, nem kétes többé, hogy az állat is lehet komikus.

Komikum a természetben és élettelen dolgokban.

Th. Vischer megjegyzi, hogy nevethetünk egy szikla különös alakján, a mely véletlenül pl. emberi vagy állati testhez hasonlít. A megjegyzés helyes és áll a felhők különös alakjára is, a melyek néha szintén utánzás gyanánt tűnnek fel. Azonban a természet nyújthat példát más fajta komikumra is.

Néhány évvel ezelőtt (1905) olvastuk párisi lapokban, hogy *Havre* francia város lakosai a következő eseten mulatnak: egy középület előtt ültettek egy fiatal platánt és hozzá támasztékul egy karót. A platán egy darabig egész szépen zöldelt, ámde egyszer csak elszáradt. Helyette azonban kihajtott a nyírfa támaszték karó.

Ha ez a szerepcsere a jó havreiai mulatságát és örömét okozta, bizonyosan nevettek is rajta, mint komikus dolgon. Mert valóban az, hogy egyik átveszi a másik szerepét.

Hogy élettelen tárgyak is idézhetnek elő komikai hatást, szolgáljon rá például ez az eset, a mit mi magunk láttunk. Egy parkban gyerekek labdáznak. Egy alkalommal a labda a játszótól jobbra repül. Ez fut felé, hogy megkapja. Közben a labda leesik, még pedig a kövezet szélére és ferdén elugrik arra,

a hol a játészó eredetileg állt. Nagy nevetés fogadja a labdának ezt a tréfáját, mely a gyerek útját fölöslegesnek mutatja fel.

Forró nyárban fehér hó és jég zöld erdők szomszédságában nem visszás, szokatlan, eltérő a közönségestől? Kétségkívül az, ámde azért a havasokat senki se tekinti komikusnak, mert a fenség érzését keltik bennünk, ez pedig ellenkezik a nevetségessel.

Tragikomikum.

Többen tárgyalták már a kérdést, mi módon vegyülhet egymással víg és szomorú, tragikus és komikus. *Krug*, a ki különösen részletesen fejtegeti e tárgyat, *Don Quixote* jellemét említi mint olyat, a hol a komikumba tragikum vegyül, *Müller* pedig *Shylockot* és *Harpagont* veszi példa gyanánt. *Lemcke* két osztályt különböztet meg: 1. a tragikum komikumban végződik, pl. a várt kardcsapás helyett következik egy ütés zsebkendővel; 2. a komikum szerencsétlenül végződik, pl. a bohóc ügyetlen esést utánoz és lábát töri.

Elismerem, hogy a közfelfogás szerint *Don Quixote*, *Shylock* vagy a *Lemcke* két példája tragikomikusnak nevezhető, sőt az elsőt magam is hajlandó vagyok annak elfogadni. A többieket azonban nem, mert a mint *Harpagont* egészen komikusnak, úgy *Shylockot* egészen tragikusnak tartom. A *Lemcke* két példája se elégít ki, lévén az első egészen víg, a második egészen szomorú hatású. Ismerek azonban még néhány példát, a mely világosan mutatja a szomorú és víg, ha úgy tetszik tragikus és komikus vegyületét.

A vonat elgázol egy vasúti munkást és egyik lábát elvágja. A munkás fölkel és kijelenti, hogy ez a lába fából van.

Hogy magyarázandó ez? Először úgy látszik, hogy a vonat komoly balesetet okozott, mint rendesen, ha valakit elgázol, aztán kistül, hogy levágott egy lábát, a mely már úgy is le volt vágva. Ennyiben tehát komikus volna a dolog, azonban szánalmat vegyít bele az, hogy annak a szegény embernek, habár nem ettől is, de mégis csak hiányzik a fél lába.

Jobb példa az, a mit *Hartmann*-tól veszünk át: A hóhér fel akarja emelni *Stuart Mária* levágott fejét és kezében marad a parókája.

Ez a félreértés contrastja, a jogosult, természetes félreértése, minthogy a paróka hajnak látszik. Ez a komikus helyzet szervesen, elválaszthatlanul össze van kapcsolva a legborzalmasabb helyzettel, a levágott fej fogalmával. (Hans Herrig költeményt írt e tárgyról, mondja *Hartmann*, én azonban ezt a költeményt nem birtam megszerezni, nem olvastam.)

Ennél jobb példa bizonyára nincs, mert itt egy igazán szomorú, borzalmas alapra igazán komikus jelenet rajzolódik.

Bűvészet. Ügyességek.

Három elméletíró emlithetünk, a ki a bűvészetet a komikummal kapcsolatba hozta. *Sulzer* a XVIII. században úgy találja, hogy a bűvészetten azért nevetünk, mert nem tudjuk, igaz-e vagy nem; a mint megértjük, nem nevetünk többé. Ellenben vagy 120 évvel később *Mélinand* azt állítja, hogy ha a szokatlan (*baroque*) elegendő volna, akkor legnevetésesebb lenne a bűvészet; a valóságban azonban nem nevetünk rajta, még pedig azért nem, mert csak abszurdum, titokzatos, hiányzik a másik oldal: a közönséges. Ha azonban a bűvész elhibázza a dolgát, akkor

megvan ez az oldal is és nevetünk. Kettőjük között áll *Kraepelin*, a ki egy évtizeddel Mélinand előtt azt állítja, hogy a bűvészetben a csalódott várakozás, mint helyzetkomikum, legtisztább formájában áll előttünk, noha a cselekvés gyakran nem is tartalmazza a komikum elemeit.

Arra a kérdésre tehát: komikus-e a bűvészet? Sulzer igennel, Mélinand nemmel, Kraepelin igennel és nemmel felel. Saját véleményünket itt is példák alapján fejtjük ki.

Párisban, a hol állandó bűvész-színház is van, különösen jó alkalom kínálkozott a megfigyelésre egy egészében áttekinthető nem nagy teremben. Megfigyeltem tehát néhány előadást és az első után rögtön leírtam, mit tapasztaltam. A többi aztán nem is nyújtott újat. A mutatvány meglepő *pointe*-je, tehát maga a bűvészet, nem mindenkre egyformán hatott. Egy idősebb úr és néhány nő rendesen mosolygással fogadta, egy kis fiú pedig hangos nevetéssel. Ellenben egy 10—12 éves fiú a legmeglepőbb mutatványt is néma bámulattal nézte, még csak nem is mosolygott. Mi magunk nem éreztünk komikai hatást, nevetési ingert.

Általános volt a nevetés olyankor, mikor a mutatvány nagy arányaival hatott, pl. egy cylinderből egy nagy golyót ejtett a földre vagy ugyanabból nagyon hosszú papírszalagot húzott ki. Legnagyobb nevetést mégis a bűvész egy elmés fogása keltette. Kártyákat szed elő zsebéből és másunнан és megkérdezi a nézőktől, hogy akarnak talán kisebbeket. Igenlő feleltre egyre kisebb kártyákat szed elő, de még az egész kicsinyeknél is kisebbeket akarnak a gyerekek. Még kisebbet? — mondja. No jól van — s ezzel kihúzza a zsebéből néhány óriási kártyát.

Az előadó beszéde néha szintén nevetést keltett. Tudvalevőleg a bűvész folyton beszél, ez hozzátartozik a mesterséghez, ezzel köti le a közönség figyelmét olyan irányban, a milyenben szüksége van rá. E közben aztán szívesen eltréfál, pl. avval a gyerekekkel, a kit a közönségből segédnek fölkért.

A bűvészi előadáson tehát volt nevetés, próbáljuk most ezt megmagyarázni.

A bűvész kihúzza a kalapjából egy kis virágcsokrot és nem nevetnek. Kezd kihúzni egy vékony papírszalagot és nem nevetnek. Azonban a szalag nagyon hosszúra nyúlik, lesz belőle 20—30 meter és íme a nevetés általános. Kiejt a kalapból egy igen nagy fagolyót és ismét nevetnek. A kis virágcsokor és a fagolyó egyaránt bűvészzel jön ki, mert hiszen a kalap üres. Miért neveltséges tehát az egyik és nem az a másik? Bizonyára különböző arányaiknál fogva; a kis csokor hozzáillik a kalaphoz, amazok nem. A contrast tehát olyanforma, mint egy kis gyerek fején egy nagy sisak vagy egy nagy, kövér ember kis gyerek fejkötőjével (Hogarth példája). A contrastot tehát nem maga a bűvészet okozza.

Még kevésbé a kártyákkal űzött játékban, a mi kitűnő példája a csalódott várakozásnak: a mikor a legkisebb kártyát várjuk, éppen a legnagyobb jelenik meg. Legkevésbé pedig a bűvész beszédében, a mi annyira nem a bűvészet hatása, mint nem az pl. a gyerekek nevetése tanítójuk tréfáin.

Volt azonban egy gyerek, a ki magán a bűvészi mutatványon hangosan nevetett. Ez igaz, de viszont egy másik némán bámult, még csak nem is mosolygott. Lehetséges-e az, hogy a valóban komikus jelenés így hasson egy 12 éves gyerekre, a kit a tilalom

le nem nyűgöz, azonkívül pedig a társaság nevetésre ingerlő befolyása alatt áll? Mi ezt lehetetlennek tartjuk. És ha valaki azt mondaná, hogy ez a gyerek azért nem nevetett, mert nem értette meg, azt felelnénk rá, hogy a másik se értett belőle többet.

De hát akkor mi van a másik fiú nevetésével? Csak egy magyarázat lehetséges: örömeiben nevetett, mint a hogy ugyanez okból mosolyogtak a felnőttek.

Határozott véleményünk tehát az, a mit Mélinand is vall, hogy a bűvészet nem komikus, nem nevetető. Ugyanígy vélekedett maga a párisi bűvész is, a kit tapasztalata felől megkérdeztünk. Meglep, elkápráztat, — úgymond — de általában nem nevetett.

Miért? Erre felelni nem a bűvész feladata, hanem a mienk. Megpróbáljuk.

A bűvész előttünk összehajt egy kendőt, aztán szétbontja, sőt rágázol, megmutatni, hogy üres. Rög-tön utána pedig tojásokat szed ki belőle. Elkér egy zsebórát, pisztolyba tölti, ezt elsüti s azután az órát egy lepecsételt dobozból veszi ki. Elkér egy cylindert, beleönt egy feltört tojást, azután kihúsz belőle egy koszorút, apró zászlókat, dobozokat és virágokat.

Mindezekben van valami szokatlan, eltérés a rendestől, csak hogy ez nem hiba, hanem nagy tökéletesség gyanánt hat ránk. Nem tudjuk megérteni, hogyan lehet üres kendőből tojásokat szedni ki, egy kalapba feltört tojást önteni a nélkül, hogy bepizskolná stb. Ezért kelt nevetés helyett bámulatot.

De láttunk már nevetséges bűvészeti előadást is: a mit a bűvész komolyan mutatott, azt szolgálja színlelt ügyetlenséggel leleplezte. Ha kinyitott esernyőn sétáltatott egy pénzdarabot, szolgálja utóbb megmutatta az esernyőre kötött fonalat. Ha egy zsebórát el-

tüntetett egy dobozban, a szolgál megmutatta a doboz kettős fenekét. Mi volt ennek a hatása? A bűvész mutatványait a szokásos bámulat kísérte, a szolgál leleplezéseit pedig nevetés. Tehát teljesen ellentétben Sulzerrel éppen akkor neveltünk, a mikor megértettük a dolgot. Ezt a nevetést így magyarázzuk: a szolgál látszólag csak ügyetlenségből, akaratlanul leplezte le, ez a helytelen oldal; helyes oldal ellenben az, hogy éppen e leleplezéssel, nem pedig a bűvészettel akartak mulattatni.

A mint nem komikus a bűvészet, úgy nem azok az aequilibrista, akrobata, gymnastikus, lovagló stb. mutatványok. A mit a trapéze-en, kifeszített kötélén, ugrásban stb. tudnak producálni, az mind nem hiba, tökéletlenség, hanem az ellenkező benyomását teszi ránk. Hozzájárul még, hogy e mutatványok nagy részét folytonos veszély érzése kíséri, idegzetünk meg van feszítve a félelmesség érzése felé, ez pedig nagyon kedvezőtlen a nevetésnek. Legföljebb mosolylyal kísé-rünk egy-egy sikerültebb mutatványt.

De a mint a bűvészetet, úgy egyéb mutatványt is lehet nevetségessé tenni. Úgyes fogás például a következő:

A bohóc egy nagyhírű, roppant erejű akrobatát ábrázol, óriási erőfeszítéssel felemelvén 300 kilót, ez van t. i. ráírva. Aztán leteszi és mialatt félrefordul, besurran egy kis fiú és kiszalad a 300 kilóval. A contrastot itt az alkotja, hogy a nagy erőfeszítést, mely először olyan természetesnek látszott, a kis gyerek meglepő módon helytelennek tünteti fel.

A nevetés társadalmi szerepe.

La plus perdue de toutes les
journées est celle où on n'a pas ri.
Chamfort.

Az a nevetés, melyet a komikum előidéző, nagyon különböző megítélésben részesül. Dugas szerint igazságtalan és kegyetlen büntetés, nem igazságszolgáltatás, hanem vak bosszú, a mely immoralis; Bergson ellenben azt mondja, hogy a nevetés célja a javítás megalázással és ezáltal nagy szerepe van az emberiség haladásában. Ő tehát üdvös hatásúnak tartja azt, a mit Dugas immoralisnak ítél. Sully szerint a nevetés egy társadalmi erő, valószínű, hogy minden társaságban a józan eszű emberekre a helyes úton megmaradás tekintetében a nevetés félelme nagyobb hatással van, mint ők maguk gondolják.

Mit tartunk hát a nevetés hatásáról? Örömünkre szolgál, hogy véleményünket a Lessing nagy nevére támaszkodva adhatjuk elő. Íme az ő fejtegetése.

A komedia javítani akar nevetés, nem éppen kinevetés által. Valódi általános haszna maga a nevetés, képességünk gyakorlása, hogy a nevetségest észrevegyük. Megengedve, hogy Molière Fösvénye egyetlen fösvényt, Regnard Játékosa egyetlen játszót meg nem javított és nem is javíthat meg a nevetés, ez az ő bajuk, nem a komédiáé. Ennek elég az, hogy ha már a kétségbeesett betegséget meg nem gyógyíthatja, az egészségest megerősíti egészségében. A bőkezűnek is tanulságos a fösvény, a nem játékosnak is a játékos; a balgaságokban, a melyekben ő maga nem szenved, szenvednek mások, a kikkel együtt kell élnie; hasznos azokat ismerni, a kikkel összeütközésbe jöhet; hasznos a példa hatása ellen védekezni. A prae-

servativ is megbecsülni való orvosság és mint ilyen az egész morálra nézve nincs erősebb, hatásosabb a nevetségesnél. (*Hamb. Dram.* 29.)

Lessing tehát a nevetésnek éppen nem tulajdonít nagy javító hatást; figyelmeztetőnek tartja, nem javító, praeservativnak, nem orvosságnak. Hogy csak a komédiáról szól, az érthető egy dramaturgiából vett idézetben, tanítása azonban szerintünk általános érvényű a komikum egész birodalmára. Másrésről azonban el kell ismerni, hogy némelykor a nevetségessé tétel nagy hatással járt. Don Quixote nagy mértékben hozzájárult a lovagregény bukásához; Molière két vígjátékának (*Les précieuses ridicules*, *Les femmes savantes*) elég jelentékeny része van a *préciosité* kiülésében. A francia keresztény-ellenes szellemnek — Lanson szerint — *Tartufe*, a Molière vígjátéka is egy *étape*-ját képezi, még inkább pedig Voltaire gúnyja.

Van tehát példa arra, hogy a kinevetés súlyos fegyver lehet, szabálynak azonban azt kell tekinteni, hogy még a gúnynak is csak mulattató hatása van. A *Fliegende Blätter* ezer viccze nem tette mássá a német deákot, katonatisztet, hazug vadászt; Bukovay Absentius nem változtatta meg jogász ifjúságunkat; a divaton körülbelül örökké gúnyolódnak, aligha van év, a mikor ezt vagy azt a részét nevetségessé nem teszik. Azt mutatja-e ez, hogy a kinevetésnek nagy hatása van? Ha úgy volna, nem lenne ok és alkalom a folytonos gúnyolódásra. Sőt nincs kizárva, hogy a hatás ellenkező lesz; ismertünk egy időben fiatal embereket, a kik könyv nélkül megtanulták Mokány Berczit és beszédükben utánozták; a satira tehát nem irtotta, hanem terjesztette a durvaságot; nem hibának, hanem mulatságosnak találták.

Vannak kiváló írók, a kik, mondhatni, sohase nevetetnek, a mellett azonban hatással vannak korukra (Flaubert, Victor Hugo, Zola, Kemény Zsigmond).

Azt azonban elismerjük, hogy a mindennapi életben a nevetés érezteti hatását. Utczán megbotlani vagy elesni, feltűnő ruhában járni, idegen szavakat hibásan használni stb. leginkább azért óvakodunk, mert félünk a kinevetéstől. Ha azonban a gúny nem egyén, hanem tömeg (typus, divat, nemzet stb.) ellen irányul, javító hatása kisebb. És még az előbbi esetben is a gúny minősége is határoz. Volt rá példa, hogy viczczlap hosszú ideig és teljes erővel rávetette magát valakire és még csak ártani se birt neki, nem hogy tönkretenni szellemtelen, durva támadásaival.

A komikum azonban nem mindig kinevetés, legfőbb, mert általános feladata a mulattatás. Mulattatni akar még a satira is, melynek feladata egész osztályt kigúnyolni; lehet, hogy célját nem éri el, nem lesz mulatságos, de a szándék megvan. Jórészt pedig nincs is más szándéka a komikumnak; még a vigjátékok jelentékeny része is tisztán mulattatni, nevetetni akar tanító célzat nélkül; ugyanez áll a viczczlapokra, circusok és más eféle mulatságok pedig nem is ismernek más célt, mint a mulattatást.

És e tekintetben a nevetés drága kincse az emberiségnek. Szívünkől beszél Kant, midőn előadva a nevetés testi jó hatását, a melyet más helyen idézünk, így folytatja: Voltaire szerint az élet sok bajáért az ég két kárpótlást adott: a reményt és az alvást; hozzátehetette volna harmadiknak a nevetést. James Sully szép szavai is megérdemlik, hogy ide írjuk. Egyike ez, mondja többi közt, azon földi javaknak, a melyeket az embereknek féltékeny gondnal kell

őrizni. Ez hoz vigszágot ebbe a világba, a melyet az unalom mindig kész hatalmába keríteni. Némi joggal mondták Falstaffról, hogy nagy mértékben hozzájárult megkönnyíteni az emberek szenvedését és növelni boldogságukat stb. Ez okos szavakkal kapcsolatban hadd mondok el egy megható kis történetet, a mely éppen a Sully hazájában történt (1908 májusban). Négy circusi bohóc ajánlkozott Londonban, hogy ingyen meglátogatja a gyermekkórházakat, a kis betegeket mulattatni. Megkapva az engedélyt, sorra látogatták a szegény kis szenvedőket, előadták mókáikat, iparkodva ugrándozással, grimaceokkal, fejtetőre állással, eleséssel stb. szerezni a szegény gyerekeknek olyan örömet, a milyenben ritkán van részük. Talán mondani se kell, hogy teljes sikerrel.

Ezzel ellentétben másnak, mint természetellenesnek nem tudom tartani az üldözést, a melyben a nevetést részesítették némelyek, pl. Lord Chesterfield, a ki ellen honfitársa, Beattie szükségesnek tartotta védelmébe venni; vagy a franczia Bossuet és Lamennais, vagy újabban *Palante*, a ki a nevetést igen alacsonynak, állatinak nevezi, a mely nem más, mint az ostobák boldog röhögése, az értelmén győzelmet aratva, a gyáva állati szövetkezetek fegyvere. Nálunk Greguss Ágost felfogása emlékeztet a *gouvernanté*-ok szigorúságára vagy arra az idős angol asszonyra, a ki többször nagy haraggal fakadt ki előttem, hogy Magyarországon milyen sokat nevetnek, holott őt az apja mindig arra tanította: *Don't laugh*, t. i. ne nevéss nagyon. Greguss az erős, egészséges nevetést röhögésnek tartotta és első aesthetikájában azt hirdette, hogy siró férfinál és kaczagó nőnél nincs rútabb, a mi ugyancsak meglepő egy egészen fiatal embertől.

És hogy erre nézve később is aligha változott a fel-fogása, mutatja második aesthetikájában olvasható nyilatkozata, hogy a legműveltebb emberek legkeve-sebbet nevetnek. Ha ez volna a műveltség mértéke, bizony megeshetnék, hogy egy mogorva paraszt ember megérdemelné a legműveltebb ember nevet.

Az elmondottakat röviden így foglaljuk össze: a komikum legfőbb célja nem a tanítás, javítás, hanem a mulattatás. A kinevetés némelykor nagyon éles fegy-vernek bizonyult, rendesen azonban nem sokat árt vagy használ. Hogy a nevetés öl, a mint a francziák-nál mondják, nem igaz. Valakinek komikai tehetsége nem elég ahhoz, szerencsére, hogy mást tönkretessen.

BEFEJEZÉS.

a) Összefoglalás.

Megpróbálom néhány szóba összefoglalni könyve-met. Tárgyunk egész irodalmában, tehát százak és százak munkájában, ma is az a legértékesebb, a mit Aristoteles hagyott ránk: „A nevetséges valami hiba vagy rútság, a mely fájdalmat és bajt nem okoz“.

Ennek világa a kicsinyes, köznapi, melytől minden fenség távol esik. Ilyen legelső sorban a fogalmi komikum, a mely az obscoenben jut tetőpontra. Ez a legkedveltebb. Ha férfitársaságot nők nélkül, jóízűen, lélekből nevetni látsz és hallasz, gyakran kiderül, hogy mulatságuk nem kényes női fülnek való.

Ez a tárgy leggyakrabban mint contrast jelenik meg, t. i. valamely mondás vagy cselekedet helyes is, helytelen is, különböző szempontból tekintve.

Szóval legjobb definitió az Aristotelesé; mint tárgy legkedveltebb a kicsinyes, sőt illetlen; mint faj leg-gyakoribb a contrast.

b) Hiányzó osztályozások. A komikumhoz nem tartozó fogalmak.

Il ne faut pas courir deux lièvres à la fois.

Francia közmondás.

Az olvasó nem találja nálam némely fajok tár-gyalását, a melyekkel az elméleti irodalomban nem ritkán találkozunk, a milyenek pl. jellem- és helyzet-

szándékos és szándéktalan komikum, viczcz stb. Mind-ezeket szándékosan mellőztem.

Jellem- és helyzet-komikum mint ellentétes fogalmak tárgyalása található pl. *Köstlin*-nél. Én nem tudnék velük mit csinálni; ismerem külön faj gyanánt, mivel külön magyarázatot tesz szükségessé, a hibát mint jellemvonást, ez azonban nem azt jelenti, hogy sorra vegyem, mint *Köstlin*, az egyes jellemvonásokat, a melyek komikussá válhatnak. Ez a felsorolás nem foglalhat helyet az én osztályozásomban, mely más alapon jött létre. Ugyanaz áll a helyzet-komikumra is.

Feltűnőbb lehet az, hogy a *vicczet* nem tárgyaltuk. Német ember talán csodálkozva kiáltana fel: Hogy lehet megalkotni komikum-elméletet a viczcz tárgyalása nélkül? Azt hiszszük, csak német ember mondaná ezt és talán még az se mindegyik. Talán nem botránkozna meg a mi eljárásunkon az, a ki tudja, hogy az ő irodalmukban is van elég ilyen példa, főképp a XIX. század előtt, sőt hogy még e században se lesz egészen általános, nem tartja mindenki kötelezőnek, hogy vele foglalkozzék. Az angoloknál már az ellenkezőre van kevés példa; így *Campbell* (1776), a kinek magyarázata és példái azt mutatják, hogy nála a viczcz legfőképpen a disparate, az ellentét, a valódi és átvitt értelmű szavak összezavarása stb. A francziáknál a viczcz egész fogalma ismeretlen, megfelelő szavuk sincs rá. Rám nézve természetesen nem ez volt a döntő; ezt is azért mellőztem, mert nem volt rá szükségem, mert nem illik bele az osztályozásomba.

És ezt a felfogásomat nem változtatta meg az se, a mit a viczczről olvastam. Pedig eleget olvashattam, mert német szerzők sokat foglalkoznak vele (részle-

tesebben Kant, Snell, Horwicz, Goerth, Müller stb.). Még monographiákat is olvastam róla (Kuno Fischer, Freud), de osztályozásomra mind ez nem volt hatással. Más oldalról azonban azt se tartottam szükségesnek, hogy minden áron elkerüljem ezt a közkeletű szót, itt-ott tehát én is használom a közfelfogás értelmében; nálam is az értelmi komikumnak rövid, lehetőleg csattanós mondásba foglalt példáját jelenti.

Ritkábban, de azért elég gyakran előfordul a szándékos és szándéktalan komikum megkülönböztetése is. Minthogy nálam hiányzik, itt veszek alkalmat felelni *Joubert* udvari orvos úrnak — három és fél század mulva. Szerinte a nevetségeshez az is kell, hogy szándéktalan legyen, mert ha valaki önként belemegy a sárba, az nem nevetséges. Szabálynak ez csak annyit ér, mint rendesen az egy esetből levont és általánosított szabályok, sőt ez esetben maga a szerző siet meggyöngíteni, midőn alább már szándékos nevetségest is ismer. Ilyen például, ha egy aggastyán úgy játszik az utcán, mint egy gyerek. De ha szabálynak nem is fogadható el, a *Joubert* egy példájára talál. Miért? Mert ha valaki önként megy a sárba, ez a pusztá hiba nem komikus, míg ellenben ha pl. olvasásba elmerülve nem figyel oda, tehát szándéktalanul teszi, megvan a helyes oldal és ezzel a contrast. Ezért tehát nem kell külön szabály és minthogy egyébként se éreztem sehol szükségét, hallgattam a szándékos és szándéktalan komikumról, noha tudom, hogy ez osztályozásnak újabb időben is vannak hívei. (Snell, Schopenhauer, Fr. Fischer, Courdaveaux, Dumont, Kraepelin stb.).

Az említett fajokat csak azért mellőztem, mert nem egyeznek meg az én osztályozásommal, a mi

tehát annyit jelent, hogy a név hiányzik, a név által jelzett komikum nem; csak más név alatt kell keresni. A jellemkomikum talán hiba, mint jellemvonás, talán contrast; a helyzet-komikum lehet az érzéki komikum valamely faja; a viczcz szójáték vagy másféle contrast, elmésség hibával stb.

A mint pl. az irodalomtörténet szorosan hozzá nem tartozókat is fölvesz magába (műveltség-történet, iskolázás, művészetek stb.), úgy a komikum elméletébe is behatolnak olyan fogalmak, a melyek az én véleményem szerint nem tartoznak hozzá.

Ilyen pl. a *humor*. Én ezt a komikumtól különböző fogalomnak tartom, mint Lazarus, Hecker és mások, azért tárgyalását teljesen mellőztem. Meglehet, hogy kimerítő, alapos tárgyalása egy külön könyv szülője lenne *A humor elmélete* címmel. Én most nem ezt a könyvet, vagy egy részét akartam megírni.

Ugyancsak bevonják némelyek a komikum körébe a *komikai typusok* (Harpagon, Bramarbas, Falstaff, Háy János stb.) és a komikus *műfajok* (vigjáték, vig epos, novella stb.) tárgyalását. Ebből én csak annyit vallok ide tartozónak, hogy milyen költői műfajokban fordulhat elő komikum. Hogy milyen komikai typusokat hozott létre a nép- és műköltészet, valamint a költői műfajok történeti és egyéb tárgyalása a poetika feladata, nem a mienk. Erre a munkára vállalkozott pl. *Flögel* a XVIII-ik században, írva terjedelmes köteteket a komikus irodalom történetéről.

Sokat feszegette a német aesthetika, különösen a hegelismus korában, a mikor különben a komikum irodalma legmeddőbb volt, a rút és a nevetségés viszo-

nyát is. Nálunk ennek visszhangja leginkább Greguss Ágost, Szontagh Gusztáv és Baráth Ferencznél található, a francziáknál pedig *Lévêque*-nél olvastuk, hogy a nevetségés teljesen kifejtve rútság, a rútság pedig megkicsinyítve nevetségés. Ő tőle aztán átvette egyebekkel együtt a szintén franczia *Vallet*.

Dogma gyanánt hirdették e korban, hogy a művészet és költészet csak úgy lehet úrrá a rút felett, ha komikusan tárgyalja. Persze ez is csak úgy abstracte van kigondolva, mint a többi igazságuk és bizonyosan annyit is ér. Ennek kutatása azonban nem tartozik reánk. A komikum egy fogalom, a rút egy másik fogalom. Ha a kettő egymással érintkezik, vagyis ha a rút a komikum eleme gyanánt szerepel, ez mi reánk is tartozik, a minthogy figyelembe is vettük. (Komikum a fogalmakban. Obscoen. Aesthetikai komikum stb.) A rút további tárgyalása csak azért, mert némelyek így vagy úgy azonosították a nevetségéssel, nem a mi dolgunk. Hogy pl. milyen viszonyban van a művészetrel vagy költészettel, kutassa az, a ki a rútról ír.

Szándékosan mellőztem olyan jelentéktelen apróbb fajokat is, a melyekkel itt-ott találkozunk az elméleti irodalomban. Így *Paulhan* és *Freud* szóba hozzák a *rebutst*, *talányt*. Szabály szerint ez nem komikai faj és legfőlebb valami belevegyülő egyéb elem (fogalmi komikum, *disparate* stb.) teheti azzá. Ezt bizonyítják *Freud* példái is.

Ezekkel iparkodtunk megvilágítani, mit tartottunk feladatunknak. Legrövidebben így fejezhetjük ezt ki: nem mellőzni semmit, a mi a komikumhoz tartozik, de mellőzni mindent, a mit oda nem tartozónak ítélünk.

c) E könyv keletkezése és módszere.

Az ókori görög bölcselektől addig az amerikai folyóiratig, a mely nem elégedve már meg az irodalommal, sőt a végzett tudományos kísérletekkel, néhány évvel ezelőtt a közönséghez fordult a nevetés módjainak és feltételeinek megfigyelése végett, — hosszú az út. (American Journal of Psychology. IX. A beérkezett anyagból sokat közöl Sully.) Hosszú az út nemcsak időben, hanem munkában is, elődök hiányáról igazán nincs okunk panaszkodni. Legfőlebb azt sajnálhatja az ember, hogy nem rendelkezhet elődeivel, hogy pl. Voltaire, Lessing vagy Darwin nem irtak tárgyunkról bárcsak tized résznyit is, mint Philbert; vagy hogy nem az Ueberhorst munkája veszett el az Aristotelesé helyett.

Láttuk, milyen gyöngye részt vett a munkában saját irodalmunk, igen megértjük tehát, miért látta jónak az Akadémia problémánkat pályakérdésül kitűzni. A pályadíjat egyhangú ítélettel az én munkám nyerte meg (1906 márczius).

Hogy mit tekintettem főfeladatommak munkám megírásában, azt két pontban megjelölhetem. Egyik volt megismerni, a mit eddig irtak e tárgyról. Hogy ennek mennyire feleltem meg, arról munkám beszámol. Másik volt elkerülni azt, a mit mindennél jobban gyűlölök, az elvont, abstract tárgyalást, mely nem a tényekből inductive vonja le az elméletet, hanem önmagától akarja kiokoskodni. Nem kétséges, hogy munkám ebből a szempontból is felel magáról, hiszen több példával dolgoztam, mint előttem bárki.

Hogy honnan vettem példáimat? *Je prends mon bien où je le trouve* — mondhatnám Molière-rel, mert

határozott meggyőződés, hogy keresni kell a komikumot mindenütt, színházban, circusbán, vásári bódében, vicczlapokban, társaságban, utcán, szóval mindenütt, a hol mulatnak, játszanak, élnek. A komikum nem ritka exotikus virág, hanem levegő, a melyet beszívunk. Ne azt nézzük, hogy rányomta-e az idő a classicitas bélyegét, hanem azt, hogy nevetnek-e rajta. Aristophanes és Molière versenytársa a circusi bohóc.

Az elődök munkája, tehát az, a mit Taine *moment* névvel nevez, előre megszabta, hogy ne az eredetiséget tekintsem legfőbb törekvésemnek. Mikor egy tárgyról annyit irtak már, nem az a főgondunk, hogy mi *mást* írjunk. Viszont azonban azt se tekinthettem feladatommak, hogy csak olyat írjak, a mit már mások is megírtak. E felfogásom megnyilvánul már munkám II. részében is, jóllehet a komikum fajainak megállapításában még leginkább támaszkodhatik az ember elődeire. Ha szükséges volt, ha a komikus jelenségek, példák, bizonyos mennyisége szükségessé tette, nem tartózkodtam új fajok felvételétől. Kimondhatom, hogy egészében az osztályozás is a magam munkája. Ugyanezt mondhatni a III. és IV. részről is. Nem ismerek olyan munkát, mely ugyanazon részekre volna osztva s ugyanazon fejezeteket tartalmazná, mint az enyém. Ennek oka részben az is, hogy munkám terjedelemre felülmulja másokét, már a mennyiben t. i. kizárólag komikum-elméletéről van szó, nem pedig a nevetés *physiologiájáról*, komikai olvasókönyvről stb.

A tényekkel szemben első feladatomban ugyanaz volt, mint a természetrajzé, a mely megvizsgálja pl. az állatokat, leírja, egyező és eltérő tulajdonságaik alap-

ján osztályozza. Az olvasó szíves engedelmével hadd illusztrálom ezt egy példával.

Valamikor Svájcban népénekesektől hallottam egyéb tréfás rigmusok közt ezt is:

Tschardasch tanzt man nur in Ungarn,
Wer nicht isst, der muss verhungarn.

Megütötte a fületem, valamiféle komikumnak éreztem, de hogy milyen legyen, arról a legcsekélyebb fogalmam se volt. Azonban följegyeztem, szakasztott úgy, mint ha valaki egy ismeretlen növényt talál és hazaviszi, hogy kellő nyugalomban és eszközökkel meghatározza, osztályozza. Mult az idő, feljegyzett példáim egyre szaporodtak, a feldolgozás is haladt előre és egyszer csak azt vettem észre, hogy olyan példám, mint az idézett, van vagy egy tuczat, különböző nyelveken. Ekkor már könnyű volt észrevenni, hogy ez külön faj, habár a példák nem is egyeznek meg mind az utolsó részletekig (a komikus jelenségek ismeretes complicáltsága). De azt is észre kellett venni, hogy ha ezekben egy szó van eltorzítva, mások egy mondás eltorzítását mutatják, kétségbe nem vonható rokonság gyanánt. Ismét mások másképen játszanak a szavakkal s mindez alosztályokból együttvéve, megalakult a szójáték osztálya. Hogy éppen minden nehézség nélkül, azt persze nem mondhatni és másutt talán még kevésbé. De hát most már jobb hallgatni a szinte legyőzhetetlennek látszó nehézségekről, a mikkel néha úgy az osztályozás, mint egyéb munkánk járt.

Minthogy a komikum birodalmában lehetetlen az ú. n. *formalis inductio*, az összes esetek megvizsgálása (pl. a hét minden napja 24 órából áll), bele kell

nyugodnom abba, hogy munkámat abszolút teljesnek nem tarthatom. Legtöbb, a mit remélhetek, hogy fontos részek nem hiányzanak belőle.

És most utolsó szavam a hálás elismerésé legyen. Az Akadémia részéről *Jánosi Béla* lev. tag olyan beható bírálatnak vetette alá munkámat, hogy mulasztást követné el, ha köszönetet nem mondanék érte. Bírálatának nem csekély része van munkám végleges formájában, a melyben a közönség elé lép.

BIBLIOGRAPHIA.

American Journal of Psychology (The)	Lap 410
André: Essai sur le beau. 1741	30
Aristoteles: Poetika	8
— Rhetorika	9
— Töredékek (állítólag a Poetikából)	9
Bain: Emotions and the Will. 1859	146
Bánóczy József: Greguss Ágost emlékezete. Akad. emlék- beszéddek. 1889	160
Baráth Ferencz: Aesthetika. 1872.	158
Batteux: Les beaux-arts. 1746	25
— Cours de belles lettres. 1765	25
Baumgart: Handbuch der Poetik. 1887	107
Baumgarten: Aesthetica. 1750—1758	68
Beattie: Neue philosophische Versuche. Aus dem Engli- schen übersetzt. Leipzig 1780	142
Bénard Köstlin könyvéről. Revue philosophique. 1883	103
Beöthy Zsolt: Greguss Ágost emlékezete. Kisfaludy Társ. Évlapjai XIX.	160
Bergson: Le rire. 1900	57
Beyer: Deutsche Poetik. 1882	99
Beyle l. Stendhal.	
Bihari Péter: Egyetemes aesthetika. 1886	164
Blair Hugo: Lectures on rhetoric and belles lettres. London, 1783	362
Bohtz: Über das Komische und die Komödie. 1844	101
Boileau: L'art poétique. 1674	2
Boresszem Jankóból példák, passim	
Boujeant: (Bougeant) Amusement philosophique. 1750	24
Briard: Le comique en musique. Nancy, 1884.	
Bruchmann: Poetik, Berlin, 1898	107

Campbell: The Philosophy of Rhetoric. 1776	Lap 144
Carriere: Aesthetik. 1859	99
Chaignet: Les principes de la science du Beau. 1860	41
Cherbuliez: L'art et la nature. Paris, 1892	60
Chesterfield (lord): Lettres to his son. 1774.	144
Cicero de oratore. II. 54—71	11
Coquelin Cadet: Le rire	51
Courdaveaux: Le rire. 1875.	43
Cramer John Ant.: Anecdota graeca e cod. man. Oxford 1839—41	9
Croce: Aesthetik als Wissenschaft des Ausdrucks. 1905. (Olaszból fordítva)	377
Crousaz: Traité du beau. Amsterdam, 1715	30
Csokonai: Dorottya. 1803. — A furcsa epopoeáról	154
Danka Placxid: A szójátékok Arany Aristophanesében. Egy. Philologiai Közlöny. 1897	326
Darwin: The expression of the emotions in man and animal. 1872	147
Dauriac a Bergson könyvéről. Revue philosophique. 1900	60
Dénes Lajos: Gondolatok az aesth. szemlélet problémá- jához. Emlékkönyv Beöthy Zsolt születésének hat- vanadik évfordulójára 1908	377
Descartes: Les passions de l'âme. 1649	19
Domairon: Principes généraux des belles-lettres. 1784	30
Dubos: Réflexions critiques. 1719	23
Duclos: Considérations sur les mœurs de ce siècle. 1751	27
Dugas: Psychologie du rire. 1902	62
Dumont: Des causes du rire. Paris, 1862.	42
— Théorie scientifique de la sensibilité. 1875	43
— Hecker könyvéről. Revue scientifique, 1873	107
Dux Adolf a Hecker könyvéről. Kisf. Társ. Évlapjai X.	107
Eberhard: Theorie der schönen Wissenschaften. 1786	78
— Handbuch der Aesthetik. 1807	78
Fechner: Vorschule der Aesthetik. 1876	99
Feder: Untersuchungen über menschlichen Willen. 1785	77
Felelet a Mondolatra. Pesten, 1815	327
Féré: Dégénérescence et criminalité. 1889	346
Ficker: Aesthetik. 1830	101
Fischer Fr. Die Naturlehre der Seele. Basel, 1834	101

	Lap
Fischer Kuno: Über den Witz. Heidelberg, 1889, 2. kiad.	407
Fliegende Blätter-ből példák, passim	
Flügel: Geschichte der komischen Literatur. 1784 . . .	73
Fouilleé: La morale de la vie chez les animaux. Revue des deux Mondes, Aug. 15, 1902	390
Freud: Der Witz. Leipzig und Wien, 1905	192
Gaborit: Le beau dans la nature et dans les arts. Paris, 1885	49
Gamauf György: A komikum. Eperjesi evang. collegium értesítője, 1890/1	165
Garnier: Traité des facultés de l'âme. 1865	43
Gellert: Pro comoedia commovente. 1751	70
Gerard: An essay on taste. London, 1756	140
Goerth: Einführung in das Studium der Dichtkunst. 1884	107
Goethe: Sprüche in Prosa	99
Gottsched: Versuch einer kritischen Dichtkunst. 1730	69
Greguss Ágost (Ákos): A szépirodalom alapvonalai. 1849 — Rendszerezés 1888. — Tanulmányok. — Molière: A tudós nők. Fordította Arany László. Magyarította Greguss Ágost.	160
Greguss Michael: Compendium aestheticae. Kassa, 1826	153
Griveau: La sphère de la beauté. Paris, 1901	5
Groos Karl: Die Spiele der Menschen. Jena, 1899	130
Hartmann Eduard von: Die deutsche Aesthetik seit Kant. Philosophie des Schönen. 1886—7	99
Hazlitt William: Lectures on the English Comic Writers. London, 1819	146
Hecker: Die Physiologie und Psychologie des Lachens und des Komischen. Berlin, 1873	106
— Válasz Dumont bírálatára, Magazin für die Literatur des Auslandes. 1873	107
Hegels Werke. Berlin, 1843 (Aesthetika 10 k. 1—3.)	93
Herckenrath: Problèmes d'Esthétique et de Morale. 1898	55
Heymans: Aesth. Untersuchungen. Zeitschr. für Psychologie der Sinnesorgane. 1896, 11. 1899, 20	124
Hobbes: Human Nature. London, 1650	138
Hogarth: Analysis of Beauty. 1753	140
Home: The elements of criticism. Edinburgh, 1762—5	141
Horwicz: Psychologische Analysen. 1878.	345

	Lap
Jahn: Über das Wesen des Komischen. 1904. — Das Problem des Komischen in seiner geschichtlichen Entwicklung. É. n.	131
János Béla: Az aesthetika története. 3 kötet. 1899, 1900, 1901	172
Jean Paul (valódi nevén Richter): Vorschule der Aesthetik. 1804	89
Joubert: Traité du ris. Paris, 1579	15
Jungmann: Aesthetik. 1866. (Magyar fordításban 1874.)	106
Kakas Mártonból példák, passim	
Kant: Kritik der Urtheilskraft. 53. §. Anmerk.	81
— Anthropologische Didaktik.	81
Káplány Antal: Párhuzam a tragicum és comicum között. Szentesi gym. értesítője. 1891—2	168
Kayser: Vollständiges Bücher-Lexikon. 1866	104
Kelemen Béla: Kölcsey a komikumról. Egy. Phil. Köz-löny. 1894	155
Keppler: Kritische Untersuchungen über die Ursache und Wirkung des Lächerlichen. 1792	84
Kirchmann: Aesthetik auf realistischer Grundlage. 1868	361
Kirstein: Entwurf einer Aesthetik der Natur und der Kunst. Paderborn, 1896	116
Kölcsey: A komikumról. 1827	155
König: Philosophie der schönen Künste. 1784.	76
Köstlin: Aesthetik. 1869.	102
Kraepelin: Zur Psychologie des Komischen (Wundt Philos. Studien cz. folyóiratában. 1885).	109
Krug: Aesthetik oder Geschmackslehre. 1823	90
La Chambre: Les caractères des passions, 1662	20
Lacombe: Du comique et du spirituel. Revue de Méta-physique. 1897	55
Laczkó Géza: Játszi szóképzés. Magyar Nyelvőr. 1907	292
Lamennais: Esquisse d'une philosophie. 1840	33
Lanson: Histoire de la littérature française. 1898.	401
Lazarus: Das Leben der Seele. 1876	408
Lemcke: Populäre Aesthetik. 1864	103
Lemercier: Cours analytique de la littérature générale. 1817	30
Lessing: Hamburgische Dramat. 28, 29, 1767—8. — Laokoon	70

	Lap
Lettre sur la comédie de l'imposteur. 1667	22
Lévêque: La science du beau. 1861	36
— Le rire. Rev. des deux Mondes 1. Septembre 1863	36
Liard: Logique. Paris, 1904	219
Lipps: Komik und Humor. 1898. — Grundlegung der Aesthetik. 1903	117
— Birálata Ueberhorst munkájáról. Archiv für system. Philos. V. 1.	121
Lotze: Geschichte der Aesthetik. 1868. — Grundzüge der Aesthetik. 1884	105
Martin: Psychology of aesthetics (The american journal of psych. January 1910)	4
Mélinand: Pourquoi rit-on? Revue des deux Mondes, febrúár 1., 1905	52
Michiels: Le monde du comique et du rire. 1886	49
Montesquieu: Essai sur le goût. Diderot-D'Alembert Encyc. 1757.	27
Müller Joseph: Eine Philosophie des Schönen in Natur und Kunst. Mainz, 1897	116
Münchhausen kalandjai. Első kiadás angolul 1875, németül 1787	185
Naszreddin Hodsa tréfái. Kiadja Kúnos Ignác. 1899	204
Névy László: A komédia elmélete. 1872	159
Palante: L'ironie. Revue philosophique. 1906 I.	302
Parodi birálata Bergson könyvéről. Revue de Méta-physique et de Morale. 1901.	91
Paulhan: Psychologie du calembour. Revue des deux Mondes. 1897	330
Pekár Károly: Positiv aesthetika. 1897	170
Penjon: Le rire et la liberté. Rev. philosoph. 1893	51
Philbert: Le rire. 1883	44
Pictet: Du beau dans la nature, l'art et la poésie. 1856	34
Plato: Philebos	6
Poinsinet de Sivry: Traités des causes physiques et morales du rire. 1768	27
Priestley: The scripture doctrine of remission. 1761	145
Purgstaller József: A szépműtan vázlata. 1844	156
— Szépészet, azaz Aesthetika. 1852	156
Quintilianus: Instit. orat. VI. 3. De risu	13

	Lap
Radnai Rezső: Aesthetikai törekvések Magyarországon. 1772—1817. Budapest, 1889	152
Réthei Prikkel Marián: Az urhatnáság a magyar nyelvben. Magyar Nyelv. 1906	284
Ribot: La psychologie des sentiments. Paris, 1896	
Riedl Frigyes: Poetika és poetikai olvasókönyv. 1889	171
Rosenkranz: Aesthetik des Hässlichen. 1853	158
Ruge Arnold: Vorschule der Aesthetik. 1837	96
Schasler: Kritische Geschichte der Aesthetik. 1872	99
Schedius: Principia philocaliae seu doctrina pulchri. Pest, 1826	153
Schelling's sämtliche Werke. 1856—61	88
Scherer Wilhelm: Poetik. Berlin, 1888	108
Schiller: Gedanken über den Gebrauch des Gemeinen und Niedrigen in der Kunst	359
— Über die ästhetische Erziehung des Menschen	371
Schleiermachers sämtliche Werke. Berlin, 1842	99
Schneegans: Das Possenhafte, Burleske und Grotteske in Leben und Kunst. 1899 (Beilage z. Allg. Zeitung. 1899. 214. München).	248
Schopenhauer: Die Welt als Wille und Vorstellung 1. 1819, 2. 1844	100
Schütze: Versuch einer Theorie des Komischen. 1808	97
Scudo: Philosophie du rire. Paris, 1840	31
Seress Imre: Háy János Iliásza. 1885. — Odisszeája. 1886	234
Shaftesbury: Characteristics of Men, Manners, Opinions and Times. London, 1709.	139
Simonyi Zsigmond: Kombináló szóalkotás, 1890	320
— Tréfás népmesék. 1902	209
Snell: Lehrbuch der Kritik des Geschmacks. 1795	86
Solger: Vorlesungen über Aesthetik. 1829	96
Spencer: Principles of psychology. 1870	372
— Essays	62
Speyer: Über das Komische. Berlin, 1877	106
Stendhal (Henry Beyle): Racine et Shakespeare. 1823	137
Sully: An Essay on Laughter. London, 1902	147
Sulzer: Allgemeine Theorie der schönen Künste. 1771—4	71
Szegedy Rezső: Kölcsény aesth. dolgozatai. Egy. Philol. Közlöny, 1897	155

	Lap
Szerdahely: <i>Aesthetica sive doctrina boni gustus.</i> Buda, 1778	151
Székely György: <i>A qualitativ érzelmek psychológiája.</i> Sárospatak, 1896	169
Szép János: <i>Aesthetika.</i> Szerdahely György urnak nyom- doka után írá —. Budán, 1794	151
Szigetvári: <i>Kisfaludy, Csalódások.</i> Magyarázta Szigetvári Iván. Budapest, 1886 és 1900 (I. és II. kiadás) . .	172
Szigligeti Ede: <i>A dráma és válfalai.</i> 1874	159
Szontagh Gusztáv: <i>A szép és rút.</i> 1854 (Új Magyar Múzeum).	157
Thirring Gusztáv: <i>Budapest környéke.</i> 1900	189
Ueberhorst: <i>Das Komische.</i> I. 1896, II. 1900	125
Überweg: <i>Aristoteles über die Dichtkunst.</i> Berlin, 1869	9
Vallet: <i>L'idée du beau dans la philosophie de saint</i> <i>Thomas d'Aquin.</i> 1883	47
Vincent: <i>Théorie des genres littéraires.</i> Paris, 1902 . .	62
Vischer: <i>Aesthetik.</i> 1847—58	96
Voituron: <i>Recherches philosophiques sur les principes</i> <i>de la science du beau.</i> Bruxelles, 1861	39
Volkelt: <i>System der Aesthetik.</i> München, 1905	366
Voltaire: <i>L'enfant prodigue</i>	264
— <i>Dictionnaire philosophique</i>	352
— <i>Lettres sur les Anglais.</i> XXII.	234
Wackernagel: <i>Poetik, Rhetorik und Stilistik.</i> Halle, 1888	107
Weber: <i>Das Lachen.</i> — Was ist lächerlich?	101
Weisse, Christian Hermann: <i>System der Aesthetik als</i> <i>Wissenschaft von der Idee der Schönheit.</i> Leipzig, 1830	96
Werner bírálata Ueberhorst könyvéről: <i>1. Jahresberichte</i> <i>f. d. neuere deutsche Literaturgeschichte. 2. Deutsche</i> <i>Literatur-Zeitung.</i> 1896	121
Wolf: <i>Psychologia empirica.</i> 1738	69
Wundt Wilhelm: <i>Über den Ausdruck der Gemüths-</i> <i>bewegungen.</i> Deutsche Rundschau. 1877, 11. . . .	5
Zeising: <i>Aesthetische Forschungen.</i> 1855	98
Ziegler Johannes: <i>Das Komische.</i> 1900	129
Zimmermann Robert: <i>Geschichte der Aesthetik.</i> 1858. — <i>Allgemeine Aesthetik als Formenwissenschaft.</i> 1865	99
Zsilinszky Mihály: <i>A széptan előcsarnoka.</i> 1872 . . .	158

NÉVMUTATÓ.

A

Addison 138.
 Akenside 139.
 Anaxagoras 92, 157.
 André 30, 68, 376.
 Aquinói sz. Tamás 48, 49.
 Arany János 9, 122, 189, 191,
 197, 201, 204, 224, 234, 237,
 250, 255, 257, 262, 266, 268,
 281, 285, 290, 292, 300, 314,
 323, 326, 328, 331, 364, 380,
 381, 389.
 Arany László 283.
 Aristophanes 8, 10, 57, 80, 85,
 93, 95, 146, 156, 194, 243,
 323, 326, 334, 362—365, 387,
 388, 411.
 Aristoteles (Stagirita) 8, 9, 10,
 11, 12, 13, 19, 21, 24, 27,
 30, 33, 42, 49, 51, 52, 57,
 62, 67, 70, 71, 74, 78, 82,
 87, 90, 91, 93, 97, 102, 106,
 107, 113, 117, 127, 137, 139,
 142, 146, 147, 148, 150, 153,
 155, 158, 160, 161, 163, 166,
 169, 174, 175, 176, 184, 186,
 200, 216, 338, 340, 343, 344,
 345, 352, 355, 376, 405, 410.
 Aulus Gellius 16.

B

Bain 53, 55, 59, 146, 148, 150.
 Balassi Bálint 314.
 Bánóczy József 160.
 Banville, Th. de 330.
 Baráth Ferencz 158, 173, 409.
 Barthélemy Saint-Hilaire 36.
 Batteux 25, 30, 69, 74, 183, 345.
 Baumgart 107, 179.
 Baumgarten 30, 68, 72, 135,
 152, 153, 376.
 Beattie 135, 138, 142, 144, 403.
 Beaumarchais 254, 257.
 Beethoven 383.
 Bénard 103, 383.
 Beöthy Zsolt 151, 160.
 Berczik Árpád 292.
 Bergson 57, 61, 68, 73, 135,
 225, 259, 356, 380, 400.
 Bessenyei György 284, 292, 293.
 Beyer 99, 107, 163, 383.
 Beyle (Stendhal) 137.
 Bihari Péter 164, 173.
 Blair Hugo 362, 364.
 Boccaccio 194.
 Bohtz 101.
 Boileau 2, 69, 183.
 Bossuet 403.
 Boujeant (Bougeant) 24.

Bouterwek 153, 155.
 Briard 383.
 Bruchmann 107.
 Brunetière 288.
 Butler 75, 144.

C

Campbell 142, **144**, 406.
 Carrière 99, 163, 362.
 Cato 18.
 Cervantes 57, 143.
 Chaignet 2, **41**.
 Chamfort 400.
 Cherbuliez **60**, 68.
 Chesterfield 144, 403.
 Cicero **11**, 12, 13, 14, 15, 21,
 31, 42, 74, 78, 82, 127, 152,
 153, 183, 192, 193, 334.
 Coquelin 51, 258.
 Corneille 27, 50.
 Cotin 364, 365.
 Courdaveaux **43**, 135, 345, 407.
 Cramer 9.
 Crassus 92.
 Croce 377.
 Crousaz 30, 68, 376.
 Csokonai 154, 237.

D

D'Alembert 27.
 Danka Placid 326.
 Dare Jeanne 364.
 Darwin 4, 52, 108, 135, **147**,
 214, 276, 410.
 Daudet Alphonse 190, 259.
 Dauriac 60.
 Da Vinci 73.
 Deák Ferencz 371.
 Demokritos 12, 16, 92.

Dénes Lajos 377.
 Descartes 19, 39, 135.
 Destouches 27, 28, 29.
 Diderot 27.
 Dickens 116.
 Dionysius 78.
 Dóczy Lajos 323.
 Domairon 30, 183.
 Doumic René 331.
 Dubos 8, **23**, 40, 67.
 Duclos 27.
 Dugas 2, 5, **62**, 68, 131, 258,
 372, 376, 400.
 Dugonics 238.
 Dumont Léon 38, **42**, 53, 54,
 55, 62, 68, 72, 99, 107, 407.
 Dux Adolf 107, 159.

E

Eberhard **78**, 85, 101, 155, 357,
 362, 364.
 Édes Gergely 335.
 Euripides 243.

F

Fechner 99.
 Feder **77**, 155, 350.
 Féré 346.
 Ficker 101.
 Fielding 143.
 Fischart 296.
 Fischer Friedrich 101, 407.
 Fischer Kuno 167, 407.
 Flaubert 402.
 Flögel **73**, 101, 243, 359, 408.
 Fontenelle 27, 28, 29, 30.
 Fouillée 390.
 France Anatole 2.
 Franklin 390.
 Freud 192, 194, 351, 407, 409.

G

Gaborit 49.
 Gamauf 165, 173.
 Garnier 43.
 Gellert 70.
 Gerard 74, **140**, 220.
 Goerth 107, 407.
 Goethe 99, 190, 194, 365.
 Gottsched 69.
 Greguss Ágost (Ákos) 35, 153,
 155, 159, **160**, 167, 168, 169,
 173, 258, 350, 353, 380, 403,
 409.
 Greguss Mihály 153.
 Griveau 5.
 Groos Karl 65, **130**, 135, 150,
 178, 196, 198, 374, 376.
 Gryphius 210.
 Guyau 178.
 Gvadányi József 282, 289.
 Gyöngyösi István 197.

H

Hartmann, Ed. von 98, 99, 102,
 103, 163, 395.
 Haug 210.
 Hazlitt **146**, 148.
 Hecker 19, 82, **106**, 115, 117,
 119, 120, 129, 159, 247, 324,
 344, 345, 408.
 Hegel 1, 40, 53, **93**.
 Heine 113, 224, 250, 253, 318.
 Henrik IV. francia király
 371.
 Heraklitos 18.
 Herckensath **55**, 68, 118.
 Herrig Hans 395.
 Heymans 55, 119, 120, **124**,
 137, 246.

Hobbes 23, 29, 63, 68, 80, 91,
 93, 117, 135, 137, **138**, 142,
 145, 147, 148, 150, 169, 170,
 171, 174, 273, 274, **350**, 351,
 352, 375.
 Hogarth 35, 73, 75, **140**, 228,
 397.
 Home 74, 84, **141**, 142, 226, 334.
 Homeros 3, 4, 280, 380.
 Horatius 75, 82, 295.
 Horwicz 345, 407.
 Höfding 169.
 Hugo, Victor 333, 402.

I

Ilosvai 9.

J

Jahn 120, **131**, 194, 374, 376.
 Jánosi Béla 152, 172, 413.
 Jean Paul (Richter) 30, 35,
 38, **89**, 91, 92, 97, 107, 153,
 155, 179, 301, 324.
 Jerome K. Jerome 255.
 Jókai 264, 335.
 Joubert **15**, 68, 343, 407.
 Julius Caesar 12, 15.
 Jungmann 106.

K

Kant 36, 40, 45, 53, 54, 59,
 68, **81**, 86, 87, 89, 91, 93,
 105, 106, 109, 115, 117, 122,
 125, 137, 139, 146, 148, 150,
 153, 164, 169, 174, 176, **245**,
 249, 333, 341, 346, 371, 373,
 377, 379, 402, 407.
 Káplány Antal 168.
 Katona József 283, 314.
 Kayser 104.

Kelemen Béla 155, 165.
 Kemény Zsigmond báró 402.
 Keppler 3, 84, 137, 258.
 Kirchmann 361.
 Kirstein 48, 116.
 Kiss György 382.
 Kisfaludy Károly 155, 172, 223, 238, 323.
 Kleon 8, 243, 387.
 Kovács József 327.
 Kozma Andor 388.
 Kölcsény 2, 155, 362.
 König 76, 155.
 Köstlin 52, 97, 102, 104, 105, 106, 172, 382, 406.
 Kraepelin 54, 82, 87, 109, 117, 135, 137, 169, 173, 174, 179, 206, 218, 219, 221, 222, 226, 233, 235, 248, 253, 254, 276, 324, 325, 326, 330, 344, 348, 357, 358, 391, 396, 407.
 Krug 90, 101, 155, 157, 350, 362, 383, 394.
 Kúnos Ignác 384.

L

Labiche 66.
 La Chambre 3, 20, 65, 345, 371.
 Lacombe 55, 179.
 Laczkó Géza 292.
 Lamennais 33, 48, 49, 68, 350, 403.
 Lanson 401.
 Lazarus 408.
 Lemcke 103, 106, 394.
 Lemercier 30.
 Lessing 24, 40, 41, 70, 163, 298, 400, 401, 410.
 Lévêque 33, 36, 47, 48, 49, 409.
 Liard 219.

Lichtenberg 114, 218, 222.
 Lipps 3, 55, 117, 129, 137, 377.
 Lisznyay Kálmán 281.
 Lolli 383.
 Lotze 98, 105.
 Lukianos 57.
 Lully 383.

M

Margit királyné 15.
 Marmontel 183.
 Martin 4.
 Mátyás király 371.
 Mauxion 82.
 Meier Georg Friedrich 153.
 Mélinand 52, 62, 68, 118, 380, 395, 396.
 Mendelssohn 49, 71, 74.
 Meredith 135.
 Michiels 49, 99.
 Mikszáth Kálmán 200, 286.
 Milton 306.
 Miráco 288.
 Molière 2, 22, 26, 27, 46, 50, 57, 94, 95, 160, 168, 171, 180, 183, 197, 198, 204, 228, 229, 251, 254, 265, 283, 292, 293, 298, 360, 365, 367, 380, 384, 400, 401, 410, 411.
 Montesquieu 27, 29.
 Morton 181, 205.
 Moyse 16.
 Müller Joseph 116, 394, 407.
 Münchhausen 185, 206, 209.

N

Napoleon 225.
 Naszreddin 204, 210, 221, 365, 383.
 Névy László 159.

O
 Ollendorff 205.
 Ovidius 346.

P

Palante 302, 403.
 Parodi 59.
 Pauer Imre 227.
 Paulhan 330, 333, 409.
 Pekár Károly 170, 173, 350.
 Penjon 51, 53, 68.
 Perikles 48.
 Pesti Gábor 282.
 Petőfi 190, 197, 204, 210, 214, 223, 224, 225, 249, 251, 252, 253, 255, 268, 280, 282, 292, 293, 297, 299, 300, 302, 308, 328, 332, 380, 389.
 Philbert 19, 44, 148, 380, 410.
 Phocion 92.
 Pictet 34, 68, 249.
 Plato 6, 9, 12, 19, 24, 27, 40, 62, 70, 133, 343, 380.
 Plautus 13, 57, 75, 204, 243, 298.
 Plinius 92, 157.
 Plutarchos 9, 48.
 Poinsinet de Sivry 27, 68, 90, 350.
 Priestley 145, 362.
 Protarchos 6.
 Purgstaller 156.
 Putz Antal 78.
 Pyrrhus 14.

Q

Quintilianus 13, 42, 153, 334.

R

Rabelais 57, 194, 293.
 Rabener 156.

Racine 37, 48, 331.
 Radnai Rezső 152.
 Rákosi Jenő 151, 292, 334.
 Rákosi Viktor I. Sipulusz.
 Regnard 49, 400.
 Réthelyi Prikkel Marián 284.
 Reviczky Gyula 331.
 Ribot Th. 377, 379, 384.
 Richter I. Jean Paul.
 Riedel Fr. Gusztáv 152.
 Riedl Frigyes 171.
 Rosenkranz 158, 162.
 Rossi 45.
 Rostand 259.
 Ruge 96, 158.

S

Schasler 83, 99.
 Schedius Lajos 153, 173.
 Schelling 88, 97.
 Scherer Wilhelm 108, 212, 248.
 Schiller 89, 111, 234, 323, 359, 371.
 Schleiermacher 99, 325.
 Schneegars 248, 344.
 Schopenhauer 54, 100, 118, 137, 148, 172, 407.
 Schütze 97.
 Scudo 31, 58, 75, 179, 350, 356.
 Seress Imre 234.
 Sévigné, Mme de 46, 229.
 Shaftesbury 75, 85, 135, 139, 150, 362.
 Shakespeare 9, 50, 93, 190, 203, 204, 210, 228, 234, 243, 262, 263, 298, 326, 334, 362, 381, 386.
 Simonyi Zsigmond 209, 320.
 Sipulusz (Rákosi Viktor) 200, 213, 305, 317.

Sizeranne, R. de la 381.
 Snell 86, 95, 113, 407.
 Sokrates 6, 13, 85, 146, 213,
 243, 362, 365.
 Solger 96.
 Spencer 62, 135, 345, 372, 373, 378.
 Speyer 106.
 Stagirita I. Aristoteles.
 Stendhal I. Beyle.
 Sully 2, 5, 68, 95, 120, 135,
 139, 147, 195, 259, 354, 362,
 372, 376, 391, 400, 402, 403, 410.
 Sulzer 1, 3, 62, 71, 101, 156,
 220, 395, 396, 399.
 Szegedy Rezső 155.
 Szemere Samu 375.
 Szerdahely György 151, 156.
 Széchenyi István gróf 297.
 Székely György 169.
 Szép János 151.
 Szigetvári Iván 168, 172.
 Szigligeti Ede 159, 292.
 Szontagh Gusztáv 157, 159,
 162, 173, 409.

T

Taine 411.
 Talleyrand 112.
 Tertullianus 16.
 Theophrastos 11.
 Thirring Gusztáv 189.
 Tompa Mihály 245, 266.

Ü

Überhorst 19, 59, 73, 120, 121,
 125, 137, 148, 235, 410.
 Überweg 9.

V

Vallet 47, 409.
 Varjas János 335.
 Vincent 62, 68.
 Vischer 96, 103, 324, 382, 393.
 Voituren 3, 39, 67, 68.
 Volkelt 366.
 Voltaire 57, 80, 214, 264, 265,
 352, 359, 364, 401, 402, 410.
 Vörösmarty 262, 279, 280.

W

Wackernagel 107.
 Weber 101.
 Weisse 96, 158.
 Werner 121, 128.
 Wolf 67, 69, 135.
 Wundt 5, 109, 116, 117.

Z

Zeising 98, 135, 163, 165, 260.
 Zeuxis 152.
 Ziegler Johannes 121, 129, 137.
 Zimmermann Róbert 99.
 Zola 161, 402.
 Zsilinszky Mihály 155, 158.

TARTALOM.

	Oldal
Bevezetés	1
a) A komikum nevééről	1
b) Valami a nevotésről	3
Első rész. A komikum elméletének története .	6
<i>Görög irodalom</i>	6
Plato	6
Aristoteles	8
<i>Római irodalom</i>	11
Cicero	11
Quintilianus	13
<i>Franzia irodalom</i>	15
Joubert	15
Descartes	19
La Chambre	20
Névtelen: Lettre sur la comédie de l'imposteur .	22
Dubos	23
Boujeant (Bougeant)	24
Batteux	25
Duclos	27
Montesquieu	27
Poinssinet de Sivry	30
Domairon	30
Névtelen (Mercure de France)	30
Lemercier	31
Scudo	33
Lamennais	34
Pictet	36
Lévêque	36

	Oldal
Voituron	39
Chaignet	41
Dumont	42
Garnier	43
Courdaveaux	43
Philbert	44
Vallet	47
Gaborit	49
Michiels	49
Coquelin cadet	51
Penjon	51
Mélinand	52
Herckenrath	55
Lacombe	55
Bergson	57
Cherbuliez	60
Dugas	62
Összefoglalás	67
<i>Német irodalom</i>	68
Gottsched	69
Wolf Christian	69
Gellert	70
Lessing	70
Sulzer	71
Flögel	73
König	76
Feder	77
Eberhard	78
Kant	81
Keppler	84
Snell	86
Schelling	88
Jean Paul (Richter)	89
Krug	90
Hegel	93
Hegel iskolája és egyéb elvontan tárgyalók: Solger, Ruge, Weisse, Vischer, Zeising	96
Schopenhauer	100
Bohtz	101

	Oldal
Köstlin	102
Lemcke	103
Lotze	105
Hecker	106
Scherer	108
Kraepelin	109
Müller Joseph	116
Lipps	117
Heymans	124
Ueberhorst	125
Ziegler Johannes	129
Groos Karl	130
Jahn	131
Összefoglalás	136
<i>Angol irodalom</i>	137
Hobbes	138
Shaftesbury	139
Akenside	139
Hogarth	140
Gerard	140
Home (Lord Kaimes)	141
Beattie	142
Campbell	144
Priestley	145
Hazlitt	146
Bain	146
Darwin	147
Sully	147
Összefoglalás	150
<i>Magyar irodalom</i>	151
Szerdahely György	151
Greguss Mihály	153
Schedius Lajos	153
Csokonai Vitéz Mihály	154
Kölcsey Ferencz	155
Purgstaller József	156
Szontagh Gusztáv	157
Zsilinszky Mihály	158
Baráth Ferencz	158

	Oldal
Szigligeti Ede	159
Greguss Ágost (Ákos)	160
Bihari Péter	164
Gamauf György	165
Káplány Antal	168
Székely György	169
Pekár Károly	170
Riedl Frigyes	171
Szigetvári Iván	172
Jánosi Béla	172
Összefoglalás	172
A történelmi rész összefoglalása. Élő elméletek	173
Második rész. A komikum fajtái	175
A komikum felosztása	175
Érzéki és értelmi komikum	176
Logikai, morális és esztétikai komikum	179
Alsó és felső komikum	182
A) Aristoteles elmélete	184
A hiba általános jellemzése	184
Komikum a fogalmakban	187
Obscen. Erotikus	194
A hiba mint jellemvonás	198
A test komikuma	200
Képtelenség contrast nélkül	203
A grotesk	207
Tetlegesség	211
Kudarcz. Baleset	213
B) Elmésség hibával. Káröröm	215
C) Contrast	218
A contrast-elmélet	218
Képtelenség contrastban	221
Disparate	223
Az öltözet komikuma	227
Anachronismus. Anapismus	233
A névkomikum	235
Komikus allegoria	244
Kant elmélete	245
A csaldódt várákózás vágy meglepetés	249

	Oldal
Az ismétlés	254
Aránytalan	260
A félreértés	261
Félremagyarázás	266
Sajtóhiba. Íráshiba. Tévedés	267
Naiv. Értelmileg szükségtelen	270
Kétértelmű szerkezet	273
Az utánzás	275
A caricatura	278
A paródia	278
Nyelvkomikum	282
A) Régi nyelv	282
B) Mai nyelv	283
C) Idegen nyelv	286
1. Az idegen nyelvű ember komikuma	286
2. Az idegen nyelv nem tudása	289
a) Az idegen szó eltorzítása	289
b) Hibás használata	290
c) Hibás olvasása	290
d) Félreértése fordítás nélkül	290
e) Félreértése fordítással: Leiter Jakab	291
3. Játék a nyelvvel	291
a) Nyelvvegyítés. Macaroni nyelv	291
b) Tréfás fordítás, mely értelmileg különbözik, néha azonban megegyezik	294
c) A szó idegennek látszik hangzás szerint	297
d) A szó idegennek látszik kiírása szerint	297
e) Értelmetlen szavak idegen nyelveknek látszanak	298
Ironia	299
A szójáték	303
1. Kétértelmű szó	303
A) Logikai contrasttal	303
a) Az egész szó kétértelmű	303
b) A szónak csak egy része kétértelmű	311
B) Logikai contrast nélkül	311
a) Az egész szó kétértelmű	311
b) A szónak csak egy része kétértelmű	313
2. Egy mondás eltorzítása	314
3. Egy szó eltorzítása	317

	Oldal
A) Nem létező szavak	317
B) Létező szavak	321
4. Pusztán hasonló hangzás	322
5. Rímjátékok	326
a) Schüttelreim	327
b) Tökéletes rim	327
6. Mellőzött faj: Antithesis	332
7. A szójáték befejezése	333
Betűjátékok	335
A komikum három főosztályának összevetése	338
Komikum hiba nélkül. A contrast összefoglalása, befejezése	340
Harmadik rész. A komikum értelme	343
Milyen az az érzelem, amelyet a komikus jelenségek bennünk keltene?	343
Mi okozza a komikum érzelmét? (Hobbes elmélete)	346
Mi árt a komikumnak?	355
Nagyság és komikum	362
Mi kedvez a komikumnak?	366
A játékelmélet	371
Aesthetikai-e a komikum értelme?	376
Negyedik rész. A komikum területe és feladata	380
A komikum az irodalomban és művészetben	380
Nagyobb komikai alkotások	384
Komikum az állatoknál	390
Komikum a természetben és élettelen dolgokban	393
Tragikomikum	394
Bűvészet. Ügyességek	395
A nevetés társadalmi szerepe	400
Befejezés	405
a) Összefoglalás	405
b) Hiányzó osztályozások: A komikumhoz nem tartozó fogalmak	405
c) E könyv keletkezése és módszere	410
Bibliographia	414
Névmutató	421